

નામદાર મદાગમ્ન ગમોળશ્રી
 ભાવમિલિત તપ્તમિલિત ગોહેલ
 કે સી ગેસ ગાઈ

અર્પણપત્રિકા.

અખંડ પ્રૌઢપ્રતાપ, ગોહિલકુળભાણુ, નેક નામદાર શ્રી-
મન્મહારાજશ્રી સર ભાવસિંહજી કે. સી. એસ. આઈ.
સંસ્થાન ભાવનગરના મહારાજ સાહેબ બહાદુર

ગોહિલમણિ મહારાજશ્રી !

આપ નામદારના નમૂનેદાર રાજ્યમાં આપશ્રીનો પ્રતાપ-
ભાનુ હૃદય પામી સમગ્ર પ્રજાજનનાં હૃદયકમલ પ્રકુલ્લ કરે
છે; રાજભક્તિ અને પ્રજાપ્રેમના મહામંત્રો જપાયા કરે છે,
અને “ મનુષ્ય મત્ત ઈશ્વર કૃપા ” નાં અનેક સુચિન્હ નજરે
પડે છે. વળી સમદૃષ્ટિ, નેક ન્યાય અને શાણપણથી પોતાના
પરાક્રમી પૂર્વજોને દીપાવે એવી રાજ્ય ચલાવવાની સ્વાભાવિક
શક્તિથી હિંદના ઉત્તમ રાજ્યકર્તાની પંક્તિમાં આપશ્રીએ
બુદ્ધિશક્તિથી હંચું સ્થાન મેળવ્યું છે જના પ્રભાવે
સકલ પ્રજા આબાદીનો આનંદ અનુભવે છે. તે આનંદમાં
તલ્લીન થઈ આ ઐતિહાસિક સાહિત્યનું પુસ્તક જે સિંહપુર
તથા ગુજરાતના પ્રાચીન અર્વાચીન વીરત્વ અને ગૌરવના
ઇતિહાસદર્શક છે, તે રાજ્યભક્તિ અને કૃતજ્ઞભાવે આપ
નામદારના માંગલિક જન્મ મહોત્સવની ખુશાલી પ્રસંગે અર્પણ
કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

ભાવનગર

૨૦ એપ્રિલ ૧૯૧૯

સિ. કૃપાકાંક્ષી વિનયાવનત

દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.

અનુક્રમણિકા

❦

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
...	પ્રસ્તાવના	૬
...	ઉપોદ્ધાત	૯
૧	ભૌગોલિક સ્થિતિ	૧
૨	જૂમ્તર અને ગિરિવર્ણન	૧૧
૩	સિંદોરની પ્રાચીનતા	૧૭
૪	ખાડાણુ હકુમતદારો	૨૪
૫	ખાડાણુ હકુમતનો અંત	૩૬
૬	ગોહેળ રાજાઓ ઇ. સ. ૧૫૭૦-૧૬૨૨	૪૩
૭	„ „ ઈ. સ. ૧૬૨૨-૧૭૨૩	૪૬
૮	ભાવનગર સ્થપાયા પછી	૫૮
૯	વિખ્યાત પુરુષો	૬૪
૧૦	„ „ ચાણુ	૭૭
૧૧	સ્થાનો અને દત્તકથાઓ	૯૨
૧૨	„ „	૧૦૬
૧૩	વાવ, કુના અને યનરપતિ	૧૧૯
૧૪	વ્યાપાર અને કુજર ઉદ્યોગ	૧૨૨
૧૫	કેળવણી અને ઇતર મંસ્થાઓ	૧૨૯
૧૬	સસાર ચિત્ર	૧૩૫
...	ઉપસંહાર	૧૪૭

પ્રસ્તાવના.

સિદ્ધાંતની ગણગાદીની માફક તેની દષ્ટીસ્તત્ત્વ આ પુસ્તક પશ્ચ અનેક સાથે નીચે ફરતું રથું છે, અને જે ગોઠુસાને સાથે તે ગણગાદીનો ઉદ્ધાર થયો તેમનીજ મદદથી આ પુસ્તકનો પશ્ચ ઉદ્ધાર થયો છે.

આ પ્રકારનાં પુસ્તકોની આવશ્યકતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. જેમ જેમ વાંચનાર આલમનું સામાન્ય વલણ શાસ્ત્રીયતા પ્રતિ વધારે ને વધારે ઢગતું જાય છે તેમ તેમ પ્રામાણિક હકીકતો અને ઇતિહાસોની માગણી વધતી જવાની અને પરિણામે આ પ્રકારનાં પુસ્તકોની માગણી વધતી જાય એ કુદરતી છે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાનું એક ખીલું પણ કારણ છે. પ્રાચીન શોધ-ખોળનું કામ નવીન, ફટલેક અંશે મુશ્કેલ અને ચોડાનેજ રસિક લાગે તેવું છે. તેમજ એ કાર્યનું ક્ષેત્ર એટલું વિસ્તૃત છે કે અનેક અભ્યાસીએ તેમાં પોતાનો ફાળો આપવાની જરૂર છે, તેટલા માટે જો કોઈ સ્વ. દેવશંકર ભટ્ટ જેવા અભ્યાસીની મહેનત અભરાઈ ઉપર રહેવા દેવામાં આવે તો ખીજા તેજ માર્ગે સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરી શોધખોળ કરનારને પોતાને જોષ્ટતી હકીકતો માટે એકઠે એકથી શરૂવાત કરવી પડે. અને અનેક વર્ષોથી જમીનને ઉદરસ્થ થયેલ હકીકત એકએક શોધી શકાય નહિ તેટલા માટે જેટલી શોધ થઈ શકી તેટલી પ્રકાશમાં લાવવી ઘટે છે, જેથી તેજ પ્રકારના જૂદા વિષયના અભ્યાસીને એ સર્વ માહિતી ઉપયોગી થઈ પડે. આ કારણોથી આ પુસ્તક પ્રકટ થાય છે અને તેટલા માટે સ્વ. દેવશંકર ભટ્ટને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ધન્યવાદ ઘટે છે એમ કહેવું સત્યજી છે. પ્રાચીન પુરાવા મેળવવા, પ્રમાણો ધડવી, મદા મહેનતને નક્કી કરેલી વા વર્ષો સુધી પુષ્ટ કરેલી પ્રમા એક ક્ષણમાં વધારે પ્રખળ પુરાવો મળતાં તોડવી, પ્રાચીન લીપિ ઉઠેલવી, તામ્રપત્રો ચિલાલેખો, મિષ્ટાઓ વગેરે મેળવવાં, જોડાણો કરાવવાં, અથા પુરાવાઓમાંથી માન્ય અને વિશ્વમનીયને સ્વીકારવાં અથવા પ્રત્યેકની વિશ્વ-સંતીયતા નક્કી કરવી, ખ્યાન હકીકતો જે મોટે ભાગે કંઠ-ધ દોાય છે તે ઉપરથી અનુમાનો દોરવાં વગેરે વગેરે કામો કરવા માટે કેટલી શક્તિ, ફટલો અભ્યાસ, કેટલી તર્કલુદ્ધિ કેટલી શ્રમક્ષમા જોઈએ તેનો ખ્યાલ સહેજે આવશે, અને એ સર્વ ધણી મોટી ઉમ્મરે યુવાન જેવા ઉત્સાહથી કરનાર સ્વ. દેવશંકર ભટ્ટને આ પ્રસ્તાવનાનો લેખક ધન્યવાદ આપવા દોરાર્થ જાય તો મુગ્ધ જનતા એ વૃત્તિને ચોગ્ગજ ગણશે.

સિદ્ધોરની હકીકતનું પુસ્તક જ્યારે સંસ્થાન લાવનગરની કાઉન્સિલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશન સમક્ષ આવ્યું ત્યારે તે ઘપાવવાનો નિશ્ચય થયો. પરંતુ પુસ્તક લખાવાને લાંબો કાળ વહી ગયેલો, ત્યાર પછી કેટલાએક શોધો નવા થયેલા, કેટલાંક વધારે પ્રમાણો મળેલાં, પુસ્તકમાંના આંકડાઓમાં

દેરકાર થયેલો તે સ્થિતિમાં એ પુસ્તકનું સંસ્કરણ કરાવીને પ્રકટ કરવાનું ઉચિત કામગીરી એ કાર્ય કેળવણી રજીસ્ટર નંબર ૪૯ તા. ૨૮-૧૧-૨૭ના ઠરાવથી આ લેખકને સુપ્રત થયું.

એ કાર્ય કેવું થયું છે તેની યોગ્યચોગ્યતાની તુલના અવિધ્યમાં થશે. પણ આવાં પુસ્તકમાં કોઈ સ્થાને કોઈ દુરારાધ્ય રમ્પેડિને અસહ્ય લાગે તેવું અસંસ્કરણ દેખાય તો તે માટેનો બધો ઠપકો મળે અપાય એવી મહારી અપેક્ષા છે. સંસ્કર્તા એ કેવલ કોઈ વસ્તુ સાફ કરનાર જેવો છે; એ સફાઈથી બે વસ્તુ વધારે પ્રકાશિત કે મોદક બને તો તેની ખૂબી વસ્તુના તત્ત્વની છે, સાફ કરનારની નહિ. કયા હિંદુ બિન્દુથી ક્યા ધોરણે આ સંસ્કરણ મેં કર્યું છે તે રજૂ કરવાની મહારી ફરજ છે.

ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં ઇતિહાસકારનું દાર્શનિક અને પ્રમાણ પુરસ્કરનું નમ સત્ય જેજ હપ્પાકરોને મુખ્ય માનીને સ્વ. દેવશંકર ભટ્ટનું હિંદુ બિન્દુ હણાય નહિ નેમજ વિદ્યુત ન ચાય એ રીતે સંસ્કરણ કર્યું છે. પરિણામે જ્યાં આ લેખકે વધારા ક્યો છે ત્યાં પણ તે મળ સ્વરૂપના જેવાજ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ પુસ્તક તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અભ્યાસીઓ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાયેલું વધારે અસર હતું. તેને બદલે પ્રત્યેક ઇતિહાસ શાખીને ઉપયોગી થાય તે હેતુ સંસ્કરણ પાછળ મહેલો છે.

મોટા અભ્યાસક્રમનું પુસ્તક જ્યારે તેના પ્રમાણમાં સામાન્ય માણસ પાસે સંસ્કરણ પામે ત્યારે તેમાં મૂળ વસ્તુની આકૃતિ કે શુભ્યમાં ફેરફાર ના થવા દેવો એ ખ્યાન રાખવાનો સંસ્કરણમાં પ્રયત્ન છે. અને તેથીજ સ્વ. કર્તાના વ્યક્તિત્વની છાપ જ્યાં પડી છે ત્યાં તે જુસાઈ ન જાય કે ઝાંખી ન પડે એ માટે મચાસકિત યત્ન કર્યો છે.

આ બધું છતાં જ્યાં સ્વ. કર્તાના મતો નવાં પ્રમાણ પંક્તિ અનુયાયી ફેરલા, જ્યાં સ્વ. કર્તા કરતાં પણ વધારે વળાવવાનું પ્રમાણ મળેલું ત્યાં સત્યનેજ વધારે મહત્ત્વ આપી નવાં પ્રમાણ સ્વીકાર્યાં છે.

ઇતિહાસને અતે ઉપસંહારની જરૂર છે, કેમકે તે દ્વારા કર્તા જૂનકાળનું અવલોકન કરી ભવિષ્ય કેવું છે તેની ઝાંખી કરાવી શકે. સ્વ. દેવશંકર ભટ્ટ હયાન હોત તો એ કાર્ય તેમજે કર્યું હોત, તે નથી એટલે સંસ્કરણને એ

કરવું પડ્યું છે તે અનિવાર્ય કમનસીબી છે, મ્હારી માત્ર એટલી જ વિનતિ છે કે એ ઉપસંહારથી જેઓ નાખુશ થવા ખુશી હોય તેમણે એ અંગની દુષ્ટતાનો બધો ભુભો આ લેખકને શિરે દોળવો.

સ્વ. કૃતોએ આ પુસ્તક તયાર કરવામાં શ્રમ લીધો તેમાં સતત સહાય કરનાર જે ગૃહસ્થોનાં ઋણકથન સ્વર્ગસ્થે સ્વીકારેલાં છે. એક સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈ અને બીજા શ્રી. અનંતરાય પ્ર. પટ્ટણી. સંસ્કૃતિને પણ તેમના પત્રો વગેરે ઉપરથી એ શ્રમનો ખ્યાલ આવ્યો છે એટલે હું પણ મારે મન્દ સ્વર એ ઋણકથન બહેર કરવામાં બેળવું છું.

કર્તાની કાચરી ઉપરથી દેખાય છે કે તેમણે આ પુસ્તકનું ડાબીયું તા. ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૬ ના રોજ સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટની સાથે ખેસીને નક્કી કર્યું. અને આ પુસ્તકના ગણેશ જેમનાથી મંડાયા તેમના પુત્રને જ હાથે તે પુસ્તકની પૂર્ણાકૃતિ થાય તે એક સદ્ભાગ્ય છે, અને એવાં સદ્ભાગ્ય માટે મ્હને જેઓએ યોગ્યો છે તે કાઉન્સિલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશનના સભ્યો વગેરે સર્વેનો હુ ઋણી છું.

પણ અત્રેથી ઋણકથન અને ઋણસ્વીકારની સમાપ્તિ થતી નથી. આ પુસ્તકના પ્રકાશનનો બધો યશ કાઉન્સિલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશનને છે અને મ્હને જે સાહાય્ય આપવામાં આવી છે તે માટે હું તેઓનો ઉપકૃત છું. સ્વ. દેવશંકર મહેતાજીના પુત્રોનો પણ તેઓએ પૂરી પાડેલી અનેકવિધ માહિતી મારે મ્હારે ઉપકાર માનવો રહે છે. અને મ્હારા ગુરુ શ્રી વિદ્યધરાય મ. મહેતાએ આ પુસ્તક તપાસીને જે શ્રમ લીધો છે તે માટે તેમનો આ સ્થળે આભાર માનું છું અને છેવટ મ્હારી બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં સાનુકંપ રસ લઈ રહેલા લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ જોરાવરમિંદજીએ આ પુસ્તકને અંગે પણ મ્હને પોતાના એ વિષયના અભ્યાસનો મથેટ લાભ લેવા દીધો છે માટે તેમનો પણ હું ઋણી છું.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત પુસ્તકને સંસ્કરણ રૂપી ઘૃત પાવાનો પ્રયોગ મ્હેં ઋણ કરીને કર્યો છે. પણ એથી જો પુસ્તક વધારે સરસ જાન્યું છે એમ સંશય વાંચનારને લાગશે તો મ્હારી દેવાદાર સ્થિતિ હું અસભ્ય નહિ ગણું.

ઉપોદ્ધાત.

પ્રત્યેક પુસ્તકના આ અગ દ્વારા વાચકો પુસ્તકથી પરિચિત થાય એ ઉપોદ્ધાત-લેખનનું કારણ છે, પણ પ્રગતિ પુસ્તક માટે તો પુસ્તક ઉપગત અથકર્તાનો પણ પગિય આપવાનો સવિશેષ દાર્પણાગ આ લેખક ઉપર છે. કારણકે જો કે સ્વ દેવશર મહેતાજી ઘણાને પગિય છે છતાં તેઓ ગુજરાતમાં એટલા જાણીતા નથી કે પગિયની જરૂર ન પડે તેમજ તેમની વિખ્યાતીનો અભાવ કાંઈ તેમના ગુણો અભાવ પણ નથી કે એ પગિયથી કાંઈને નેગર્ય ઉપજે.

પ્રખ્યાત લેખ- જ્ઞોર્જ બર્નાર્ડ શાઓ ડીન ઇંગ્લંડના એક પુસ્તકનું અવલોકન કરતા^૧ કહ્યું હતું કે અન્યોડન ન જ થઈ શકે એટલું બધું એ પુસ્તક ઉત્તમ છે અને પરી ઉમેર્યું કે પુસ્તક ઉત્તમ છે છતાં તેના જ્ઞોર્જ એક ધણા સાગ વિદ્યાર્થી તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા ન હોત તો તે વધારે સાઈ બનત, અને એમ કીતે એ ગિયિત સત્તા મમર્થન માટે શી રીતે માધ્યમિક શાળાઓ મનુષ્યના જીવનતત્ત્વનો દ્વામ કરે છે તેની ચર્ચામાં તે ઉતરે છે. શાઓ ઇન્જ માટે જે વખતે તેણે જ કાંઈ મહેતાજી દેવશર માટે લખ્યું પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. જે રચનાદેવશર મહેતાજી પોતાના આસમક-જમાં જોગવના હતા તે તેઓ ગુજરાતમાં કેમ મેગરી સદા નહિ હોય તે પ્રશ્નો ઉત્તર બે રીતે આપી શકાય એક તો એ કે સ્વભાવે અને અભિગમથી તેઓ કલિદાસના અભાગી હોવા છતાં તેઓ એક મહેતાજી હતા, અને બીજો

એ કે કાર્યપરાયણ અને એકાન્તપ્રિય, નમ્ર, નિમમ અને નિરાશુ પ્રકૃતિના હોવાને લીધે તેમનાં કાર્યો કે શ્રમો માટે તેમને મોટો ઉદ્વેગ ગમતો ન હોય, ઉપરના જન્મે જન્મીએ માયા હોય કે એમાંનો એક જ સાચો દોષ તોપણ એટલું તો આ પુરુષ વાંચનારને તુરત લાગ્યા વિના નહીં જ રહે કે સ્વ. દેવશંકર એવી દ્રષ્ટિના લેખક અને વિચારક હતા કે સ્નેહીવર્ગમાં તેઓ જેટલું સન્માન પામ્યા તેટલું ગુજરાતમાં પણ પામી શક્યા હોત, કેમકે ગુજરાતમાં આજે જેટલી શુચ્છતા છે તેટલીએ તેમને તેમની લિયાકત પ્રમાણે યોગ્ય સ્થાન ગુર્જરહૃદયમાં જરૂર અપાવ્યું હોત.

તેમનો જન્મ મવત ૧૯૧૪ની વસંત પંચમીને દિને થયો હતો. તેમના બાલ્યકાલમાંજ તેમના પિતા વિદેહ થયા છતાં શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ મને ૧૮૭૭માં ગાંધીજીની મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં દાખલ થયા. ભાષા, વિચાર અને નિર્ણયોની સરક્ષતા અને પ્રૌઢતા એજ જો યુગલું લક્ષણ હતું તે યુગના આઘ માસર નવલરામભાઈ એ કોલેજના અધ્યક્ષ હતા. અને દેવશંકર મહેતાજીએ પોતાનો ઇતિહાસ ઉપરનો દોષ નવલરામભાઈના મ પર્કથી કેળવ્યો. ખીજી તરફ નવલરામભાઈની પણ સ્વ. દેવશંકરભાઈ તરફ તેમના આગ્રહ, અભ્યાસીરૂતિ વગેરે શુભો જોઈને પક્ષપાત બધાયો. ઇતિહાસના શાખનો વિદ્યાર્થી તેઓ સીનીયર થયા માટે અમદાવાદ ગયા ત્યારે રા. સા. મહીપતરામ નીલકંઠને લીધે થયો. આમ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ તેઓ નવલરામ અને મહીપતરામ જેવા ઇતિહાસરસિક મહાપુરુષોનો સહવાસ પામ્યા પણ ઇતિહાસરમનાં ખીજીને વાસ્તવિક પોપણ ત્યાર પછી ઘણું વરસો સુધી મળ્યું જ નહીં. જનતાલું સામાન્ય વલણ જ એવું લાગે છે કે માણસને તેની શક્તિનો વિકાસ કરવા માટે સાધનો યોગ્ય પછી ત્યારે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને મહેતાજી બનાવવામાં આવે છે. અને દેવશંકરભાઈ પણ સીનીયર થયા પછી મને ૧૮૮૦માં ભાવનગર તાલુકા સ્કૂલમાં મહેતાજી તરીકે દાખલ થયા. અને શાળાના શિક્ષક તરીકે છત્રીસ વરસ કામ કરી તેઓ મને ૧૯૧૬માં નિવૃત્ત થયા. એક શિક્ષક તરીકે તેમનામાં ઘણી યોગ્યતા અને ઘણા શુભો હતા, એમ કહેવું તેના કરતાં એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાશે કે તેમનામાં શુભો હતા તેથી જ તેઓ મહેતાજી તરીકે પણ યોગ્ય નીવડ્યા, માત્ર જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરીને તેઓ ગુજરાતની ચિરંજીવ સેવા કરી શક્યા હોત તે કરવાનો તેમના મહેતાજીજીવનને લીધે તેઓને અવકાશ મળ્યોજ નહીં.

એ છત્રીસ વરસનાં જીવનનો મોટો ભાગ તેમણે બોટાદમાં ગાળ્યો. એ નિવાસથી બોટાદને લાલ થયેલા તે સર્વની ગણતરી અત્રે પ્રસ્તુત નથી; પણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેમની અસર કેટલી પ્રબલ હતી, તે તેમના એક શિક્ષકના શિષ્ય અને ગુજરાતને બોટાદકરના નામની પરિચિત થયેલ શ્રી દામોદર ખુશાલદાસના નીચેના શબ્દોથી સમજી શકાય.

સૌજન્ય સાગરં સુજં જ્ઞાનપીયૂષ વર્ષિણમ્ ।

તીર્થરૂપ સદા વન્દે ગુરં શ્રી દેવશંકરમ્ ॥

બોટાદની પ્રજાએ દેવશંકર મહેતાજીને માનપા આપીને પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો જ હતો છતાં તેનો ઉલ્લેખ કરવાને બદલે બોટાદકરનો ઉપસા શ્લોક ટાંકવાનો હેતુ એ છે કે માત્ર ઇતરંગનો નહીં પણ સાહિત્યકારોમાં સુદ્ધાં સ્વ. દેવશંકરભાઈ જે મદત્તનુ સ્થાન ધરાવતા તેનું નિરૂપણ કરી શકાય. બોટાદમાં કન્યાશાળા, લાકષ્મી અને અગ્રેશ સ્કૂલ ત્રણેની સ્થાપનામાં દેવશંકર મહેતાજીનો હિસ્સો ધણો હતો.

સને ૧૯૦૨માં તેઓ મિહોર આવ્યા. આ લેખકને દેવશંકરભાઈનું જૂનામાં જૂનું સ્મરણ મિહોરનું જ છે. મહાત્મા પિતાને મિહોરમાં મળ્યા આવનાગણોમાં એક વ્યક્તિ લાકષ્મી રીતે તરી આવતી હતી. ઘણુંખરૂં માંત્રે પ્રશોરાશાહી પાવડી, નદન માદા પણ ૨૫૨૦ રૂપડા, (એટલે અંગરખુ, ખેમ, ધોતીયુ) પહેરીને ડાંચા એકવડી ઢાળીના, દટ્ટાર પણ ધીમે આવતા એક જુદા પુરુષ અમારે ત્યાં આવતા તેજ મહેતાજી દેવશંકર, અને આવ્યા પછી મહેને સમજ ન પડે તેવી અવરી અને અપરિચિત મામતોની ચર્ચા શરૂ થતી. પણ જ્યાં મારું નિલ ચાટી ગયું એ અનુભવ તો સાર-પડીનો છે. મિહોરની તાલુકા શાળામાં જનારો વહેવચાનો મમામ મ થયો હતો ત્યારે મહાત્મા પિતા માથે દુ લા ગયો હતો. પણ એ શાળાના અનેક પગથીયાં ચઢીને અદર જતા પહેલાં એક દૃશ્ય મહેને ગ્તામાંજ આડર્શી ગયું. તે મૌરખટ્ટના નરરાણુ નવું સ્વરૂપ હતું. જુગિભાગ દુર્વાથી લીસોજમ બનાવી દીધો હતો. સ્થળે સ્થળે નાની ટેકરીઓ અને સરુગ્ધ ગિરનાર વગેરે મોટા પર્વતો કેવળ માટીના ઉભા થયાં હતા, નદીઓના ખાડા, પાણીથી ભરેલા, દુર્વા વચ્ચે ગર્પાકાર બનાવતા હતા અને સમગ્રને આવરીને શમુદ્ર સ્વયંવા પાણી ભરી રાખેલ હતું. મહારી શાળામાં બધુંની વેળા

ભૂગોળના અનેક વિષ્ટ પ્રશ્નો મને મૂઝવી રહ્યા હતા, તેમાંના ધણીનો ઉકેલ આ દૃષ્યમાં થઈ ગયો અને ચાંદનો ગમારત્ત છોડીને અધા બદાર આઝ્યા ત્યાં સુધી, હું એજ સ્થાને બેસી રહ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે બાળકોને મુઝ્ય કરે એવું એ અગિ-ચિત્ર સ્વ. દેવસંકર જાદુની દૃષ્યનાનું પરિણામ હતું અને એ પ્રયોગ તેમણે સિદ્ધારંગાંજ નદી કિન્નુ ખોટાદ અને ભાવનગરના પ્રદર્શન વખતે પણ કર્યો હતો.

આ હજીસ્તનો અને ઉલ્લેખ કરવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે દિશાણુની તેમની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં તેમના પ્રિય વ્યાસંગ ઇતિહાસ-ભૂગોળ તેમને, દૂર દેશનાં મોજક સ્વપ્નાંની રાહ, આરંભી રહ્યાં હતાં. પ્રાચીન મિદોરના જર્જરિત અવશેષોએ તેમના મનમાં યાચા ભાવો પ્રદીપ્ત કર્યા હશે તેની આજે તો માત્ર દૃષ્ટના જ થઈ શકે; તોપણ બાળપણમાં ઇતિહાસ પ્રત્યેની અભિરચિના જે ધીજ વવાયા હતાં તેને પ્રથમ પોપણ મિદોરમાં મળ્યું હોય એમ દેખાય છે, કેમકે તેમણે ત્યાં રહીને શાળાપયોગી બે પુસ્તકો, ભાવનગરનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ લખ્યાં.

ધરતી મન ૧૯૦૮ ની શરૂવાતમાં તેઓ ભાવનગર આઝ્યા અને તે પછી તેમની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિઓ વધારે સનેજ થઈ. અને પ્રાચીન અન્વેષણના અનેક અગોમાનુ લોઽસાહિત્ય^૧ તેમણે એકત્ર કરવા માંડ્યું. અને ૧૯૧૬ માં તેમણે લોઽસાહિત્ય એકત્ર કરી તેની હસ્તલિખિત પ્રત ફાર્જમ સમાને મોકલવાનું આરંભ્યું. ૨૧. રણજિતરામના પરિચયમાં તેઓ સર્વિશેષે આ વેળા આઝ્યા. શોધખોળમાં તક્ષરપર્સી વૃત્તિ અને લોક સાહિત્ય એકત્ર કરવાનો તેમનો આગ્રહી પ્રયાસ બનેથી તેઓ દેવસંકરભાઈ

૧ આ શબ્દ વાપરતાં સંકેતક થાય છે. કેમકે એ શબ્દ અને તેથી વિવક્ષિત વિષય બનેલો આજે અપભ્રંશ થઈ રહ્યો છે. બધી કંઈસય વાતો તે ઇતિહાસ નથી તેમજ અમુક વંશના માંદસે પૂર્વજની વાત કહી દોય તો તે જ મારણથી તે સપ્રમાણ હતી નથી લોકવાર્તા એક ઇતિહાસની સામગ્રી તરીકે ઉપયોગી હોવા છતાં તેજ ઇતિહાસ ■ એમ માની લેવાની બૂલ થવી જોઈતી નથી. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જોઈ શકાશે કે જ્યાં જ્યાં હજીસ્તોને મોઝ્ય પુરાવા મળ્યા નથી ત્યાં તેને સત્ય તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાનો જરાયે આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો નથી એટલુંજ નહીં પણ વાર્તા કે નવલિકામાં જ શોભે એવાં નિર્ણયક વાગ્બળોથી પણ આ પુસ્તકને મુજ રાખવાનો ચલ્ન થયો છે.

પ્રત્યે ખૂબ આત્મીયા હતા બીજા એ પ્રમાણે આકાષીયેના ગૃહસ્થ સ્વ. ગણ-
હોડભાઈ ઉદયગામ હતા તેમજે તો પોતાને રાસમાળાની બીજી વ્યવસ્થિતિ
તૈયાર કરવામા મદદ કરના માટે દેવરાદરભાઈને જ ખાસ પસંદ કર્યા હતા.
અને તે દાર્ય માટે તેઓ ગયા પણ હતા પણ વૃદ્ધ અવસ્થામા મુળદર્શની
એ મુસાફરી અને એ આધાર કદાચ વધારે પડના નીવડ્યા હોય કેમકે
સાથી પાછા ફર્યા પછી તેમનું સરીર સુધર્મ જ નહીં અને તા ૨૮મી
ઓગસ્ટ ૧૯૨૨ ને દિને તેઓ વિદેહ થયા

સ્વ દેવરાદર મહેતાશુ આપું જીવનચિત્ર બોધક છે પણ તે
આપવાનું આ સ્થળ નથી, તેમના મિત્ર અને સ્નેહી મહાત્મા આજના
સાહિત્યારામા ાએ વિગતતા એના ધણાના નામે આપી રાખ્યા પણ તે
આપ્યા વિના એટલું સિદ્ધ થી શકાય કે તેમાના ધણાખંડ સખવોમા
આત્મિક તરફ તેમનું તબક્ષણી જ્ઞાન અને આગ્રહી અભ્યાસવૃત્તિ હતા
શીયુત કૃષ્ણલાલ ઢોરેશીએ પણ તેમાના ચરસાન વિશે લખતા એ જ એક
કર્તો છે કે, “—ધારે મોની ખોટ તો ઢીકાવાડ સખવી જૂના માહિત્યને
અગે થતા લખને આવી છે, કારણ કે એ વિષયમા પોતે ધણો રસ લઈ
બીજાને પણ દેવતા હતા ” એના એક આજન્મ અભ્યાસમા શ્રમનું
એક પરિણામ આ મિહોગની હકીકત છે

પ્રખ્યાત તત્ત્વવેદા એન્સ્ટોટલ પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્પત્તિ માટે કારણ
મુદ્ધન નિયોજે છે પ્રસ્તુત પુસ્તકના સભનના ચાર ારણોનું નિરખણ
કરવાથી અન્ય પ્રયોજન વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની અપેક્ષા રહેશે નહીં

મૂળગામ સોનકીએ આત્મકોને સિદ્ધપુત્ર ગામ આપ્યું તે વેળા તે
ગામ કેન્દ્ર હતું, કેટલા વોર્થી ને પ્રખ્યાત થયું હતું, તેની પ્રાચીનતા
વહુબીનગથી વધારે હતી કે કેમ તે મિહપુત્ર કેમ જોનાયું, વગેરે વગેરે
બાબતોમા અનેક પ્રાચીન અનેક માન્યતાઓ પ્રસારી ગઈ હતી જો કે તે
મર્ત્ય રાટે વિશ્વસ્તીય પ્રમાણે ઉપલબ્ધ નહોતા બીજા હેતુથી પ્રેરણાને
શોધ અનાવતા શિનાવેખ તામપત્ર વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રમજોએ જૂના જૂના
ગ્રાંથકોને મળેલા તેની લીધી હિંદુવાયેની જો કે એ મર્ત્યના ખ્યાત
હકીકતો સાથે અમનન્ય થયેલા નહોતો સને ૧૭૮૪મા ઉવિતિયમ જોન્સે
પુગતસ્તની સગ્યા દ્વકતામા સ્થાપી અને પશ્ચિત રીઠ ભગવાનવાને

ગિરનારના લેખ ઉકેલ્યા એ અનેના પુનતત્ત્વના ઇતિહાસના મદત્તના બતાવને જમાનાઓ નહી ગયા છતાં પુનતત્ત્વમા વર્ષોના પ્રમાણમા વિસ અઠ્ઠ થયો, અને તેમા ૨૨ લેનાર ઓજા હોવાને લીધે એક રથાનની સોધ તે મ્યાન પૂર્ણીજ ઉપયોગની નાની લેવાની મધ્યાન ભાવનગરે પણ હોઁ હામવાનવાય ઇડગના સિંધ શ્રી ગિરમશકર શામગજને નિયુક્ત કરી પુનતત્ત્વની થોડીમફી પ્રતિ આદરી હતી આ સવ પ્રત્યુત પુનકતુ વસ્તુ ઘણુ છે.

એ બધા પ્રાચીન જિત્તભિત્ત અવશેષોને એક કરીને બાઢાયુ હદગત પહેવાના મિરોગની બનની માફતી મેળવી તેમાથી ઇતિહાસિક મગમ મૂલના ઉની દલી, ખ્યાત હાદ્યોને રથાને જ્યાં અને ત્યાં અપ્રમાણુ ઇતિહાસ આપવો, મગનાજથી માડીને આજના દિવસ સુધીની મિરોગની હકીકત તૈયાર કરી અને જુસ્તગ, ભૂગોળ, વેપાર હલોમ, માર્વજનિક સરથાઓ રથઓ, પુરોષો દત્ત્યાદિ મિરોગને અંગે હતગ ઉપયોગી માહીતી પણ માથે શામિન કરની એક પુસ્તક તૈયાર થઇ શકે એટલી તો એ મામત્રી હતી જ

આ ૧૭જોના પ્રથમ ભાગ—એટલે કે પ્રાચીન મિરોગ માટે અન્વેષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ નિર્ણીત કરીને મમમ પુસ્તકની રચના કરવામા આરી દેખાય છે પ્રોફેસર ઉનિવર્સન અને બીજાઓ મિદ મનમગ અનવનાગ પુગની ગાજધાતી તરીકે તેને તપતા હતા પણ મિદ નવના રામઓની ગાજધાતી જૂનાગઢ હતી એની પણ ત્યાર પછી શોધ થયેલી સાથે માથે એટલુ પણ રખટ હતુ કે એ રહેગ જે દોષ તે યુજગનનુ ખાટનમગ દોષુ વેધએ. તેટલા માટે એક બાઢાયુ મદિવા પ્રત્યેના ફૂર ત્તનને લીધે જાની અને ગણા બાઢણો વચ્ચેના યુદ્ધને પગિણામે ઉમનાગના વિસોજ ગોહેવે મિરોગમા પોનાની માહી રથાથી ત્યાર પહેવાની મિરોગની રિધતિ અને મગરાજે કે સિદરાજે કે જન્મેએ સિરોગ બાઢણોને આપ્તુ નેળીયે પછવાડે જાને તે પૂર્વના મિહોરને ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થઈ રહે તેટલો કવાનો હતો પણ એ છેલ્લા વિષય વિકાસને અંગેના નિર્ણયો, કે તે માટે લેવાયેલા શ્રમનુ મોટુ લાભે એતુ પરિણામ આમા દેખાતુ નથી તેતુ ઠાગણુ એમ છે કે અબનામ જેમ જેમ પ્રાચીન કાલમા ગતિ કરતો જાય તેમ તેમ પુગવાઓ, અવશેષો વગેરે વિરલ થતા જાય અને ઉપલબ્ધ હોય તેટલા સાહિત્યમાથીયે વિશ્વસનીય ગણી

શક્ય તેવાં થોડાંજ; પ્રાચીન ગ્રંથો, પુરાણો, કંઠસ્થ બાબનો વગેરેમાં પણ શુદ્ધ કેટલું પ્રક્ષિપ્ત કેટલું છત્વાદિનો નિર્ણય કરવો કઠણ. અને ઉપસન્ધ વિશ્વસનીય સાહિત્યને આધારે ઘડેલી પ્રમાણો પણ નિર્ણય તરીકે ગણવાનો બદલે અનુમાન તરીકે ગણવાનો સંભવ ઘણો વિશેષ; એટલે અતિ સાવવ પુરોણની પ્રવૃત્તિ માફક આ પ્રદેશમાં પણ તેવું ક્ષણદર્શન વિરલ જ હોય; છતાં જેટલું હોય તેટલાંને એક સળંગ આશરે રજૂ કરવું તે આ પુસ્તકનું રૂપ કારણ છે.

અને જ આ સંસ્કરણમાં, મૂળ પુસ્તકમાંથી જે મહત્વના વિષયને બાતલ કરવામાં આવ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ કરી દેવો જોઈએ. ગોહેલો અને તેમની ઉત્પત્તિ વિષે અત્યારે મતભેદ છે. તેઓ ચન્દ્રવંશી છે એમ અત્યાર સુધી મનાતું આવ્યું છે. જ્યારે ખીજી બાજુએ તેઓ સૂર્યવંશી હોય તેવાં પ્રમાણો ઉપસન્ધ થયાં છે. પરંતુ તેના નિર્ણય વિષે તદ્વિદ્યોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. અને તેના નિર્ણય માટે હજી વધારે પુરાવાની તેમજ એ પુરાવાઓ ઉપરથી કોઈ વધારે યોગ્ય અભ્યાસીએ નિર્ણય કરવાની અપેક્ષા રહે છે. દરમિયાન મિહોર પૂરતી જ દકીલ્લાનું આ પુસ્તક પ્રકટ થાય છે. અને ગોહેલો સિહોરમાં બહુ મોડા આવ્યા, અને આવ્યા તે કાલ પૂર્વેનો સેગકજી. સુધીનો ઇતિહાસ એટલે કે તેઓના સૌરાષ્ટ્રમાં પુનરાગમનનો ઇતિહાસ ઉપસન્ધ છે એટલે તેથી વધારે પ્રાચીન દકીલ્લાને સિહોર સાથે નિરખતની નહિ ગણી તે પ્રશ્નને દૂરજ રાખવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકમાંથી હિપર્બુક્લ પ્રશ્નને બહાર રાખવાનું ગૌણ કારણ પુસ્તકની રૂપરેખામાં સામીવતા તરફ જે આમદ રાખવામાં આવ્યો છે તે છે. અને એ સામીવતાનું સ્વરૂપ મ્હારી બાપા કે વિચાર કરતાં બહુતર રીતે ઘણા વધારે ગમર્થ પુરવંતે શ્રીમુખે નિરૂપાયેલું છે. પ્રો. જહુનાથ સરકારે બર્દવાન બગીચ સાહિત્ય સમેલનની ઇતિહાસ સાખાને પ્રમુખ સ્થાનેથી કરેલા બ્યાખ્યાનમાં તેઓ કહે છે કે — “ ઇતિહાસ લેખકે વ્યક્તિગત જમના વિશે — “ ધનનો જો તેટલો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એક જ બનાવ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન “ દિશાઓથી અજવાળું પાડવું જોઈએ. શત્રુપક્ષ આમ કહે છે, મિત્રપક્ષ “ આમ કહે છે, પરદેશી મુમાફરો આમ જોઈ ગયા છે, સ્વદેશી કવિઓએ “ આવી સાક્ષી પૂરી છે. આ બધી દકીલ્લા એકઠી કરી તેમાંથી કઈ માફી “ નિર્ધારનાયક અને કેટલે દરજ્જે નિર્ધારનાયક તે નક્કી કરીએ ત્યારે પૂર્વ.

“ કાલના બનાવનું ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે. જો ઇતિહાસમાં કાંઈ
 “ પદને પ્રથમ એક તરફથી ડીઠી મળે તો તે એક દિવસ અપસેટ થશે જ
 “ થશે. કારણકે જગનના સ્થાનની અદ્વિતીયતામાં અપીલને મુદતનો બાધ નથી
 “ આવે. સેક્ટો વર્ષ પછી પણ ગેરવાજબી મનની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી
 “ સકાય છે. અપીલની છેલ્લામાં છેલ્લી મીમા સત્યનિર્ણય સુધી પહોંચ્યા
 “ પછીજ અટકે છે. ”

ઉપર બંગીય વિદ્વાનના મનનો આધાર લેવાયો છે તેટલાજ ઉપરથી
 તે વિચાર બગાળામાં રીકૃત અને અત્રે નવીન છે તેમ કહેવાનો આશય
 નથી. સ્વ. દેવશંકર મહેતાજીએ પોતાના પુસ્તકમાં એ ધોરણ કૃત્તે સુધી
 જાગની રાખ્યું છે તેનો નિર્ણય સમિક વાચકો પોતે જ કરી લેશે. સને
 ૧૯૨૦ ના એપ્રિલમાં અમદાવાદમાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ
 વિભાગના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી પ્રો. બલવતરાય કાકોરે મમજન્યું હતું કે
 “ શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ એટલે શાસ્ત્રીય નિર્ણયોવાળો ઇતિહાસ. શાસ્ત્રીય નિર્ણય
 “ માટે બધા પુરાવા જોઈએ, આખી પરિસ્થિતિ ખ્યાનમાં લેવાની જોઈએ,
 “ સામસામા તમામ બનાવલની ચોક્કસ તુલના કરવી જોઈએ, દરેક નોંધ,
 “ ઉક્તિ, દાવા, તોહમત અને માફીની વિશ્વમનીયતા કૃતલી છે તે મકારણ
 “ નકી થવું જોઈએ અને એ સર્વમાથી સત્ય-આખા સત્યને જ વળગી રહી
 “ કારણ અને કાર્યની ઘટના શુદ્ધ ન્યાયભુદ્ધિથી કરવી જોઈએ, પુરાવા સીધા
 “ અને આડકતરો ધણા પ્રકારનો હોય છે. * * * આડકતરા પુરાવામાં
 “ તે તે દેશકાલની અવસિષ્ટ રહેલી તમામ વસ્તુઓ આવી જાય છે. માહિત્ય
 “ અને વાઠમય ક્યાઓ અને ધધા, આર્થિક, આસારિક અને ધાર્મિક
 “ પરિસ્થિતિ, આખી મસ્તૂતિનોજ એમાં સમાવેશ થાય છે તેમ તે પ્રદેશની
 “ ભૂરચના અને આમોહવા જેવા લાગા વખત સુધી એક સરખા પ્રવર્તતાં
 “ કુદરતી કારણો પણ તેમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ”

ઉપરના ફકરાઓમાં નિરૂપવામાં આવેલ ઐતિહાસિક સત્ય એ આ
 પુસ્તકનું શક્તિકારણ છે

આ પુસ્તક તૈયાર થતું હતું તે અરસામાંજ પુસ્તકના વિષય માંટે
 મોટા વર્ગનાં ઔદારસીન્ય માટેની ફરિયાદનો ગ્વ. રણજિતગમ વાવાભાઈએ
 સને ૧૯૧૬ ના માર્ચમાં ઉત્તર આપતાં અન્યક્તાને લખેલું કે, “ પ્રોફેસરો

કે વિદ્વાનો મદદ નથી કરતા તેનું કારણ તેઓનું અજ્ઞાન છે. મને પોતાને પણ તમારા કરતાં વધારે કડવો અનુભવ થયેલો છે. પરંતુ શોધખોળ અભ્યાસે આપણે ત્યાં તદ્દન અર્થક દ્રશ્યમાં છે, એટલે પોતાના પગ હિપર સૌએ ઉભાં રહેવાનું છે. " એ ખરું છે કે આટલાં વર્ષો વહી ગયા પછી રણજિતરામ લાઈનું એ કંઈ જાણ માટે સાચું નથી તો પણ તેમની ઉક્તિમાં તથ્યાંશ રહેલો છે. અભ્યાસીઓ લેખકો વાચકો એ મર્વનું વશણ પુરાતત્ત્વ તરફ ખીછા વિદ્યાનાં આકર્ષણોને મુક્તિ મેળવે આણું છે. તેમજ ખીજા દેશોને મુદ્રાખે એ વિદ્યા અદ્વી જેટલી ખીલી છે તે પણ આજી જ ગણાય એટલી છે.

શોધખોળનાં પરીક્ષણ અને પરિણામને આધારે રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ રચનામાં મુશ્કેલીઓ અનેકવિધ છે. માનવ પ્રકૃતિમાં ગુણદોષો ઉત્તમ, મધ્યમ, દનિષ્ટ ત્રણ પ્રકારના હોય એટલે પરિણામે અનેક જાનાવેને સ્થાગીરૂપ નોંધ સ્મારક કે ચિન્હ પડે મળે છે અને કષેત્રો ઇતિહાસ જન્મે થાય છે. અગ્રગણ્ય પુરુષો—મહાન નરપુત્રોનો કમળ એહવાલ કે ઇતિહાસ વિશુદ્ધ રૂપે લખાતા વાર જ સાચે અને ત્યાર પહેલાં તે તેમને લેખે ગીતો પ્રસારિતો બહાર આવે તેમજ માણસે પોને પોતાને માટે કહેલી દમ્પીકતા કે તેના પત્રો કે આત્મચરિત વા તેનું કાલએ લખેનું જીવનચરિત એ સર્વ ધણું વહેનાં બહાર પડે છે. પણ આમ અમલ કે અર્ધ સત્ય જીવન ચરિતો કે

પણ ઇતિહાસ એ કંઈ કાવ્ય કે નવલકથા નથી, ચિત્તને વિનોદ આપે એવું હલિત આખ્યાન પણ એ નથી. તેથી 'લઘુ' શુદ્ધ શૈલ એ તેનું અંતિમ ફળ પણ નથી. પણ સર જેહન સંદિએ દર્શાવ્યું છે તેમ ઇતિહાસ એ સમાજ અને રાજ્યના નેતાઓને ઉત્તમ શિક્ષક અને વિશ્વસનીય માર્ગદર્શક છે. ઇતિહાસદારા જૂતકાલનું સ્વરૂપ જાણી હમ તે જાનને વર્તમાનમાં ઉપયોગ કરી શકાય છે એટલું જ નહીં પણ જૂતકાલમાંથી ઉદ્ધરેલા સત્ય કે દર્શાવના દોષો જીવિતના પ્રવાસપથ ઉપર પણ પ્રદર્શ પાડી શકે છે અને પ્રખ્યાત કવિ કીટ્સના શબ્દોમાં કહીએ તો

Here your earth-born souls still speak
To mortals * * *
Of their glory and their shame
What doth strengthen and what maim.

આમ ઇતિહાસ માત્રનું જ હેતુકારણ છે તે આ પુસ્તકનું હેતુકારણ છે અને તે હેતુ સિદ્ધ કરવામાં અદ્વાશે પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થાય તેમાં જ તેની પાછળ લેવાયેલા ક્રમનું સાક્ષ્ય અને તેમાં જ તેના પ્રદર્શનની સાર્થકતા રહેલાં છે.

મુનિકુમાર મલ્લિકાર્ક ભટ્ટ.

સિહોરની હકીકત

—૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦—

પ્રકરણ ૧ બું

ભૌગોલિક સ્થિતિ

પ્રાચીન કાળમાં સિંહપુર નામે ઝાંઝખાતું સિંદોર શહેર, રમણીય ટેકરીઓની દ્વારની વચ્ચે તળેટીમાં આવેલું છે. તેનો પશ્ચિમે વિસ્તાર છેક ગૌનખી નદી સુધી વિસ્તરેલો છે. તે ૨૧-૪૩ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૧-૫૭ પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે છે.

સિંદોરથી ઉત્તર બાજુએ આવેલા નજીકના ચમારડીના ડુંગરા ઉપરથી નિરીક્ષણ કરતાં રાસમાલાનો ક્ષતો દર્શાવતો સાહેબ લાગે છે કે:—

“ ખલાતના અખાતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ભાવનગરની ઉત્તરમાં થોડાક મેસને અંતરે ઝેનાઈટ (કાંણાશ ભરેલા) પથ્થરના ડુંગરાની દ્વાર છે. તે રિધર સરોવર સરખા સપાટ પ્રદેશમાં જાણે દરિયાના મોજાની વચ્ચે-વચ ખેટનું સુખનું તરતું હોય એવું દેખાય છે. આ ખડખડા શિખરોની ટોચ ચમારડી ગામ ઉપર ઝૂંપી રહી છે, સાંધી જે દેખાવ નજરે પડે છે, તેના કરતાં ચડીયાના દેખાવ આખા દિંદુરસ્થાનમાં હનિદાસ સંજોધી તથા દંતકથાઓ વિશેની મંત્રનામાં રમજ પાડે એવા, તથા વિવિધ પ્રકારના ખીજા થોડા જ દો ”

આ વાતની હાલ ખાતરી કરવી હોય, તો સિંદોરની માતાની દહેરી પાસે જમા ગ્રી માનરક દષ્ટિ કરવી જોઈએ. સાં આગળથી પણ જે આ દ્વારકા દેખાવ નજરે પડે છે, તે જોતાં રાસમાલાનું વર્ણન અત્યુક્ત લાગતું નથી.

૧. એ ચમારડી ગામ પાસે આખા દિંદુરની માથળી ચારેનું-ટીંગોમિટીનું મોટું રોશન છે. એના અનુસંધાનમાં જીન પ રોશન સિંદોર ૧૪૩૫૫માં છે,— સિંદોર, કપડા, બાપુતક ને મેઘા સુરકા વગેરે ઉત્પાદ.

૨. રાસમાલા પ્રથમ બાગ જુડ ૩.

સિદ્ધાર્થીમાતાનાં દર્શન કરવાનો પરલોચાં સ્ત્રીપુરુષોને હર છે. ચાપોડુંગર (જેમાં ચાપનાથ કે સ્થાપનાથ મહાદેવનું દેહું છે.) ને ચોમડ (ચતુર્વર્ણી ?) ના હુંગર તથા જૂની રાજગાદી ઉમરાળાનાં ઝાડ નજરે પડે છે. યાત્રિક-જનનીઓ-ની તે કુલંદ્રી છે, અને બીજાન મુસાફર યાત્રાળુઓ અને શ્રોધક જિજ્ઞાસુઓ પણ ઉપર જઈને જુએ છે, તો ઉત્તર બાજુએ ચમારડીના હુંગર અને તેની પેઠી મેર વસ્ત્રબીપુરનાં ઝાડ વાવચ્ચમાં દેસાગવો ને ઇશાનમાં વસ્ત્રબીપુરનાં ખડેરને ચોમાસામાં ખોદીને પ્રદારમાં લાવતી અને દાક્ષમાં ૧૬-મતંગંગાને નામે ઓગખાની ઘેસા નદીને મળનારી કાળુહાર નદીનું સંગમસ્થાન, અને ઓગ બે નદીઓના એકત્ર થએલા મુખથી ખલાતના અખાતની ખાડીનો સુંદર દેખાવ મનને આનંદ પમાડે છે.

પૂવમાં ખાડીવાર માતાનો ધ્વજ, વસ્તેજ અને લાવનમરનાં મકાનો તથા તેની પેઠીમેરનો દરિયો-પોતાની પ્રાચીનતા અને વ્યાપાર વેશવતી મહત્તા દેખાડતો પડેલો છે. પશ્ચિમ તરફ નજર ફેરવતાં મુવર્ણપુરી-દાસનું સોનગઢ જે આખા ગોહિલવાડ પ્રાંતનું રાજકીય ગેરુન છે, તેના બંગલા દેખાય છે. અને નૈઋત્ય ખૂણામાં પ્રાચીન અવાંચીન જૈન યાત્રાળુઓનો સિદ્ધાચલ જેના ઉપર મોટાં સિખરબંધ અનેક દરેશ છે, અને આખા હિંદના દંડક શહેરભાવી જેની મેવા કરવાને ઓણુંવતું નાણુ આત્મા વગર નહિ જ રહ્યું હોય, તેવો જર્જરિત મિદ્ધાચલ કે મેટ્રાંને પર્વત દર્શન આપે છે. દક્ષિણે સિદ્ધાર્થી માતાનો, હુંગરા સમાન ઊંચાઈવાળો, સાતશેરીનો હુંગર જે સિદ્ધાર્થીના ઇતિહાસનું અમત્યનું સ્થાન છે, તે અને તેની આસપાસ જૂના સિદ્ધાર્થીનાં ખડેર છે, ત્યાંથી આગળ નજર દોડારીએ તો દેવગાણા ગામ તેમજ અમિદાણમાં ખોખરાના હુંગરોની સંગાર તે જાણે એ વિલામનો શણુગાર હોય એમ પ્રતીત થાય છે.

૧ ગઢડામાં સદ્બલનંદ સ્વામી સ્થા ને ધર્મ ચવાચો, તેઓ એમાં નાગા, સ્વારથી એ વેલા નદીને ઝમ્મતારીયા એડું સંસ્કૃત નામ આપ્યું છે. નવી વાચન-માલામાં તેમજ રાસમાલામાં “ વેવરિ ” નામ છપાય છે, તે જુલ છે યેલો જ દેખાય છે. તે ત્યારે દરેક આગળ થઈ પડેલામ આવે છે, ત્યારે તેને કવચિત્ “ દરેશિયા ” પણ લે છે. એ નદી ચોમાસામાં જાદુ ભેર કરે છે, તેથી એડું નામ પડ્યું હતું

આ ગીતે ગોહિન્નાડનો ભાગ દૃષ્ટિમાર્ગદાયા ઉપર પ્રમાણે દેખાય છે, તે ઉપરાંત તેની પ્રાચીનતા દેખાડવાને ક્તપુર ખામેનું કુદનપુર ત્યાગપત્રી કનખમેન ચાનડાની ગજધાની ડયે હેવાતુ જન પુર અને નરાગર તેની ઉત્તરે મીવી લીટીમા એ જ રેખાશપરનું નક્ષત્રીપુર ને તે મેગની બગાડ મધ્યમા મનુષ્ય પવત અતિદામિ વિપયની સાક્ષી આપવાને આખા મૌગરમા મૌની જૂતામા જૂતા અને મોખા છે તે આવે જેની ઉત્તરિ દક્ષિણ વર્ષ પટેના જેમા પ્રખ્યાત બ્રહ્મદુર મહાગજ મોખાડાએ સિદ્ધને સદસ્તે દર્શાવે મિદા રાન રચાધુ હતુ તે પેરમમેટ પણ અને રવર્નનો કલિતમ પોનાની જમી નમા પડો વડે બતાવનાને પ્રત્યક્ષ છે તે પણ શોવ ને પગમ આનંદ ઉપજાવે એનું મધાન છે

આ શહેરની પશ્ચિમ તરફ ગોતમી નામે નદી દક્ષિણમાના મિદોર નહરના પુગમથી કિલન થઈ ઉચ્ચમા વહી આગળ જઈથી ૧૭૭૦ નદીને મળે છે આ નદીને મેજ મઠ સુદર આવાના કાલ સુખી ગદા છે તેમજ પ્રગટ નાય, વાગનાથ, ભાનનાથ ગોનમથાથ વગેરે મહાદેવના પવિત્ર રિવાનયો આવેતા છે ગોતમી નદીમા નોમામામા રામ પુર આવ છે જા તેથી ૧૦ ના કાળે મશી દર ત થતી નરી મહામા ગાતમ નક્ષિએ આ મથગે શુક્ર બાધી નિરાસ ના હા, અને મી પ્રગ પ્રનુની રાજરીથી જે અદૂર્ આનંદ ઉભવ નેમા આન આપરાત શ્રી પ્રદેશ મદાન પણ પ્રગટ થયા હને આ રચા એવી કુળની ગદા જગામા આવ્યા છે કે જ્યા જવાથી માણમના હાંપમા પવિત્ર અને ઉચ્ચ જપ પડા વગર રહેતી નથી.

નદીને ઉપરાણે માતમેશ્વરની ગુફા આગળ ગોતમ કુડ નામે પુગતની કુળ ગાધેનો છે એમાનુ પાત્રી કુળના મમયમા પણ ખૂટતુ

૧ પેરમ મેટ ક પોરમ તે નજ્ઞ પણ સસ્તમાથીજ આવ્યા હોય ગોમ માની એ અપમગતુ મૂળ સ્વરૂપ પમરમ્ય પે છે વસ્તુવાએ તે નામ પાન રામાતરની માફક શ્રીક શબ્દ પેરીમયાથી આવેલ છે

૨ ભૂતર વિભા પૃથ ૧૭ જોતા ખાતરી થયે

૩ શુભ નામ તો પ્રવટનાથ છે પણ શુજરાતી બાપામાં વને ટેાજે ન વાપરી પ્રવટનાથ બહુ વપા છે મૂળના સસ્ત લેખમા પણ " પ્રવટ " રમાનમા ગોમ ૧૫ છે

નથી એમાં ન્હાઇ ગાતમેશ્વરના દશન કરવા અને પૂજન પા કરવા હમેશા શિનભક્તો જાય છે * ગૌનમી નદી ઉપર પૂન આવેલા છે, તેના પર થઇ રહેના ધોમ જલ્દન તરફ એક ફાટી જાય છે, અને જીને રહેલો ફોગ પાનીનાણા તરફ જાય છે મિરાય એ ન્હાનો દળનો પૃથ મિહોરથી મોનગર જતી મડકને ગતે પણ મધ્યો છે

રેશનથી સહેજમાં આવતા નના મદની મયામ દર્શક વાહન નગર પડ છે સાથી આગળ ચાનના પ્રખ્યાત સિદ્ધાગી માનાના કુમરની તમેડી આગળ ગરતાને જમણે પડખે જોડે ૨ ન, તે પચમુખા મદદેવની જગા છે આ જગાએ ભાગની મોડાગાડીઓ હમેશા જોડેથી તૈયાર ટોડ છે પોસ્ટઓફીસ પણ તેજ થયે છે સા આગળ ભાનનગરનો દરવાજો જેને દાન રેશનનો દરવાજો કહે છે તે પુગતની બાધણીની ભવના દેખાડનો નગર પડે છે આ દરવાજો મવત ૧૯૦૭ મા મદારાજ દાહગજો નો બધા પો છે પણ તેને લગતી બેઠે બાજુ જતી ગંગો અને જૂના કામ વગેરે તો જે વખતે આ સ્થળ ભાવનગર દરવાજાના વડવાગોની મજવાની રૂપે હતું, તે વખતે એટલે આશર સાડા નજીમે વર્ષ પહેલા મધ્યએન હોવાનું અનુમાન થાય છે કુત્તી કુમરઓનું માનનીઓને રક્ષણ આપે મિદ્ધા સામ્રાજ્ય દિમક પડ્યોનો ભન ગરિને વખતે વધારે હતો, અને મિદ્ધા, વાધો પડ્યોને હમેશા દેગન ગતા તે હવેત્ત હો ગયાને તથા દુશ્મનના હાને રહેનાઈથી દાનવાને આ મિનો મધવામા આવ્યો છે તેમા ભાવનગરના દરવાજા મિરાય પત્રિમામિમુખ મુરમનો, અને દક્ષિણાભિમુખ જૂના મિહોર તરફ જવાનો એજ નામનો જૂના મિહોરનો દરવાજો છે પૂર્વ તરફ તો માત્ર એક ખારી જ છે, તે કુમર ઉપર છે

ભાવનગરના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતા, પ્રથમ જમણી બાજુના ખાનામાં જમતના ધનગદારો માનનો નોંધ કરતા અને અગળમાં પ્રવાસીને પૂછાછ

* આ માતમ કુટ અને પાસેથી વહી જતી નદી સિદ્ધિદેવની વસ્તીનું જન્મસ્થાન છે, અહીંથી પાણીનાં બેડા લઇને જતી યુવતીઓને રહવાના ચર્ચના પ્રકાશમાં જોઇને એક યુરોપીયન અમલદારને સિદ્ધિદેવ સહેર અવત ધનાઢય ભાર્યુ હત એવી લોકકથા છે, તે ઉપરથી “યુરોપીયન અમલદાર” નો તિરસ્કાર કરવા જેતુ નથી, પાણી ભરી આવતી સીંચાનાં બેડાઓ ચર્ચના પ્રકાશમાં ચળકે ત્યારે એ દ્રશ્ય પણ પાસેથી મુરખોને પ્રાચીન કાળથી મુન્દ કર્યું આવ્યું છે

કૃતા નજરે પડે તેની પડમે સગવડો દેવીનું મદિર-સિંહો તાનુકાન્દુષ છે જે ઉચ્ચ પગથીયા ચડીને જતા નિર્ભય અને ન્હાનીનના અભ્યાસમાં શુભાચેના આગદાયી ચિહ્નર ભરાએલી દેખાય કે એમાં શુભગતી માત્ર ધોરણ સુધી ગિખવાય છે અને ઈત્રિચ્છરના માત્ર વોગણ સુધી અન્નાસ આને છે જેની વિગેષ હકીકત કમરણીના પ્રવગણમાં આગે

તાનુકાન્દુ નવી મામેની માણુએ મોગી અને મુદ્દ બાવણીની વેંણુનની હવેલી છે તે નૃસિંહનાનજ મહાગગની હવેલી દેવાર છે આ મમનોનો અન્નામ આપત્યની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે

આ શહેર દગરાઓના ગાળામાં બાવવામાં આવ્યું છે, જોટવે પ્રત્યે-ગૃહસ્થ પોતાનું મન પત્યગતી પાળી બાધણીનું અને મુદ્દ બધાવી શકે છે, પણ ચોક્કસ દિશા સાચવીને બાવી શકતા નથી, વળી ઘડની સપાળીથી એગડા એાસરીએ પડાયતા ૧૦-૧૫ ફૂટ (એાછામાં એાછુ ૧ માળ જેટલું) થાવું પડે છે. અને તેથી બેજનો ભર બિનકુચ જણાતો નથી મમનોની બાધણી ક્વચિત્ત મનોહર અને બીજી દરેક પ્રમગતી સોષનાળી હોય છે પ્રતિ વર્ષ નવા મમન વધતા જાય છે, અને વિનાયતી નળીયા (મેગલોરી નળીયા) વાગ મકાનો વધના સાચા છે. પ્રગટનાથને રસ્તે તેમજ શહેરના મહોગમાં નવી શેલીની કારીગરી તેમજ દના પ્રકાશની સોષવાળા મકાન થતા જાય છે અને તેથી શહેરની ગોખામાં બેસક વધારે થયો છે, મમનોને રગ દેવામાં આવે છે પણ જૂની રૂઢી પ્રમાણે ભીંત ઉપર ચિત્રો કલાવવાની રીત નીકળી ગઈ છે ને તેને જાહેર તખ્તાઓ ટગાય છે અથવા તેમજ પોતાની છબીઓના ફોટા મારે ભટમવાય છે મુખમના મમનોની દળ પણ કોઈ કોઈ રથને જણાય છે

શહેરના રસ્તા વામ ચૂકા માકડા અને ખડખડા છે શહેરમાં બે મોના નોંડે છે, તેના પર પુન બાધી આવ જન રગવાને આશરે ૪૦ વર્ષ ઉપર ચોળના રગાઇ હતી ચોમખાને વખતે એમાં પુન તાલવાળો પ્રનાદ દેખા છે શહેરનો દાળ ઉતર અને પશ્ચિમ તરફ જે, તેથી એ નડેરોનું પાણી લુદી લુદી દિશામાં વડીને ગોનમી નડીને મગે છે વગમા રગી ગવા પડી પૂગવાળો કાદવ-કીચક આ રથમાં રનેનો નથી.

દનેવીથી આગળ ચાલતા મુનીચો, તે તે પડી મોગે ચોં આવે છે. આ મોટા ચોંકમાં સર તખ્તમિદજ સાધમેગી અને બીજી જૂની દવેવી છે. મોટા

ચોક્ક તરફ જતાં જમણા હાથ લગીના દક્ષિણ તરફના ખાંચામાં વળીએ, તો દરબારશ્રીના ઇષ્ટદેવ મોરલીધરજીનું મંદિર આવે છે. આ મંદિર નવું મિટોર બાંધ્યું તે વખતે પાદરને લગતું મળ્યાતું હતું, પણ ત્યારપછી સંદેરમાં પ્રતિદિવસ વધાગે થવાથી હાલ તે સંદેરની મધ્યમાં આવ્યું છે. આ મંદિરની આગળ પશ્ચિમ દિશાએ સાક મારટીટ અને તેની મેડી ઉપર સાંચરદેવ બેસે છે. આ સ્ટેલની નજીક થી ગજનાથ મહાદેવનું દહેજું છે. તેની હોલીની મેડી ઉપર કન્યાશાળા બેસે છે. સાંચની નિશાળા અને કન્યાશાળા બેઠા દરબારગઢ તરફ જતાં ખારો કુવો અને ખારાટ ઝેરીનો ચોક આવે છે. તે સ્થળે થઈ જતા આ સંદેરનો સમગ્ર અને રાણીવાસના ઓરડાની હોલી નજરે પડે છે. આ હોલીની મેડી ઉપર વડીવડી કચેરી છે, તે તેની જ પડખે ન્યાયકોર્ટનું પાટી બાંધણીનું મકાન છે. આ દરબારગઢને લગતા બાહ્યબાવાળા ઓરડા ગજપૂતોના ધગની જૂની બાંધણીના નમુનારૂપ છે. બાંધ નજીકમાં ત્યાં દરબારશ્રીના ભાયાન દેવિમંદિર અને કપસિંદહના દરબાર (મકાનો) છે.

દરબારગઢની પહેલી હોલી પશ્ચિમભિલિખુબની છે, તેના ખાનામાં સિપાઇઓ બેસે છે, મહિ પ્રવેશ કરતાં ડાબે હાથે પગથીઆં ચડી અગાશીમાં થઈ વડીવડી કચેરીમાં જવાય છે પણ સીધા આગળ ચાલી ઢોળાવ ચડીએ તો ઉત્તર તરફની બીજી હોલી કે 'કોટી નજરે પડે છે. આ કમાનદાર જૂની બાંધણીની હોલી નજીક કૂલનાથ મહાદેવની દેરી છે. ત્યાંથી અંતરપુરમાં જતાં વિશાળ ચોકમાં આવી પહોંચાય છે. એમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની ઓરડાઓની લાઈન ઉંચાં પગથીઆંવાળી ઓસરીના હોજાએ ભોંયતળીયાવાળા નજરે પડે છે. એની બાંધણી ધગી રોનકદાગ, નક્શીદાગ, બારીબારણાંવાળી અને ત્રણ માળની છે.

૧. ખેરબદથી મહારાજ સેજકણ જે મૂર્તિ સાથે લાવેલા II મોરલીધરજીની મૂળ મૂર્તિ તો પડેગામ (સોનચઢ ટાબે)માં છે,

૨. હાડીયાવાડમાં આવી રચનાવાળા દરવાજાને કોટી કહે છે. એક હોલીની જુદી દિશા રાખવાનું ખાસ કારણ એ છે કે કુરમનનું કળ પહેલી હોલીમાં આવે, તોપણ અંતરપુરમાં કે સંદેરમાં પ્રવેશ કરી ન શકે અને અંકરના માણસો સત્તુને વચર દરમતે નાથ લગી શકે. કલેક ઝડના દરવાજામાં એવી રચના કરવામાં આવતી હોત તો ક્ષયિતજ નજરે પડે છે.

પૂર્વ ખાલુના પહેલા ઝોરડામાં અસત્તના ક્ષેત્રપાળનું સ્થાનક છે. ઉમ-
રાગેથી અહીં ગાદી થઇ સારથી જ એ ઝોરડો ક્ષેત્રપાળના પૂજન માટે
રાખવામાં આવ્યો હતો એમ જણાય છે. દરબારશ્રીનાં વરધોડીયાંને
અહીં પગે લાગવા આવવું પડે છે. અને કુમારની ખેડેને (રાગકુંવરી)
નણંદના દર તરીકે કંઈ વરધોડીયાં ખાસેથી માગણી કરવાનો રીવાજ છે,
અને નણંદને ગણ કરવામાં આવે છે. એ પછીનો ઝોરડો વડીને આગળ
જતાં રાજમહેસનો મુખ્ય ઝોરડો આવે છે. તેને ત્રીજે માળ જતાં સીધો ને
સાંકડો દાદર ચડવો પડે છે. તે ચડનાં પુદ્દ હજુરશ્રી માટેનો ખંગસો આવે છે
જેમાં ચિતળની લકાઇનાં ચિત્રો દર્શિપથમાં આવે છે. તેની છતમાં મીનાકારી
કામ કરેલું છે. આ રથજે આવતાં પ્રત્યેક માણસને ભારે આનંદ પેદા થાય છે.
એની પશ્ચિમની બારીથી જોતાં આખું શહેર દેખાય છે. એ બારીમાં થઇ
એક મોટી વિશાલ અગાશીમાં જવાવું. પણ હાલ એ અગાશી તૂટી ગઇ છે,
એટલે પ્રેક્ષકની દષ્ટિ તો એમાંનાં ચિત્રો જોવામાંજ તરફીત થાય છે. એ
ખંગસાની ઉત્તર ખાલુ સિવાય બાકીની ત્રણે ખાલુએ ચિત્રો છે. કેટલાંક
ચિત્રોની નીચે નામ લખ્યાં છે, તે સ્પષ્ટ વચ્ચાય છે. એની વિશેષ હકીકત
ચિત્ર પરિચયના પ્રકરણમાં આવશે, દર્શિલુની ખાલુએ બાઝંબાઝાની પૂર
જોસથી ચાલતી લકાઇનો દેખાય છે, તથા બાકીની બે ખાલુએ “વિજય-
સ્વારી”ના દેખાવનાં ચિત્ર છે.

એ મહેલ જોઇ નીચે ઉતરી પૂર્વ ખાલુએ આવેલાં વાંગની જળીવાળા
ઝોરડા જે ખાસ રાણીઓને માટે જ હતા, તે પૂર્ણ મહાઅવાળા છતાં હવા
પ્રકાશવાળા છે. અને ઉલ્લાખીમાં પશ્ચિમની લાઇન જેટલા જ છે. આ ઝોર-
ડાઓની આશીઓની ભીંત પણ દેવદેવીનાં ચિત્રો નજરે પડે છે. તેમજ
લાઇનના અવાદામાં પણ ઉનમ દારીગરી જણાય છે. એક સમય એવો હતો
કે આ દરબારગઢમાં માણસને ઉઠાં રહેવા પણ માર્ગ મળતો નહિ, એટલી
બીડ હમેશ થતી! રાજદરબારમાં જવું એ મહામુશ્કેલીનું અને મોટી વગ-
સગવડ કામ હતું. પ્રત્યેક દરબારને એક કરના વધારે રાણીઓ પરણવાનો

૧ એ ચિત્રોના તખ્તા કરાવીને ગઢારામશ્રી ભાવસિંહજીએ બાઈન લાઇબ્રેરીમાં
મુકાબ્યા છે. તેમજ એવો નામદાર એક સુંદર જંજીરો પણ ઉપાધી સાદિત્ય
દેવમાં અમૂલ્ય વધારો થયો છે. જેનું ઉપરોક્ત વર્ણન સને ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ,
મેના શાળાપામાં ઉપાયું છે. કે. વે.

રીવાજ હતો, અને તેથી જ આ દરબારગઢ બહાર બાહ્યા વગેરેના ઓગડા બીના મમાવેશને લીધે ઝાંવના પગા હશે. છેક મવત ૧૯૧૦ મુંથી અહીં ગામલોક રહેતા, ને પછીથી ભાવનગરમાં મૌ રહેવા આવવાથી આજે એક પણ ભાષાન કે કમાણું અત્રે નથી. આજે તે તન ખાલી છે.

સિદ્ધોરના દરબારગઢમાંથી નીકળી જૂના દવાખાના તરફ જતાં જૂના સિદ્ધોરનો દેખાવ દશિગત થાય છે. સાત ગેરીનો ચૌરો અત્રે પ્રથમ દેખાય છે, જૂનાં સિદ્ધોરનો વિસ્તાર દાવના સિદ્ધોર છતાં વધારે ટો, એમ લાગે છે, કાગણ કે તેના જૂના કિલ્લાની નિશાની દવાખાના પામેથી જમણી બાજુએ કંઈ દાતાગની ટેડરી મુધી જણાય છે, તેમજ ડાબી તરફ વાંક ખાતો ખાનો રામનાથ મહાદેવ જે દેવગણાને રંગે છે, ત્યાં મુંથી જણાય છે. આ જૂના સિદ્ધોરની મધ્યમાં માનગેરંનો ડુંગર હતો, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ક્રત્યેક મુઆશરને તે જોવાને આકર્ષણ કરે છે, અને સુખનાથ મહાદેવ જે જૂના સિદ્ધોરના મુખ્ય ગ્રામ દેવતા હતા ત્યાં થઈ એ ચોગ ઉપર ચડવાને અનુકૂળ પડે છે, એનું વર્ણન ડુંગરની હકીકતમાં મળશે. એ સ્થળની બેકે-માંથી થએલી મશ્કરી ને પછીથી લઘાલ્લના પરિણામે મોટો કલહ થયો હતો, ને રાજ્યકાર્તિ ચવાનુ કારણ પણ એ જ હતું. આ સ્થળમાંથી જૂનાં મકાનોના પાયા, છટો, કાંઈવારે સિક્કા અને મૂઢમાહિલ મળી આવે છે. ને સાંથી ઘોળી રાતી માટી પણ નીકળે છે. સાધારણ ધૂળનું ચણતર પણ ચૂનાની માફક ટકાઉ થાય છે. જૂની વાવો (વાપિઓ) દેવરથાન, અને કૂવા વગેરેનું વર્ણન તે વિભાગમાં આવશે, માટે અત્રે વિસ્તાર ન કરતાં આ સ્થળનું જૂસ્તર વિષય ટુંકામાં લખી જૂનવટનો ઇતિહાસ આપવો ઉચિત ધારીએ છીએ.

પ્રકરણ ૨ જી

ભૂસ્તર અને ગિરિવર્ણન.

ભૂસ્તર શાસ્ત્રીઓ માને છે કે આખો સારાધ્વ દેશ એક દાલે બેટ હતો; તેનો જે ભાગ અસારે ગુજરાત પ્રાન્તની ખંડસ્થ ભૂમિ સાથે જોડા-
એલો છે, ત્યાં પણ દરિયો હતો; જે ખંભાતના અખાતને કચ્છના અખાત
સાથે સંયુક્ત કરતો અને સિન્ધુ નદીનું મુખ ખંભાતના અખાતને મળતું હતું*

વડવાણ અને ભાવનગર વચ્ચેની સડકનું ખોદાણ કામ ચાલતું હતું
ત્યારે ત્યાંથી વહાણનો એક કુવાસ્થંભ તીકળી આવ્યો હતો તે એ પ્રદેશમાં
પૂર્વે સમુદ્ર હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે. કચ્છનું પણ પૂર્વે સમુદ્ર તળીયાંની રેતી
હતી એવું અનુમાન છે, અને એ સમુદ્ર નદીઓની રેતી કાઢ્ય વગેરેથી
ભરાઈને કાલાન્તરે જમીન બની ગઈ.

શ્રી કૃષ્ણનું રાજ્ય દારિકા બેટમાં હતું. તે માત્ર દારિકા નગરીનો જ
વિભાગ નહિ, પરંતુ તે સ્થળે આખો સૌરાષ્ટ્ર બેટ હતો, એમ માનવું કાઢ
પણ રીતે અપ્રમાણ નથી અને તે વખતથી આપણા ગોહિલવાડ વિભાગને તો
પૂર્વમાં અને દક્ષિણમાં દરિયા કાંઠાનો લાભ હતો એ બૂલધું ન જોઈએ. એ
વખતે ક્યાં ક્યાં મોટા બંદરો હશે એ કહી શકાતું નથી. પણ ઇસ્વીસનના
પાંચમાં સદાયથી તો ખાતરી પૂરક કહી શકાય કે અર્વાચીન ગોહિલવાડની
સીમા જોનાન્ડેક વલ્લભીપુરથી આરંભીને મહુવા સુધી હાથ ખંદરો છે, તે
કરતાં વધારે હતાં તે સારી હાલતમાં હતાં. પણ વલ્લભીપુર બંદર મટી ગયું,
અને કંઈક જવાળામુખીને ગાગે બૂકપ થયો હશે, તે વેળા સિહોરના હુંગરા
તેમજ ચમાગડીના હુંગરા ઉપસી આવ્યા હોય એમ માનવાને કારણ છે. જોકે
સિહોરના હુંગરા ઘણા પ્રાચીન માનીએ, તો પણ તે જવાળામુખીની

રીવાજ હતો, અને તેથી જ આ દરબારગઢ બદાર જાણ્યા વગેરેના ઓગડા
ખીન સમાવેશને લીધે કંગાવવા પડ્યા હશે. છેક સંવત ૧૯૧૦ મુખી અહીં
રાજલોક રહેતા, ને પછીથી લાવનગરમાં ઓ રહેવા આવવાથી આજે એક
પણ લાયાન કે કમાણું અત્રે નથી. આજે તે તદ્દન ખાલી છે.

મિદોરના દરબારગઢમાંથી નીચળી જૂના દવાખાના તરફ જતાં જૂના
સિદ્ધોરનો દેખાવ દષ્ટિગત થાય છે. સાત જેરીનો ચોરો અત્રે પ્રથમ દેખાય
છે, જૂનાં મિદોરનો વિસ્તાર હાલના સિદ્ધોર કરતાં વધારે હતો, એમ સામે
છે, કારણ કે તેના જૂના દિલ્લાની નિચાની દવાખાના પાસેથી જમણી
બાજુએ કંઈ દાતારની ટેકરી સુધી જણાય છે, તેમજ ડાબી તરફ વાંક ખાનો
ખાતો રામનાથ મદાદેવ જે દેગણાણે રસને છે, ત્યાં સુધી જણાય છે. આ
જૂના મિદોરની મધ્યમાં માનગેરીનો ડુંગર હતો, એમ સહજ અનુમાન થાય
છે. કેત્યેક મુમાશરને તે જોવાને આકર્ષણ કરે છે, અને સુખનાથ મદાદેવ
જે જૂના મિદોરના મુખ્ય ગ્રામ દેવતા હતા ત્યાં થઈ એ ચોરા ઉપર ચડવાને
અનુકૂળ પડે છે, એનું વર્ણન ડુંગરની હકીકતમાં મળ્યો. એ સ્થળની એક-
માથી થએલી મસ્કરી ને પછીથી લગાડના પરિણામે મોટા કસક થયો હતો,
ને રાજ્યકાંતિ થવાનું કારણ પણ એજ હતું. આ સ્થળમાંથી જૂનાં મહા-
નોના પાયા, છટો, કાષ્ઠવાર સિક્કા અને શુદ્ધમાદિલ મળ્યા આવે છે. ને ત્યાંથી
ઘોળી રાતી માટી પણ નીકળે છે. સાધારણ ધૂળનું ચણતર પણ જૂનાની
માફક ટકાઉ થાય છે. જૂની વાવો (વાપિઓ) દેવરથાન, અને કૂવા વગે-
રેનું વર્ણન તે વિલાસમાં આવશે, માટે અત્રે વિસ્તાર ન કરતાં આ સ્થળનું
જૂસ્તર વિષય હું હામાં લખી જૂનવટનો ઇતિહાસ આપવો ઉચિત ધારીએ છીએ.

પણ હવે. આ બધા દુનિયા સત્ત્વજન્યના પેટા ભાગ રૂપે જ ગણાય છે. જોનો એનું પ્રાચીન કાલમાં બહુ મોટું માપ બતાવે છે. જાર મોજનનો ફરતો તેનો વિસ્તાર ગણાય છે. એટલે તેમાં સિંહો, ચોગડ, ચમારડી અને જોખગ, તળાખ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે એમ જોનો માને છે. દુનિયામાં કહીએ તો આગેના ઉપાધિના ચોગે સિંહોરના દુનિયા કિલ્લા છે, અને કોઈ ભાગ ઉપરની આગ છે, તો કોઈ ભાગ બોંધમાં ફાટ પડવાથી દરાર ગયેલ છે. તેનું પહેલું ઉદાહરણ સિંહોર વગેરેના દુનિયા છે, ને બીજું ઉદાહરણ વલ્લભીપુરનું અદસ્તપણું છે! અદ્યત્ત આગ બનાવો ક્યારે જાન્યા હશે, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ, તો પણ જે રસ્તે ભૂસ્તરવેતાઓએ શોધ કર્યા છે, અને પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય પ્રાણીના ઉદભવ પહેલાં એટલે કરોડો વર્ષ પૂર્વ થું હશે, તે પોતાની સુધિ વડે સાબીત કરી આપ્યું છે તેને આધારે માન ઉપરની હડીકા ગણાવી શકાય છે. ભૂસ્તર-વેતાઓએ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યનો અવતાર થયા બાદ આધુનિક સ્થિતિ એ માણસને આવતાં હજારો વર્ષ વીતી ગયાનું પૃથ્વીનાં પડોમાં છૂપા રહેલા પદાર્થોના શોધ ભાગ ઉપરથી સિદ્ધ કરેલું છે કે-પ્રથમ મનુષ્યો પાપાણુનાં હથિયાર વાપરતા, પછી મિશ્રધાતુનાં ને હેલ્ડે લોહમય હથિયાર વાપરવા લાગ્યા છે. તેથી પહેલો પાપાણુયુગ, બીજો કાંસ્યયુગ, ને ત્રીજો લોહયુગ ગણવામાં આવ્યો છે. અને હાલની બધી મનુષ્ય પ્રજા લોહયુગમાં છે. એમ ભૂસ્તર વિદ્યાની દૃષ્ટિએ કહેવામાં કરી બાધ નથી. આ વિદ્યા એમ પણ સાબિત કરે છે કે-પૃથ્વી બળતા રસનો ગોળો હતો, ને તે થંડી પડ્યા પછી તેના ઉપર વીશ મૈત જડાર્થનું પડ બધાયું, તે પછી દરિયા થયા, જાર પછી વનસ્પતિયુગ પછી અનેક તરેહનાં દરિયાઈ પ્રાણી. અને હેલ્ડે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ વાત આપણા મઝ્ઝ, ક્ઝ્ઝ, વગદ, નૃમિંદાદિ અવતારના વર્ણન સાથે એટલી બધી મળતી આવે છે કે વિદ્યાર્થક જાણે ઉત્તરોત્તર એક રીતે થતાં હાલના પરિપૂર્ણવતાર શ્રીરામકૃષ્ણાદિક કહેવાય. આમ કુદરતી રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમના શોધ ચળતા આવે છે.*

* ૨૧૦ દેવશંકરલાલ સાથે આ વિચારમાં સંમત થઈ શકાય કે નહીં તો પણ મત્સ્યાવતાર વગેરેની વાતોનું મહત્ત્વ વત્સજ્ઞાનની દૃષ્ટિનું હોય તેમ માની શકાય તો ભૂસ્તરની દૃષ્ટિનું હોય તેમ પણ માની શકાય. અને એ અવતારોનાં વર્ણન પાછળ માનવ જાતિ સુધીનાં પ્રાણીઓના ઉદભવ અને સંવર્ધનનો ઇતિહાસ રજો હોય એવી માન્યતા ધરાવનાર જનુ વાસ્તવિક જ્ઞાનથી બહુ દૂર નથી.

જાતના છે.* માત્ર તદ્દાવત એટલો કે તેની અંદર લાવા રહેલો, અને પડ ઉપસાવી શાંત પડેલો. જેથી જીવના જ્વાળામુખી વાટે જેમ લાવા રમ્મ વહીને આમખાગના પ્રદેશને લારે ગુફામાં દરે છે; એવી રીતિ યએલી નદિ તેથી એ કુંગર જળમય રોકના છે, એમ દલીલ સકાતું નથી. કેટલેક દેશો સક્ષાત્ બધે લાંબી ચોટી છીપેલી નીકળે છે, પણ તે સ્તેપ્પાક હોય, એમ દેખાતું નથી.

સિદ્ધોર અને તેની આમખાગની જમીન કુંગરવાળી અને ધારાવાળી છે, તોપણ તેના ગાગાની જમીન તથા જ્યાં જ્યાં સપાટ જમીન છે, ત્યાં તો બહુ સારી ખેતી થાય છે. અને તેથીજ ટાલુનો ગાજરા ને જુવાર તથા વરસની તમામ ધાન્યની ઉપજ વખણાય છે.

એટલું ખરું કે ચમારડીના કુંગરના પથર અને સિદ્ધોરના પથર જુદી જાતના છે. અને જેને અઢીઆ પથર કહેવામાં આવે છે, તે ઘણું કઠીને ઝાનીટની જાતના છે. તેવા સિદ્ધોરના પથર નથી પણ પાલીનાણાના શત્રુંજયને મળતા કેટલેક ઠેકાણે નીકળે છે. આ સ્થળે એક અગત્યની વાત કહેવી જોઈએ કે-ચમારડી પાસેના કુંગર ઉપર એક મરજદ છે, તે ધોધાના મુસલમાન ખારવાઓએ બધાનેલી છે. અને દર વર્ષે અમુક તેહેવારે ધોધાના ખારવા ત્યાં બઝી દરવા આવે છે, અને કહેવાય છે કે-જ્યારે ચમારડીથી પશ્ચિમમાં બરનીના મોગ્ગ કાગુબાગના મુખ સુધી આવતાં તે વખતમાં તેમાં આવેલા વઢાણોમાંના ખારવા ઉપર કહેલી મરજદ પામે વિસામો કાઢી ખુદાની બઢી કરના. એ સમયમાં એ કુંગરનો મોટો ભાગ દરિયામાં પાણી નીચે હોવો જોઈએ. આ સમયમાં સિદ્ધોરથી પણ માત્ર એ ગાઉ જેટલે દૂરજ દરિયો હોવો જોઈએ. ધાંધળી પામેની ખારી નદી એનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે. કેટલાકનું ધારણું એવું છે કે-એક ક્ષતિ સિદ્ધોરની પશ્ચિમમાં વગાવડની સીમ સુધી પણ હતો. આજે પણ એ ભાગમાં ક્ષાર માત્રમ પડે છે. એ બધા સાથે જોના કલપસૂત્રમાં કહેલી વાત તોંધવા સરખી છે કે-પ્રાચીન વલ્લભીપુર જેવું સૌથી જૂનું નામ વિમળાપુરી પણ હતું, તેનો વિસ્તાર એટલે સુધી હતો કે-હાલનો શત્રુંજય પર્વત કહેવાય છે, તેની તળેટીમાં એ શહેર હતું અને તે અંદર

* બાવનગર રાજ્યને અંગે શૂરવલ્લેતા કે. પી. સીનેરે વપાસ કરેલી તેમાં આ મ.વૃમ પાડ્યું છે.

ગરીઓ—એનો આ ૧ ગરીયાના જેવો છે, તેથી એ નામ પડેતું.

લામડા—આ ધાગના પથ્થર દાગા ની જે છે, ને તે ખેતરોના ખુટા નાખવાના કામમાં આવે છે, તેથી એ નામ પડ્યું.

મૂગીઓ—આ કુગગની ધાગ ગગીના જેવી દોષ એ નામ અપાયું હશે તેની છીપરો કાળી, લીલી ને ગજજીત નીજે છે તે ચોડા ફગસાખી માટે ઉપયોગી છે.

એવધાર—ખીજા કુગગઓથી ડેરે હોવાથી એક બાજુ રહી જવાથી એ નામ બોલાય છે.

મિરોરી માનાનો—એ કુગગ ઉપર માતાજીનું દહેરું છે, તેથી એ નામ.

દીપડીઓ—જેમા ઘણા દીપડા—રાધ ભગદ રહે તેવો દોવાથી.

તરૂંગિરો—જોમા જોડ માતાનું ચાનડ છે ત્રણ મેળા રાખતું કે વીંગડા હોવાથી એ નામ (નિવૃત્ત ?)

નગીઓ—નગીયાના ઘાટનો એમાંથી પીગા પથ્થર નીજે છે.

અગથીઓ—અગથીયાના ઝડ સા રિસેપ હોવાથી.

સાતશેરીનો—એના ઉપર ચડાને સાત જુદી જુદી ફેડીઓ કે ગરીઓ હશે તેથી ' સાતશેરી ' નામ પડેતું જૈનમાના કાંઈએ જાતિજેરો નામ કહેલું પણ તે ખરું નથી. આના ઉપર ચોરો છે, જેનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

સાત શેરીના કુમરનો દોળાર ૮૦૦ ફૂટને આસપે છે તેના ઉપર ચોગમ આકૃતિની હોગધ સુદર બેઠક કરેલી છે. સામાના વૃક્ષ અને માન્ય પુરુષો પ્રગમને વખતે ત્યા ખેલી ગામના સ્ત્રીયા કે વાધા પતાવે. અથવા કથા વાંતાં માલગે ઘણું દ્રીને દરેક ગામમાં આવા ચોરા હોય છે પણ આ ચોરા કંઈ બિચારું ઉપર અને બીજા વર્ણના તેમજ ઉચ્ચ વિદ્યાગના પુરુષોની મેલ રૂપે હશે. ગામડામાં જો ગામેની દોષ કે કાંઈ ભાગ્યગ હોય, તે એરી ચોંગની જગામાં ખેડ ગણે છે, કમુળા કાંઈ ટાંકે છે, ને ગામગયાગ સાલગે મલગાવે છે, દેશ વિદેશના અજાણ્યા માણસે જેઓ ગામવાળા કે જાણીઓ હોય તેઓ પણ ત્યાં જાય છે, ને હળી મળી આવડ લે છે. ત્યાં ગામેની કે ગામદાર બાગીચાઓ ને ત્યાં ત્યાં પડેલા અને ખીજાઓને ચોરા એક દાખલ.

ઉપયોગી થઈ પડે છે. ટાઈ ટાઈ ઓંગમાં ધોરણનું મંદીર કરેલું હોય છે. ને તેની ઓશરી બેઠકના ઉપયોગમાં લેવાય છે. જૂના વખતમાં ગામી શાળા તરીકે કચ્છિત ઉપયોગ થતો. પણ હવે તો શાળાએને માટે સ્વતંત્ર જગ્યાઓ રખાય છે છતાં નીચેની યોજના થતાં મુઠ્ઠીમાં તેનો ઉપયોગ પડેલા કુળનો આવવા ચોરા હાલના વખતમાં તો નિરુદ્ધમી બંધાણી અને અતાન લોકોના અખાડા રૂપે જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. અગાઉ તો મમદ રનેદ સમય અને ઉચ્ચ વિદ્યા મપાદન કરવાના આશ્રમ રૂપ હતો છતાં કાળક્રમે રૂપાતર થઈ ગયેલ છે. ઓવા ચોરામાંનો એક ઉપર વલુવેલો માત કંઈનો ચોરા ૧૭૬ ફૂટ લંબાઈનો અને તેટલીજ પહોળાઈનો હાલ નજરે પડે છે. તેને ચારખૂણે ચાર થાલવા છે. ને વચમાં પ્રત્યેક હારમાં ચાર ચાર થાલવા છે. એ બધા થાલવા મરખા છે. ને ઊંચાઈમાં જ ફૂટના છે. એ થાલવા ઉપર પથરથી બાધેલો ધ્રાઓ છે. ને થાલવા ઉપર પાટડીઓ મૂકી છે, તેને લીધે એ ધ્રાઓ ટકી ગયેલો છે માથા ઉપરના પથર પોરણદારીને લગતા છે. એની મધ્યમાં પણ બે થાલવા મૂકેલા છે. અહીં બેસીને જોના જૂના સિદ્ધોદ્ધ ઉપર ચારે તરફ દષ્ટિ ફરતા બધા જૂભાગ તથા મકાન વગેરે નજરે પડે છે.*

---

* આ જગ્યા ચોરા તરીકે વપરાતી હોવા છતાં અત્યારે જેતાં ચોરા જ દરો એમ માની સમજાવું નથી. મૂળરુપે સોલંકીએ એ સદેર બ્રાહ્મણોને આપ્યું તે વખતે એ જગ્યા મંદિર દરો એમ તેના આધુનિક અવરોધોની રચના અને નકશી ઉપરથી કેળાય છે

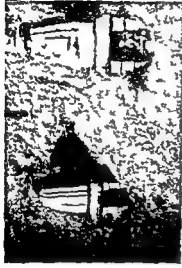
સંસ્કર્તા

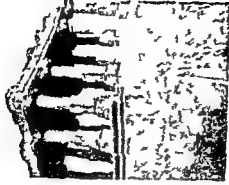

પ્રધાનમંત્રી

આતરોરી પરના નવી દરીઓ

પૃષ્ઠ ૧૪૭

આતરોરીનો ઓરો

પૃષ્ઠ ૧૧ અને ૩૮

પ્રકરણ ૩ જી

સિદ્ધોરની પ્રાચીનતા.

પહેલા પ્રકરણમાં જૂનું સિદ્ધોર અને નવું સિદ્ધોર એમ બે સ્થળોનું હંક વર્ણન આપ્યું છે. હાલના સિદ્ધોરની રચના આજથી આશરે ૩૪૨ વર્ષ પહેલાં થઈ છે. પરંતુ જૂનાં પુરતકો અને નવાં ગ્રંથોનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો બેતાં સિદ્ધોર શુદ્ધ પ્રાચીન રચના માન્ય પડે છે. અને જોહામાં જોહાં પાંચ હજાર વર્ષથી એ સ્થાન મહાભારતાદિક પુસ્તકોમાં જણીતું છે. એનું એ સમયે સારસ્વતપુર નામ હતું. એમ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે અને ત્યાર પછી વલ્લભીપુર વસાવનાર વિજયસેન ચાવડાએ “વિદરગા” વસાવ્યું તેનું પાછળથી નામ (સિદ્ધ જેવા પરાક્રમી રાજાએ વસાવ્યું મદિ-અથવા સિદ્ધો જે જગામાં રહેતા તે ઉપરથી) સિદ્ધપુર કહેવાયું. અને તેનાજ અપભ્રંશ થઈ હાલનું નામ સિદ્ધોર વપરાય છે.

આ પ્રસંગે એટલું પ્રથમ જણાવવું જોઈએ કે પાંડવો અને શ્રીકૃષ્ણ મમકાલીન હતા. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનું રાજ્ય દ્વારકા બેટમાં કે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં (તે વેળા એને ચારે તરફ સમુદ્ર હતો એ પાછળ બતાવ્યું છે.) હતું અને તેમાં ચાલે રહેતા હતા. ચાલેને રહેવાના ભુગ ભુદા મુખ્ય ચાર વિભાગ હતા. (૧) વૃષ્ટી. (૨) રૈવત. (૩) ભોજ અને (૪) મારસ્વત^૩ તેમાંનો મારસ્વત ચાલેનો વિભાગ તેજ આ મારસ્વતપુરનો વિભાગ હશે.

૧ ભુએ ઝી. સ. સ. પૃષ્ઠ ૫૮૯ ને વળી એમ પણ અનુમાનો થાય છે કે ત્યાં સરસ્વતીના ઉપાસક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રહેતા હોય અથવા મારસ્વત બ્રાહ્મણ નામ ઉપરથી પણ સારસ્વતપુર કહેવાનું હોય. (લેખક)

૨ ભુએ રાસમાલા પૃષ્ઠ ૨૧ ને તથા રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૫ મે. વિદર્ભ-વિદરગા તે પછીથી સિદ્ધોર કહેવાયુ.

૩ નાગરોત્પત્તિનો નિબંધ પૃષ્ઠ ૫ મે. અંશાથંકર દ્વં.

કૌમિનિકૃત પાંડવાશ્વમેધમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત છે.

“ ત્યારે મહાભારતનું મુદ્ધ સમાપ્ત થયું, ત્યારે પોતાના મગાં વહાલાં અને શ્રુવીરોના સ્વર્ગવાસથી ધર્મરાગ્યને ઘણું ખેદ થયો હતો, તે દુર કરવા તથા દોષથી મુક્ત થવાને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનું દેરાવ્યું. અને નિયમ પ્રમાણે અશ્વના કપાળમાં વિન્યસ્યક લેખ બાધી તે અશ્વને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો, તે ફરતો ફરતો ઔરાષ્ટ્ર દેશમાં મયૂરધ્વજ ગાળના રાત્ર્યમાં આવ્યો. તેણે પણ એજ મમયે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો સંદેશ કરી પોતાનો અશ્વ છૂટો મૂક્યો હતો એટલે મામ-આમાં બેઠેલા ઘોડા અને સૈન્ય વચ્ચે જન્મર મુદ્ધ થયું અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનારે તો દેશના તમામ રાગ્યોને છતીને તાળે કરવા જોઈએ. એટલે આ મયૂરધ્વજના શ્રીકૃષ્ણે યાચક અર્થ તેનું જન્મર અર્ધ અંગ માગી લીધું. તે તેણે વગર મ કાચે આપવું દખલ કરી સર્વસ્વ આપી શ્રીકૃષ્ણને પ્રમત્ત કર્યા, તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પ્રસિદ્ધ થયા, એટલે લગાઇ બધે કરી બેઠે અશ્વ લઈ મયૂર-ધ્વજપુર (મોગળી) થી મારસ્વતપુર તરફ સધળા સૈન્ય માથે શ્રીકૃષ્ણાર્જુન અને બ્રહ્મવાદનાદિક યોદ્ધા ચાલ્યા.

“ તે વખતે સારસ્વતપુર (હાલનું સિદ્ધાર)માં રાગ્ય વીરવર્મા રાત્ર્ય કરતો હતો. તેને માનમ પડ્યું કે કોઇ મહાગાળ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે, તે ઘોડા સહિત સૈન્ય આવ્યું છે. એટલે તેણે પોતાના પાંચ મુખદ તથા બીજાં લસર મોકલ્યા, અને જન્મર મુદ્ધ મચ્યું. તેમાં પાંડવ પક્ષનાં ધણાં માણસો મરાયાં. અને છેવટ અર્જુન તથા વીરવર્મા પણ દંડયુદ્ધથી લગ્યા, પરંતુ અર્જુન ફાળ્યો નહિ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને અર્જુને પૂછ્યું કે—મહારાજ આનું કાગળ શું હશે ? ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કયું કે એને યમદેવ (ધર્મ ગાળ)ની મોટી મદાય છે. અને એ યમ રાગ્ય એની પુત્રી માલિની ને પરખ્યો છે, માટે સદાય કરે છે. તેથી તુર્તમાં વિજય મળે તેમ નથી. છતાં એકાદ બે ધવાજ કામે લગાડવાથી જળ મળશે એમ કહી શ્રીકૃષ્ણે હવુમાનને આજ્ઞા કરી કે તું એનો રથ આઠાશમાં ઊડાડી દે તો ફાવણ એટલે હવુમાને તેમ કયું અને ગાળનો દેહાતમમય આવ્યો, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણનાં દર્શન કરાવવાની વીરવર્માએ માગણી કરેલી, તેથી ધર્મરાગ્યએ (યમ દેવે) સ્મરણ આપ્યું કે આ સેનામાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન છે માટે તેને પગે લાગ્યો એટલે તમારો મોક્ષ થાય, રાગ્ય પોતે પગે લાગ્યો, અને પ્રાર્થના કરી કે મારા પુત્રમાં (સહેરમાં) આજ કૃપા કરીને પધારો અને મારું આતિથ્ય સ્વીકારો. પછી

સમગ્ર સૈન્ય ગૌતમી નદીનો હઠ (ધરો) ઉતરી સહેરમાં આગ્યું અને રાગ્નતી પ્રશંસા કરી. શ્રીકૃષ્ણે આશીર્વાદ આપી પોતાની સાથે હસ્તિનાપુર જવાને તૈયાર કર્યો.

જ્યાં રાગ્નતા દાર્ણેથી ધર્મના ચારે પગ પૂર્ણ હતા. અને જ્યાં રામન (યમરાજ) ને રાગ્નનો જન્મતા દત્તો ત્યાં તેઓ પોતે ગતિમાન થતા હતા એવા રમ્ય સારસ્વતપુરમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની ઇચ્છાથી ધાર્મિક પુરુષો વસના હતા. લોક કુલ્મિત માર્ગે જતા નહિ” અલગત સિદ્ધારમાં જૂનાં પવિત્ર સ્થળો અને કુદરતી રમણીયતા ઇધર ભક્તિમાં તથ્રીન રખાવે એવાં છે, એ કુદરતની રચના પરથી જાણાય છે. વળી આગળ જતાં કર્મ વિપાકના અધ્યાયમાં કહે છે કે-કદાચ કોઈ દૈવાત્ પાપ કર્મથી ક્ષય થયો હોય તો તેની નિવૃત્તિ માટે લખ્યું છે કે:-

“ક્ષયી તુ વિત્તહીનશ્ચ । સોમવારે સમાશ્રયેત

ગૌતમી સાગરસ્થાચેન્ । સ્નાનાર્થે માસ માત્રકં ॥ ૪૧ ॥

સ્નાન માત્ર જનં ય ક્ષમન્ । મા પીટય પતિષ્યસિ ॥ અ. ૪૮.

ગરીમ સ્થિતિના માણુમને ક્ષય થયો હોય તો ગૌતમી નદી જ્યાં સાગરને મળે છે ત્યાં સોમવારે જઈ નહાવું. અને એ પ્રમથ્ણે ઠરવાથી (નહાવાથી) ક્ષયના રોગથી પીડાય નહિ. આ વર્ણન એમ સાબીત કરે છે કે-સારસ્વતપુર પામે ગૌતમી નદી છે, તેમા નહાવાથી (એ જગ પીવાથી પણ) ક્ષય જેવા મોટા રોગ દૂર થાય છે. તેમજ નદીના નામથી સારસ્વતપુર તેજ સિદ્ધાર એમ દેખાય છે. એટલું જ નહિ પણ એક હઠ (ધરો) તું વર્ણન છે, તેમાં હાથી કુમે એટલું પાણી રહેતું. આ ધરો તે હાવનો વાંકીઆ ધરો કશે એમ અનુમાન થાય છે. હજુ સુધી તેમાં હાથી નવરાવવામા આવે છે, તે સૌ કોઈ જાણે છે.^૧

૧ કહે છે કે સિદ્ધપુર માહાત્મ્ય કે સિંહપુર વર્ણન નામે એક સસ્કૃત પુસ્તક સિદ્ધારમાં છે, પણ હજુ તુરી તે ઉપવખ્ય થયું નથી.

૨ વસ્તુતઃ પ્રાચીન સારસ્વતપુર એજ સિદ્ધાર એમ માનવાને માત્ર ઉપરનાં પ્રમાણો બરા નથી પણ ગૌતમી નદી, વાંકીઆ ધરો અને સારસ્વતપુર એ ત્રણે સ્થાનનાં વર્ણનવાળું બીજું કોઈ પ્રાચીન શહેર આસ્પાસમાં નથી એટલે સિદ્ધાર હોય એમ માનવું વધારે સહુક્રિક લાગે છે.

સંસ્કારી.

સિહોરની ઐતિહાસિક તવારીખને ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરી રાજ્ય અને મૂળરાજ સોલંકી (ઈ. સ. ૯૪૨ ની) પહેલાંની હકીકતને સિહોરની પ્રાચીન હકીકત માનીએ છીએ, અને ત્યાર પછીનો ઈ. સ. ૧૫૭૫ સુધીનો મધ્યકાળ અને ઈ. સ. ૧૫૭૫ થી નવું સિહોર વરસું ત્યારથી આજ સુધીના સમયને અર્વાચીન ઇતિહાસ માનીએ છીએ. પાંડેવાના સમય પછી તો વડલબીપુરના નામ સાથે જ સિહોર દર્શન આપે છે. જે કે વિજય-સેન આવડાએ વિદરખા વમાઆની વાત નવા શોધ પ્રમાણે શક પડતી ગણાય છે, તેપણ એટલું તો તાત્રપત્રાદિ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે—ઈ. ગ. ૫૨૬ (ઈ. સ. ૨૧૦)માં વલ્લભીનગરમાં ત્યારે ધ્રુવમેન પહેલો રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે જળાલી ગોવના વાજસનેય સાખાના વિપ્લવમાં નામે બ્રાહ્મણને સિંહપુરમાં જમીનતુ દાન કર્યું હતું. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી દેખાય છે કે આજથી આશરે ૧૪૦૦ વર્ષ અગાઉ તો સિંહપુર કહેવાતું એ નિર્વિવાદ વાત છે. અને વડલબીપુરની ઉત્પત્તિ જૈન મત પ્રમાણે માન્ય રાખીએ તો એ જેમ ઘણું પ્રાચીન, પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધિમાન નગર હતું તેમ આ સિંહપુર પણ જૂનું ને સમૃદ્ધ માનવામાં કશો આશ નથી.

જૈનોના કલ્પમુત્ર નામે પવિત્ર ત્રયમાં વડલબીપુરનું સૌથી જૂનું નામ વિમલાપુરી છે, તેમ તેનાજ પાડોરાનું આ શહેર પણ વિદર્ભ (દર્ભ વગરની જગા) નામે કહેવાતું હોય, તે પ્રમાણ ગણાય. પરંતુ એ વિષે કોઈ સિદ્ધા-લેખ કે—તાત્રપત્રથી સાબિતી મળી નથી. છતાં પ્રાચીન ને પ્રાદ ગાતમ અપિના આશ્રમથી તેમજ મદાતમા ગૌતમ જુદા જોડા ઇસ્વીસન પૂર્વે છઠ્ઠા રશતકમાં થયા તેમનું પણ આ પ્રદેશમાં આગમન થયેલું તેથી અને શત્રુંજય

૧ કદિ વિજયસેન આવડો નહિ હોય તો સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક જેનું ખીજું નામ વિજયસેન પણ છે, તેણે વલ્લભીપુર આગાદ કર્યું હોય, તે સંભવિત છે. કહે છે કે—વિ. સં. ૪૫૦ માં તો સત્રિયોતું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં હતું, પણ છેલ્લા નબળા રાજના સમયમાં આ સ્થળો જુદાં હોય, તે અસંભવિત નથી.

ભટ્ટાર્કનું ખીજું નામ વિજયસેન હતું. એ વિષે જુઓ રાસમાલા પૃષ્ઠ ૨૧ માની નોટ વળી ૩૫ વંશમાં પણ વિજયસેન ૧૫ મેં રામ થયો છે તેના વખતમાં વરોહું હોય એમ પણ અટકળ થઈ શકે.

૨ ગૌતમજુદા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૦ થી ૪૮૦ સુધીમાં થઈ ગયા. એની મરણ સ્થાનની જગાએ અશોકરાજએ સ્તૂપ અણાવ્યો હતો, તે સ્થળ નેપાળમાં છે.

તીર્થની પશ્ચિમજુગામાં આ સ્થળ આવી ગયેલું તેથી એમ માનવાને કારણ મળે છે. વળી રક્ષુગણમાં ગુફા, ધ્વજકુંડ અને ગૌતમીના વર્ણનથી પણ એની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ મનઝન છે. અને એ ઉપરથી એમ કહેવું જોઈએ કે ભાવનગર ગામના પ્રથમ જણાવેલાં પ્રાચીન સ્થળોમાં ગજગીચ સંગ્રહ ધાવનાઈ મોટું ને પ્રખ્યાત સ્થળ તે જિહોર છે.

વિદેશી મુબારક ટોલેમીથી આરબીને આજ મુધીના પાંચાસ પંદરે તોએ પણ આ જિલામની મુબારક લીધી હોય એમ, તેમના લખેલા પુસ્તકો પરથી માળિત થાય છે. તેમજ પ્રખ્યાત ચીનના મુબારક મુજો-ચ સાંગે પણ ઇ. મ. ૬૩૫ માં વ-બીપુરની ખામ મુબારક લીધાની વાત તો હગમ્મલ ઇતિહાસવેતાને સુનિદિત છે. એજે વલ્લબીપુરના આપેલા ચિતાર રિજે લખતા વિવરણમાં થઈ જાય, તો પણ એટલું તો કહ્યા વગર નથી આમતું કે તે વેળા એ નગરમાં સો કરતા વધારે કાઝાધિપતિ (કરાડપતિ) શાહનાર રહેતા હતા. આ સમયે વલ્લબીપુરમાં ને તેની આમપાસ રહેનાર લોકની નિધિતિ વળી મમ્મદિવાન અને મુખી હશે એ મનજતું મહેલું છે, અને તેના જ પ્રતાપે ધર્મશ્રદ્ધા અને વેપાર ઉદ્યોગ તથા હુમર કયા પૂર્ણ મતોપમગ્ન હતા. એ વખતે હાથમ એ વલ્લબીપુરનું મોટું બહાર તેમજ પગલું (આહરણી ?) હતું સિહોર તો પાસેનું વંચની શહેર હશે, એમ અનુમાન થાય છે. વિરોધમાં એમ કહેવું જોઈએ કે વલ્લબીપુરમાં જૈનધર્મને અને શૈવધર્મને સમુદ્ધુ ઉત્તેજન અપાયું હતું અને શિવના મંદિર તેમ જૈનના દહેરાં તથા ઉપાસ્ય પણ ધણા હતા ત્યારે આ મિલપુરમાં મોટે ભાગે ગગ્ગ પ્રજા પગપૂર્વથી શૈવમાર્ગમાં જ અનુક્રા જણાય છે તે એટલે સુધી કે વૈષ્ણવી મતદાયનું મધ્યકાસમાં ધણું જોર વધ્યા હતા પણ વૈષ્ણવસામ્રાજ્યે શિવાલયો બહેળા ખર્ચે બધાના છે, અને ભાવથી સિવ વિષ્ણુની અબેદ ભાવે સેવાપૂજન કરી છે.

અવગત વલ્લબીપુરના નામ પછી ૧ (ઇ. સ. ૭૬૬) પછી આસરે મો

૧ અત્યાર મુધીની શોધોમાં સિહોર તેજ પ્રાચીન સારસ્વતપુર એ એક માન્યતા અને સિહોર તે પ્રાચીન વિદર્ભ તે ખીજ છે, આ બન્ને સહ્ય દોષ સકે ચાહવા-સ્થળ પછી સારસ્વતપુરનો નામ થયો અને વલ્લબીપુર પછી નિઠવળા (વિદર્ભ)નો નામ થયો અને એ જગ્યાના અપગ્રા નામને પાછળથી કોઈ શાસીએ અથવા સિંદ સંવત્સર અવાવનારના કોઈ સેવકે કે તેણે પોતે સિંદપુર નામ આપ્યું હોય

દોહસો ત્રી દેશની શિથિલ દશા રહી હતો, અને પગાઠી પુરુષો-પોતાના બાહુ બાંધી ગજસ્થાન કે દંતર નિર્ભય રવાને સત્તા જમાવી બેઠા હોય, પણ તે પહેલાં દેવી ચમત્કૃતિથી સૌગન્દ છોડીને ખંડાય ગુજરાતમાં વનગજ આવડા જેવો મહાપ્રતાપી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. અને વસ્ત્રભીપુરનો નાથ વિક્રમ સંવત ૮૨૨ માનીએ તો નો એ નાથ અગાઉ સંવત ૮૦૨ ના વૈશાખમાં અણ્ણદિવસપુર પાટણ સ્થપાયું. જેમ એક જમિમાંથી લક્ષ્મીદેવી બીજી જમીન ને અક્ષંકૃત કરે તેમ અમલ દાવજો અણ્ણદિવસપુર પાટણને શામાયું. અને પ્રભામપાટણની કીર્તિમાં ને પૂજા વૈભવમાં ઉમેરા થયો. પરંતુ ખડો ભક્તિ-ભાવ અને બ્રાહ્મણનું મહાત્મ્ય તો સૌજંકી વંશના પહેલા રાજા મુળરાજ ના વખતમાં થતાં આ સિંદપુર પાછું તેજમાં આવ્યું. મહારાજા શ્રી મુળરાજ સૌજંકીએ અનેક રાજાઓને જીતીને દેશની મર્યાદા વધારી. વળી પોતાના મામા સામતસિંહની પ્રામેતી રાજ્ય છીનવી લઈ મોસાજ પક્ષના ધણી હડદારાનું નિકદન રહાડ્યું: નેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને ધણો પથ્થાતાપ થયો, પોને વડ કરીને બ્રાહ્મણોને બોલાવી પ્રાર્થિત કરી પવિત્ર થવા ધાર્યું અને ઉત્તર દિગ્દુરતાનમાંથી એક દગ્ગર ને નવ ગોવના બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા. એ સૌ ઉત્તરદિશામાંથી આવ્યા, માટે ઐદિવ્ય કહેવાયા. એમણે ત્રીરથજી (મિદ્ધપુરમાં) થયે દરારી ગળને પવિત્ર થયો. રાજાએ તુષ્ટિદાન આપવા કહ્યું. અને હેવટે સિદ્ધપુર બ્રાહ્મણોને આપી રાજાએ પણ લાંબ નિવાસ કરતો એમ કહ્યું એ વખતે મિદ્ધપુર અને તેની આસપાસનાં ગામ ૫૦૦ ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણોને આપ્યાં. તે ખધા સિદ્ધપુર સમવાય (સત્રાં)ના બ્રાહ્મણ ગણ્યાયા અને બીજા ૫૦૦ ગોત્રવાળાને મિંદ-પુર અને એની તેની આમખામનાં ગામ દાનમાં આપ્યાં. વળી બીજા નવ બ્રાહ્મણો જેણે અભાર મુધી દાન લેવાની ઇચ્છા જ નહિ બતાવેલી તેવાને રાજાએ પાનખીડીમાં ગામનાં નામ લખી દાન કહ્યું. અને સ્તંભનીર્થ (ખંભાત) આદિ ૧૩ તેર ગામ દાનમાં આપ્યાં. (સંવત ૧૦૫૦ દરવી. ૬૬૪) આ બધાં ગોત્ર અને ગામની વિગત ઐદિવ્ય પ્રકાશ નામે જૂના મથમાં છે. ૩

૧ ઉત્તર દિશાનું બીજું નામ રવીંચી દિશા છે. એ દરપરથી ઐદિવ્ય રાજ થયો, અને બ્રાહ્મણોમાં ઐદિવ્ય એવી સંજ્ઞા આ વખતથી જ રહેવાઈ. તે પહેલાં પાંચ ગોડ ને પાંચ દ્રવિડ એમ વિભાજ હતા.

૨ રાસમાલા પૃષ્ઠ ૯૫-૯૬.

૩ શ્રી રથજીપ્રકાશ નામે મંથમાં પણ વર્ણન છે. પૃષ્ઠ ૨૩૨.

શ્રી સ્થળમાં પોતાની પાછલી છાંયી મળવાને વ્યતીત કરી હતી. ઉક્ત ગ્રંથ ગોદિય પ્રકાશના ઉત્કાસ નવમાના ખીન્ન સ્તોત્રમાં લખ્યું છે કે—

અથાગ્ની પંકજિની સરાશો ।
પ્રસિદ્ધ તત્સિદ્ધપુરં દ્વિજેમ્યો ॥
એમ્યો ૧૬શેમ્યો મૃગુ વશજેમ્યો ।
માર્ગ્યદિનીયેમ્ય પ્રયચ્છ દેવ ॥

પૃથ્વીરૂપ કમલિનીને પ્રકાશ કરનાર હે દેવ ! પ્રસિદ્ધ એવું સિદ્ધપુર (સિદ્ધોર) જૂનું વંતમાં હિમત્ત થયેલા માખ્યદિની ગાખાવાળા એ પ્લાસ્ટીને તુ અર્પણ કર.

આ સિદ્ધપુર તે ગોદિયવાડનું સિદ્ધોર જ છે. ખીન્ન હિંદુસ્તાનમાં ૪-૫ મિહોર અથવા સિદ્ધપુર છે, તે નાંહ. આ સિવાય સિદ્ધોરની આમપાસનાં વળા, દેવગાણા, ઉસરડ, વલાવડ, સગઢા વગેરે તેમજ આસપાસમાંનું વડવાણુ અને ખીન્ન કુલ ૫૦૦ કુટુંબને ૮૮ ગામની જગીન દાનમાં આપી જણાવ છે. વડવાણુ સિદ્ધોર સવામાં છે.^૧

૧ એ કશાની વિગત નીચે પ્રમાણે છે. કાશ્ક મેતાં લાગેલ સિવાય ખીન્ન જોતના પણ જણાય છે. ભાર્ગવી દેવે, ચર્ચગોત્રી ભગી, બારદ્વાજ જોશી, અને સાન્ધ્ય જોશી (જો પ્ર પૃષ્ઠ ૨૧૫) એમાં ગાત્ર ભગી કુટુંબને વિસ્તાર ૬૭ છે. એમ ધામગીના એક વેપ ઉપરથી જણાયું છે

૨ સિદ્ધોરની પ્રાચીનતાનું પ્રકરણ અને સમાપ્ત થાય છે, છતાં આટલી વાત અભ્યાસી માટે પૂરતી નથી. સાતરોરી ઉપરના મહાનગરી રચના સુચકિર જેવી છે અને મોટાના ઉપરાલ ખીન્ન સુચકિરની હકીકત મળે તે સિદ્ધોરને રથાન નિર્ણય પહેલો થાય ખીન્ન પશ્ચિમપુરના નારાયણ કાશ્ક બુકેપ માગીએ તે એ બુકેપને યોગે ખીન્ન કયા ભૌગોલિક ફેરફારો સિદ્ધોરમાં થયા, જોતખીનો પ્રવાહુ ફર્યા કે નહી, તેમજ સિદ્ધોરના જવાળા યુખી જાતના હુંગરો માત્ર હજારજ વધે જુના છે કે કેમ એ દષ્ટિએ વિચાર કરનારને સિદ્ધોર માટે નવો પ્રકાશ પડેા મળશે.

(સંસ્કર્તા)

પ્રકરણ ૪ થું

બ્રાહ્મણ હૃદયમતદારો.

હવે આપણે મિદોરના પ્રાચીનત્વનું અવલોકન કરી મધ્ય યુગનું ચિત્ર જોઈએ.

મજરાજ સોલંકીએ અમાધારણ ઉદારનાથી બ્રાહ્મણોને ગામ તથા ગ્રામ (ગરાસ) આપાથી બ્રાહ્મણોને તેને બહુ માન આપ્યું, તે અદ્વિતીય દાનેશ્વરી દેગામી અતઃકરણ પૂર્વક આશીર્વાદો આપ્યા. એણે વાવેલાં પુણ્ય બીજનાં નજ બહુ ઉંડાં ગયાં અને તેના પુણ્યનાં કળરૂપ મહારાજ સિદ્ધરાજ જયમિહ જેવા અને કુમારપાળ જેવા દિગ્વિજય કર્તા દ્વારિવાળા મહા શૂરવીર ને પ્રતાપી રાજા થયા એમ બ્રાહ્મણોની માન્યતા થઈ ગઈ.

મહારાજ મજરાજે ગામ-દાન કર્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણો પોતપોતાનાં ગામે જઈ વસ્યા અને પોતાનાં પટ્કર્મ કરી મજેલી આજીવિકા ઉપર આનંદથી યુગરાત અક્ષતી દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. આ વખતે સિંદ્રપુર (સિહોર) બ્રાહ્મણના પરિવ્રજતાળું અને શામનવાળું ચર્તા ચારે વર્ણની પ્રજા પોતપોતાનાં કર્તવ્ય બજાવતી. ગરાસીયાબ્રાહ્મણને આશ્રયે જીતા ગિજુક બ્રાહ્મણો પણ ગરામદાર થવા લાગ્યા. આસપાસનાં ગામોમાં પણ બ્રાહ્મણોજ મુખ્ય હતા એટલે સિહોર તો બ્રહ્મપુરી તરીકે મનાવા લાગ્યું. સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સોલંકી રાજાનું આધિપત્ય ચાલેલું, અને તેમણેજ આ બ્રાહ્મણોને ગામ દાનમાં આપેલાં એટલે જાર લૂટારાનો ભય ઘોડો રહેતો. વળી દૃષ્ટ્યાર્પણ કરેલી જમીન ઉપર જીમ રાજા કે શૂરવીર (ગરાસીયા) ધ્યાન દેતા નથી. ઉપજ પણ દેશની મારી એટલે રોટલાની મારાચારી નહોતી. યજ્ઞયાગ તથા ધર્મોપદેશ કરાવાનું કામ બ્રાહ્મણનું હતું તેથી તેઓ “ વર્ણનાં પ્રાણો નુતઃ ” એ પદ સાચવી રહ્યા હતા. કવિઓને “ ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ ” નું બિરુદ હતું એટલે બ્રાહ્મણવર્ગનું રક્ષણ અનાવાસે થતું. ગામના દુષ્ટાદર્ પાસેથી

તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે આજીયુ સત્તાધીશો કર લેતા. જૂન જૂદા ખેડુ-
તનાં કુલો ખારોખાર ઉપજાવી લેવાડેવડ કરતાં. આ વખતે આજીયુએ જાને
ખેડ કરવાનું રાખેલું નહોતું. વિદ્યાદેવીને જાત્રાચારીએ પ્રસન્ન કરવી, બટકે
કાશીએ બાથુવા જઈ અથવા જ્યાં મર્ચ ત્રિદાન સાચી રહેતા હોય ત્યાં
જઈ પરદેશ વેળી વિદ્યાર્થી અવરથા ગાળી સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કાવ્ય, જ્યોતિષ,
પુરાણ, વૈદ્ય શીખવું એ મુખ્ય વાત હતી. અને આજીયુ પોતાના વર્ણાશ્રમ
ધર્મ પાળતા તેથી ખીન વર્ણો પૃથુ પોતપોતાના ધર્મ કર્મમાં સુરત રહેતા.
આજીયુનું આચરણ શુદ્ધ ભેદ પચસાચગાંતરે: તત્તદેવેનરોજન: એ પ્રમાણે થતું.

શ્રીસ્થળપ્રકાશ નામે ગ્રંથના ૩૩ મા અધ્યાયમાં સિંહપુર (સિહોર)નું
વર્ણન ત્રીજે મુજબ આપેલું છે.

૧“ તે નગરમાં સુવર્ણના સ્તંભ અને સોનાની ઘડોથી પૃથ્વી જડિત
અને ધરોને દાથીદાંતની જાળીઓ હતી. પ્વજાપનાક અને કળોના સ્તંભથી
સુશોભિત નગરના દરવાજે ધણી શોભા કરેલી તેમાં હજારો મણિની માળા-
ઓની પંક્તિઓથી સુશોભિત હતું. તથા ધરો ઉપર સુવર્ણના દ્વલક
અધકારને નાશ કરી રહ્યા છે. અને સુગંધી જાળથી માર્ગમાં છંટકાવ કર્યો
છે. વળી રસ્તામાં કમળનાં ફૂલ વેરેલાં છે, તેનો સુગંધ લેવા જમર
દોડતા આવે છે. અને સૂર્ય કરતાં વધારે તેજસ્વી અને સ્વર્ણ કરતાં વધારે

૧ જે જે આચરણ શ્રેષ્ઠ હશે, તે તે પ્રમાણે ધરવ (ખીન) પણ હશે, એમ
ભગવદ્ ગીતામાં કહેલ છે

૨. તત: સિંહપુરં વિપ્રા । કાંચન સ્તંભ મંદિતં ॥
નાગદંતાવલી ચિત્તં । દેમકુટ્ટીમ શોભિતં ॥ ૧ ॥
વતાકા પ્વજ શોભાદયં । રંભા સ્તંભ વિભૂષિતં ॥
સસંમૃત પુર દ્વારં । મુણિમ્બાલા શતાકુલં ॥ ૨ ॥
સુવર્ણ કલગાદાંતં । મૃદાપ્યં ચ તમો વદં ।
ગંધોદ્ધ નિષેકેન । સિત રેષુ મહા પથં ॥ ૩ ॥
પ્રતીર્ણ વમલામોદ્ । શુણા કટ મણુ ત્તં ॥
સ્વર્ગાદપિ મનોહરં । સૂર્યાદપિ ચ માસરં ॥ ૪ ॥
અગ્નિકુંદલ ગર્વાપિ । રણિ શાલ્યા મિરાતતં ॥
પ્રાસથ નૃપ વિપ્રેભ્યો । વ્યોત વિધિના નૃપ ॥ ૫ ॥

મનોદુઃ છે જોમા અગ્નિ હોમના દુઃ છે, એવા ઘર મહિત મિદપુરનું દાન
મનગરને યથાવિધિ પૂજા કરીને ત્મ ધ્યાનગોતે આપુ ”

આગળ ૧૭મી સદી ૩૬ વર્ષ ખડમા મોગણ ૨૫ છે

તત્ર સિંહપુર સ્થમ્ । પુરદરં પુષ્પમમ્ ॥

સર્વ સત્કાર વિદ્યા । દર્શનાદપિ પાશ્વમ્ ॥ ૨૧ ॥

ત્યા હિંદુપુરી મરજી મિદપુર (મિંગ) નગર છે તેના દર્શનથી પણ
પ્રાણીઓના પાપ દુઃ યા । છે એમ કહી નીન-ક મદાદેવનું અને અન્ન-દન
મદાદેવ હશે છે કે —

મર્વ સમૃદ્ધિપુત્ર એ નગરમા હલુ પણ ૧૫ની ૬ મદાદેવનું આપુ
છે, આગળી દાન-કરિઓ નીવ-ક મદાદેવની પામે હમેશા બેલીને ધ્યાન
કર છે (૨૪) એ મદાદેવની પૂજા કર્યાથી ' મર્વ ક્રમના મિદિ, વૃદ્ધિ, તુષ્ટિ
મિદિ, પુષ્ટિ, ખીર્તિ, સાતિ, લક્ષ્મી એ આ' મિદિઓ પ્રાપ્ત થાય છે ” ૨૫

૧૦ લા અન્નકુક અન્નવે નિર્માણ કર્યો છે તેમા આડમ ચીત્રાને દિવમે
ઉપવાસ પૂર્વ-સ્નાન કરી નીન-કેશ મદાદેવનું જે પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અન્નથી
પૂજન કરી તે જન્મોન્નમ પડિત થશે ”

૧૧ મસાગમા જન્મ મરજીના ગામથી સકલભક્તિ પરાણુ થઇ મિદ-
પુર (મિહોળમા) મા જે ઉત્તમ િન્ને ગહે છે, તેો મનુષ્ય નહિ પણ દેવ
જાણવા એમ માર્કડેય મુનિએ કહેતુ છે ” ૩૧ ॥

૧ એ નીચકક મદાદેવ અમરપુરની બારીમાંથી હલિલુ તરફ જતાં જે દર ૭
ને બાહુ છે તે દશે

૨ મરજીદામિષત ચ । શુક પાત્રા વિનિર્મિત ॥

જટમ્પા ચ ચતુર્દંડયા । ઉપગમ પરાવણ ॥

તત્ર સ્નાત્વા દ્વિગો દ્વ । નીલકંઠેશ્વરામિષ ॥

વસ્તુ પૂજયતે ભવણા । ગુણ વૃષ્ટાદેવને ॥

સત્પાદામિષ મેવાધી । સદા અમ્બાનિ જગ્મનિ ॥ ૨૮ ॥

૩. સિંહપુરામિષે શેરે । યે મમતિ દ્વિગોત્તમા ॥

મ મે મનુષ્યા મિષેવા । મુકટ મુનિસ્મરત્ર ॥ ૨૯ ॥

આહારો બધા સંવધમાં હતા, એટલે તેઓએ ગૌતમેશ્વર, મુખનાથ મહારે, તથા નીલકંઠ, જ્યેષ્ઠનાથ, ઈત્યાદિ સિવાતરો દરાવેલા. વળી પોતાને ત્યાં ઉપવિત, વિવાદ, સીમત દત્યાદિ શુભ પ્રમંથો હોય, ત્યારે વિધ્યુરાગ, મહારદ્ર, મોમયત ઈત્યાદિ જ્યેષ્ઠ પશુ ગપત આહારો કરતા તથા કોઈ જુદાં ઉત્તર દાર્ય હોય ત્યાર પશુ પાનદાન કરી ઉત્તમ રીતે ક્ષત્રમોગ્ધન કરાવતા મોગધીઓ અનેગાર ચની અને ક્ષત્રજોને લાડુ એટલા બધા પ્રિય થઈ પડેલા કે તેના ખીમ્મ નીમ્મ દિએ દર્શન થતા વિના ગાડુ ચાવતુ નહિ જમ્યા પડી તેઓ હતુ કામ કરતા નહિ. અકરાનીઆ થઈ જમના પશુ અનેક નીદગતા “ધારે ધી” હોય ત્યારે તો પરમાનંદ ચાવ આ વખતે જ ‘આહારોનુ જમ્યે જાય’ એ કહેવન નીકળી અને અર્થક બની હશે માત્ર એટલુ કહેવુ કોઈએ કે ક્ષત્રમોગ્ધન કરાવનામા તેઓ પુખ્ત માનતા અનદાનતો મહિમા બતાવતા અને એ રીતે વાય ચાન તો દ્રવ્યો મહુપરોગ થયો, એમ માની મોની મોની નાતો જમાગ્યા.

આની પ્રભાપુત્રીમા ઝોરીન અને ક્ષાનિત ગુર પધાગતા રાકર ચારીની આશા માનતા મન્વામીઓના મધમા ખમ્મર ગખી તેની મેસા પૂજા કરતા અને પચમ્ભાયસથી કીટપનયથી ગાગળી માધુ મન્વાસી, અતિથિ પર્યતનુ પોપશુ ચતુ જ્યેષ્ઠમાં આવકા પશુ પોતાના ગોગળને એજ રીતે પૂજતા અને એ ધર્મવાગા પોતાના ધર્મમા લુપ્ત નેતા વાદ-વિવાદ થતો નહિ, પણ એક ખીમ્મના મિદ્ધાત લુદા તેથી ‘હસ્તિના તન્વના નાગ્ધિ ન ગચ્છેવિજન મદિર’ એ નૃતિ ક્ષત્રજો પાળતા અને વાહી ।।। ગોગળીમાળીઓ તેમને વિનાકાદિ વિધિ કરાવતા આમ ચારે નર્ણુ શુખ શાંતિમા પોતાનો મમય ન્યતીત કરતા, અને મુસન્માન કે વનનો આ મમયે જગ પશુ હાન નરોતો પણ મગગળતા મૃત્યુ પડી માત્ર સતાનીશ વર્ષે મહાયુ ગિજનીએ ૪ મ ૧૦૨૪ મા પ્રભામધામ્ભુમા રમેશનાથનુ દર્શન તોડી ધન હજુ કરી લીકુ ત્યાગથી મુખનાથો અને હિડુઓ વન્ધ્ય ગુજરાતમા ધર્મદેગ બધાયુ અને હાન ઉત્પન્ન થયો તે છતાં અને મિહપુગની આની

૧ હશે કે તે વખતે શ્રી સોમનાથનુ દેવલ તેજ રૂપે બહાર નીકળીને હાલમા જ્યાં પણ સોમનાથ (જસદણના સજ્જમા) થયા નીના મૂળ નજીક છે, ત્યાં પ્રગટ થતુ આ જગા પવિત્ર એકાલમા અને લખ્યતા વાણી છે અને દર આવજુ ગાસમા અનેક આહારો દૂર દેસાવથી પૂજા કરવા આવે છે

સ્વદેશ/કાશી છતાં કેઈ પણ મુગ્ધમાન આદ્યાદે કે મુખ્યએ જોનાં શિવાચારો-
ને કે દેવસ્થાનોને દગ્ધ કર્યાં નહીં અથવા ગરમ ઉપર હર લેવાનું ક્ષુ-
બ્ધતાનું નથી.

મજરાજ પછી આશરે સો વર્ષે સિદ્ધરાજ પાટલુની માદીએ આવ્યો
તે પણ પ્લાઘાચુને સારી પેઠે માન આપતો, અને ઘણું દેવસ્થાન જળાશય
વગેરે દ્વારા ગરમીને સુખી કરતો કહેવાય છે કે—

મહાડયો મહાવાગા । મહાવનં મહાવજ્રઃ ॥

ચાકુલં મિદરાજેન । ક્રિયતે તેજ વૈનચિત્ત ॥ ૧ ॥

મોડી ઇમાનતો, મહાવાગા, મોડાં રથાન, મોડાં જળાશય સિદ્ધરાજે
દગ્ધા તેની બગાડગીના બીજા કોષ્ટએ ક્યાં નથી. માત્ર એ વાત ખરી છે
કે દેશમાં ક્યાંઈ પણ જૂની વાત, ઇમાનત કે શિવાચાર મળ્યા પો મોડો
કહેરો કે “એ” અથવા જોશગનું કમાવેનું દગ્ધ. આ મહારાજ પોતાની
ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રભાસકેનની, ગિનારની તથા શનુજ્ય, દારકા હન્નાદિની
યાત્રા માટે આવેલા. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાબગ ધર્મસ્થાનમાં ક્યાં હતા.
શનુજ્ય પર્વત ઉપર જઈ પાર્શ્વનાથની પૂજા કર્યા બાદ તેઓ સિદ્ધપુર
(સિદ્ધોદ્ધ) પધાર્યા. અને પોતાના વડવાઓના આમિત પ્લાઘાચુને તંબૂઆન હ
પામ્યા. આ સ્થળે એક અમરદાર બનવાથી મિદરાજ જલુ પ્રમત થયો.

મહારાજ ૧ મિદરાજ સૌમ્યવાધ દરીને હાય પમ ધોવા બેઠા, તે વખતે
આશરે આજેલા પાણીથી ધોતા પોતાના હાથની ત્યામના કમી દેખાઈ તેથી
આશરે પૂછ્યું કે આ પાણી તુ ક્યાંથી લાવ્યો ? આશરે બજે કે-કું વીગ્ગા-
માથી લાવ્યો છું, તેથી પસદ નહિ પડ્યું હોય એમ મારી મલગાદિને જવાબ
દીધો કે મહારાજ ! આ પામેના વીગ્ગામાંથી લાવ્યો છું. પોતે કહે કે સાલ
એ સ્થાન મને બનાવ. આશરે માથે જામ બતાવ્યું પડી તેમાં તે ન્દાપો,
જેથી તેના શરીરનો કોઈ દર થયો હતો

૧ તે સૌરાષ્ટ્રના હતો. તે શરીરે કુળેલો હતો. પણ આશરે સારો હતો. કાંડા
ગુપ્તી તેના હાથના પહોંચા કાળા હતા, તેની વર્ણવુંકે વિષે ચેરુતું એજ
બાબતમાં નિંકે છે. બાકી ઘણી વાતે તે સારો, ઉદાર ને પરાક્રમી હતો. આમાં
બતાવેલો કોઈ (કાળા પહોંચા) સિદ્ધોદ્ધતી અમરુદના પાણીથી મર્યો હતો.

આ ઉપરથી એણે આ સ્થળે કુડ બધાવી યજ્ઞ કરવાનું કરાવ્યું. બ્રાહ્મણોને બોલાવી મુર્તિ લેવાયું અને ગૂર્જરેશ્વર જમસિદ્ધે મહાપર આરબ્યો તેમા દેશદેશના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પણ તેડાવ્યા, અને સિદ્ધપુરના તથા મિદ્ધપુરના બ્રાહ્મણોના પ્રમુખપણા નીચે દિગ્વિજયની આદ્ય ઉદારતાથી ઉદ્દિપ્ત આપ્યા. આ પ્રમુખનું વર્ણન દ્વાપરવમા નીચે પ્રમાણે હેમાચાર્ય આપે છે —

(પછી) “ વિજેતાએ મુનીએ, ચિતવંતુ, ગોલાવમાન માર્ગવાણ, અને માતામ્ તથા સૌત ગમીના પુરના જેવું મિદ્ધપુર એ નામનું બ્રાહ્મણોને રહેવાનું સ્થાન આપ્યું (સર્ગ ૧૫ શ્લોક ૬૭)

વન, સુર્ય, અન્દ માખેય અને સાખિદતેય, તેમના જેની સપતિ-વાળા અને લોભ તથા પાયાવનના જેવા ગામ એણે પુગની સ્થિતિ માટે આપ્યા ” (સર્ગ ૧૫ શ્લોક ૬૮)

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી વણા જવાવો ખાપ કે સિદ્ધરાજે જ બ્રાહ્મણોને સિદ્ધાંગ આપ્યું પણ એ ખરું નથી તેણે તો એ રહેરને ફરી પદો કરી આપ્યો છે તે માટે ગમમાલામા પૃથ રૂપ મા લખે છે કે “ આ વખતે બ્રાહ્મણોને મિદ્ધરાજે નવો લેખ કરી આપ્યો અને વાળાદ દેશ તથા ભાવના સો ગામ બ્રાહ્મણોને આપી દીધા ”

“ પાક્ષાનશ્ચ દેશના તથા વામિદ્યની, કાણ્ણાવની, આદિ દિગ્જેનો આશીર્વાદ પામી એ મન્ડરીય અને ઉત્તરીય જેની ક્રાંતિવાળા સિદ્ધપુરમાથી નીકળ્યો ” (સ. ૧૫ શ્લોક ૬૯)

“ ત્યારપછી કેટલેક દિવસે બ્રાહ્મણોને મિદ્ધાર અને તેની આજુમાજુનો પ્રદેગ થયું જગલી જનાવરેના જનથી ભયકર લાગ્યો અને જે છેક દમણા સુધી પણ તેવોજ આવ્યો આવ્યો હતો. તે જોડીને ગુગગતમા આની વસવાની મિદ્ધગજ પાસે તેઓએ આજ્ઞા માગી તેણે તેઓને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપીતે સાનરમનીને કિનારે આગાનલી કરીને ગામ છે, તે આપ્યું, અને મિદ્ધાનથી દાણા લાવે, તે ઉપર લેવાતી જડત બધ કરી ” (ગ મા પૃથ રૂપ)

આ પ્રમાણે મિદ્ધપુરમા વમેના સ્થાપી બ્રાહ્મણોને ખીજવારનો પદો મળ્યાથી નિરુકપણે તેઓ તેની ઉપજ ખાવા માઝા આ વખત પડીથી

તેમની સાત્ત્વિક વૃત્તિમાં ફેરફાર થયો અને રાજાશ્રુતિ અને ઔદ્વિક વૃત્તિની પ્રબળતા થઈ. ચત્રવાતિદેવે ઠેકાણે મોઝમગ્નહનો પ્રારંભ થયો. દેવલાક પોતાના ગરાસતું ને મામતું સંરક્ષણ બાબતે બળતીકારાજ કરાવવા લાગ્યા. એવા બાબતેને કાંઈક કહેના. આ પછી ધીમધીમે વલિકૃત્તિ ઉદભવી. રથારાની ઉપજ વેચવી, તેનાં નાણાં કરવાં, તે ધીરવાં, બ્રાહ્મ બાતું, ઘોડાં રાખવાં, ઈલાદિ ર્થમવ વધનાં જે નાણાંવાળાં થયા, તે મોટા ગણવા લાગ્યા. વિદ્યાવાન પૂજ્ય અને સલાહકાર મળ્યા, અને સકિન (બળ) અને મપતિવાળા ફાળ્યા. અને આશરે એકાદ સંક્રમાં તેમાંના બે મુખ્ય પક્ષ બધાવા. જેમાંના એક પક્ષ અથવા પાટીને રથુલા (રાથુ!) અને બીજાને જાનીનો પક્ષ કહેવા લાગ્યા. સાનગેરીના કુંગર પર તેમનો યોગે હતો, જેતું વર્ણન પાછળ આવી ગયું છે. કાંઈ કહે છે કે દાનારના કુંગર પર રથુનો યોગે હતો, પણ તેની હાલ નિશાની નથી. આ રથુ અને જાની કુદુંબ માટાં ને વગવાળા હતા. વળી તેઓને પરસ્પર કન્યા લેવા દેવાનો વ્યવહાર હતો અને પરસ્પર હેત માયાથી વર્તતા હતા. તે પછી દેવલાક મુઢને એટલે ૧૨૦૬ (ઇ. સ.) માં દિલ્હીની માદીએ શુવામવંશની સ્થાપના થઈ અને ૧૪૫૩ માં સહાશુદ્ધીન ધોરીએ હગમ્બો, ત્યારથી દિલ્હી અને હિંદુ રાજ્યની અવ્યવસ્થા રહી. એ પાણીપતના યુદ્ધથી મુમલમાનો શત્રિઓનું પાણી જોષ ગયાં, અને મહાસેબી મહમદ ગીઝનરી તો માત્ર ધનુજ લડી ગયો હતો, પણ આ વખતથી તો દેશમાં માદી સ્થાપી રાદે-નશાહ થવાની ઉચ ધમ્મ રહી, તેને પરિણામે કુતુશુદ્ધીન શુભામે દિલ્હીમાં તખ્ત હરી બાદશાહી કરવા માંડી. આ વખતથી હિંદુ ધર્મને નુકાન થવાનો પ્રારંભ થયો અને ત્યારે તે તખ્ત ઉપર અફઝાહીદીન ખીમજી આવ્યો, ત્યારે તેણે તો ખુદ શુજરાતના હેલ્લા રાજા કરણદેવાને હરાવી, નસાડી અણ-હીલવાડમાં પોતાનો સુખો રાખ્યો. આ વખતથી બાબલો પોતાનું ખટકર્મ (પટકર્મ) બૂલ્યા, કાંઈ મુઢવાનું જોર વધું. રાજ્યાશ્રય જવાથી પોને ખેડુ પણ બન્યા અને જૂની કહેવતનું રૂપાન્તર થઈને બોલાયું કે:—

૧ રથુ એ પાછળથી અપાવેલી પઠરી છે અને રાણા ઉપરથી રથુ થયું તાજે છે. એ પક્ષનો માત્ર એકજ પુરુષ આશરે ૭૦ વર્ષનો હાલ સિદ્ધાર્થમાં છે, અને બીજા લાવનગર તથા ભૂમરીમાં છે અને હાલ તેઓ “લટ” સંસા બોલે તમે છે.

૧મધ્યાનર્પણ સાંતીકું કોદાળી ખટકર્મ

હોય મેર જે આખલા, (નો) રહે આલગુનો ધર્મ.

પ્રજ્ઞ-વિરતાર વધ્યો, ગગણમાં ભાગ પડ્યા, અને ધર્મદાન ધર્યાં, જોડવે પોતાની જમીનમાંથી ખેડુ બાગ આપવો ન પડે એ હેતુથી તથા “ ઉત્તમ જેની, મધ્યમ વેપાર ને નફદ આકરી ” એ કારણથી આલગુનો અને કૃષિદાર થયા. જેમાંના ધણા ખરા નો અલ્પાપિ આલગુ ખેડુત ગામડામાં છે. અને તેમની સ્ત્રીઓ પણ સદગામી દઈ સીમતા ધંધામાં જળવા લાગી. આ રથજે એ પણ જળ્યાવતું નેષજે કે-આ સમયનો સ્ત્રી વર્ગ તો કેવળ અભણ, વહેમી અને ધર્માભિમાની હતો. છતાં પતિવ્રતા, પિતૃભક્ત, સંવત્સર અને ધરતો કાર્યાર ઉકાવવામાં તત્પર હતો. તેમનાં શરીર મજબૂત અને દીર્ઘજીવી હતાં. ઇળવું, ખાંડવું, દોહવું વગેરે વધ્યો, રસોઈ કરવી, અને પશુ પુત્રાદિકને માયવવાં એમાં લેશ પણ પુરપતે ચિંતા નહોતી. પુરુષો સમજ, સરલ, અને ચોક્ષ્યા વ્યવહારવાળા હતા. એ રીતે મધ્ય કાળનું સિદ્ધિ હેતુ ઇસ્વીસનના સોળમા સૈદ્ધા સુધી ધર્માર્થ ને કામની સિદ્ધિ સાચવતું માનુષ પડે છે.

એ સમયની લોકસ્થિતિ દ્વાયથ નામે મધ્ય ઉપરથી પ્રો. મણિકાંત નજીભાઈએ પૂરતા અવલોકનથી તારવી કહાડી છે, તે પરથી લોકોની રીત-ભાત, ધર્મ, અવહાર, મુદ્દનીતિ વગેરે સ્પષ્ટ થાય છે. ‘ આગથી આશરે લગભગ માનશે ’ કરતાં વધારે વર્ષ ઉપરની રાજનીતિ ઉપર વિચાર કરીએ તો પાછલા સમયમાં રજપૂતોએ જે પરાક્રમ દર્શાવ્યું છે, તેનો અંશ એ સમયના રાજાઓમાં ન હતો, એમ નથી. ને મૂળરાજે રામાદિત્રિ સાથે ધર્મને કારણે કરેલું મુદ્દ તેને ધન્યવાદ અપાવે તેવું છે. નાસતા પડેલા રાજા વિનાના, કે અસાધ્ય શત્રુને પ્રદાર કરવો એ જેટલું હીણ ગણાવું, તેટલું જ શત્રુને કેદ કરી તેની પાસે અમુક આકડો માગવો, એ પણ મેલગાચાર કહેવાઈ નિંદ્ય ગણાવું રાજા પ્રજા વચ્ચે સખધ વણો રહેતો, અને રાજા પણ પ્રત્યેક કાર્ય સત્વર પોતાને

૧ ખટ્તું તો એમ છે કે -સંધ્યાતર્પણ સાથે લખ, દરો કહાડી ખટકર્મ ખટકર્મ હોય મનની આખલી (તો) રહે આલગુનો ધર્મ. ૧

૨ એ આદરિયુને દ્વાયથમાં મેલગાચાર કેવીલ નાવિને વર્ણવ્યો છે, પણ તેમ નથી, એ તો જુનામદના ચંદ્રવંશી રાજાઓનો મુખ્ય રાજ હતો. ને મદા પરાક્રમી હતો.

નિવેદન થાય, તે માટે જુદા જુદા પ્રમાણિત મંત્રીઓ રાખતો. મુખ્ય મંત્રીનું કામ બ્રાહ્મણો વગેરે હોય એમ લાગે છે. તેમ યુદ્ધમાં પણ તેઓ તરવાર બાંધી આગળ ન થતા એમ નથી. ગમ્યઓ નિરતર મંત્રગીત, ઉત્સાહગીત, અને બલશક્તિ એ માન્યતા. હાથમાં આયુધોમા મદા, શક્તિ, લાવા, છગ, સાંગ, તીંગ, તરવાર એ આદિ વપગતાં. રાત્રિ-અર્થાં માટે રાગ એટલા ફરી બંધી સલામ રાખતા તથા વિવિધ દેશમાં પણ જુદા જુદા ચારો રાખી બંધી બાતળી મેળવ્યા કરતા. યુદ્ધ થાય તે કરતા મુખ્ય યોદ્ધાઓ જ દંડયુદ્ધ કરી નીવેડો લાવતા. નવીન રીતિ પ્રમાણે દૂર રહી મેનાને નિયોજ્યવી એમ પણ રીત ન હતી, એમ નહિ. શત્રોની જાતિમાં એક ઠેકાણે દીકરાકારે છત્રીય ગણાવી છે, એ છત્રીયાનાં નામ આપીએ છીએ, પણ તે વિના શત્રુની (સોને સહાગનાં) એવું અસ્ત્ર પણ વારે વારે લખવામાં આવે છે. ચક્ર, ધનુ, વજ્ર, ખટ્ત, શુભિકા, તોમગ, કુંત, ત્રિશુલ, શક્તિ, પગથુ, મશિકા, ભલિ, ભિદી, પાવ, મુષ્ટિ, લુડી શકુ, પાગ, પટ્ટિય, વહિ, કણુય, કપન, હા, મુરાય ચુસિદા, કર્તરી, કરપત્ર, તરવાર, કુદાલ, કુરોદ, કોશિ, ડીહ, કથૂમ, મુદ્ગ, મદા, ધન, કરવાલિકા (એ છત્રીય) યુદ્ધ સમયે બધા કરતા વ્યૂહરચના ઉપર વધારે લક્ષ અપાવું ને એક ઠેકાણે નાવાકાર વ્યૂહરચનાની વાત લખેલી પણ છે. રાજાઓ પોતાના પગાદાર લશ્કર ઉપરાંત, ખીજા ખંડીયા ગજાનાં લશ્કરની સાહાય્ય હમેશ લઈ શકતા અને તે ઉપરાંત, માન, ભૂતક, ક્રેણિ, અરિ, સુહદ, અને આટવિક એ છ પ્રકારનું બલ પણ રાખતા. એક નવાઈ જેવી રીત મથમાં આપી છે કે અશ્વ-શાળામાં વાંદરાં રાખતા. જે વાત રતનાવસિ આદિ નાટકમાં પણ જણાય છે. એ ઉપર દીકરાકાર લખે છે કે થોડાને અસિરોગ ન થાય, માટે એમ કરના. જો આમાં કંઈ સત્ય હોય તો આજના સમયમાં જ્યાં અશ્વશાળા હોય, ત્યાં એ વાત અજમાવવા જેવી છે. એવી જ વિવક્ષણ એક ખીજી વાત છે કે કંકપદ્મીની કુખમાં ઘાલી પાએલા લોહાની તરવાર બહુ ઉત્તમ થાય છે ને આજના દાયમાં તે હતી.

“રાજાનાં આજકાને સભા વિદ્યાને અભ્યાસ, કુરની વગેરે સિખવવામાં આવતું, તેમાં ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસના સાર એક લાકડાનું વાંકું કામડા જેવું આકર્ષ્ય બનાવતા. ને તેને દોરી બાંધી એક બરેલા ઘટને વજાગડતા. પગી પેલા આકર્ષકને એવું તાણવું કે પેલો ઘટ વામહસ્ત આગળ આવે. એને ઘટમહ

ધટ કહેતા. અને એમ જે આકર્ષ તણાય તેને “ પૂર્ણાકર્ષ ” કહેતા. શિકારમાં પણ બાળકોને શિકાર સિખવો સરલ પડે, માટે દરિયુનાં શોંગડાં કાપી નાંખતા કે તેને દરિયી જાણી બીજા દરિયુ પાસે આવે; તેના નખ પણ કાપી નાંખતા કે તે જલદીથી નાસે.

“ કાનિઓ જ સરખ ધરતા, પણ બાલજો સર ન ધરતા એમ જણાતું નથી. બાલજોને દ્વાયત્રયમાં આપણે મંત્રી અને સેનાપતિથી તે છેક પાળા સુધી અને કેવળ સત્રોપજી દોષ બાલજોના ખામ ગામનું રક્ષણ કરનાર કાકાગૃહ એવા પારિભાષિક નામવાળા પૂર્વે દેખીએ છીએ.

“ એ સમયે રાજ ઘણામાં ઘણો વર્ણસ કર લેતા. એમ લાગે છે. તે કાકા દામે સૂરેશાળ જોટલે ગાયોના યુધે યુધે ચાર માસા=૧ ચાણા, કે દપદિમાપ, કે યુધપશુ (૬-૧૩ જુઓ) એવા પણ કર લેવાતા. ગામડાંની મહેસલ સંબંધે એવો વર્તવટ ત્રાગે છે કે-મહેસુલનો ભાગ ગામડાના ખેતુત પટેલીયાને આપતા, ને તે લોક રાજને પહોંચાડતા. પાકમાં મુખ્ય પાક ડાંગરનો જણાય છે. ગામ તેના લરકરી કિલ્લા પણ રાખવામાં આવતા રાજઓ ધર્મનિષ્ઠ અને વદ્દાનોનો સત્કાર કરવાવાળા હતા.

“ જનબંધાર તરફ જોઈએ તો આજ જે રીતિ ચાલે છે, તેમાં ને તે સમયમાં કાંઈ ફેર જણાતો નથી. તે સમયની મુખ્ય વાત તો એ જણાય છે કે કાકી નાતો તેવામાં હતી નહિ. બાલજુ, કુત્રિય, વૈશ્ય ને શદ્ર ચાર વર્ણ હતા, પણ તે પ્રત્યેકના વિભાગ જણાતા નથી. આર્થ એ શબ્દ ઘણું ઠેકાણે વાણિયા અથવા વૈશ્યને ઠેકાણે વાપરેલો જણાય છે. તે રનાગર શબ્દ નગરના વસનાર એવા અર્થમાં વારે વારે આવે છે. હમાદિ બંધારમાં રાજઓમાં ક્વચિત સ્વયંવરની રીતિ જણાય છે. બાકી પરણવાની રીત તો હાલના જેવીજ છે. સંપુટ ભંગાવવો, ઉપાંકવું અણુવર લઈ જવા, આવ્યો આવ્યો ચોંટાડતો ચોર, લાખેલો લાડી લઈ ગયો એ મનવજનાં ગીન ગાવાં,

૧ બાલજોને ગામ કે ગરાસ આપ્યાં હોય, ને તેમાં બાલજો જ રહેતા હોય, તેવા સ્થળનું રક્ષણ કરનાર સજાધારી બાલજોને કાકાગૃહ કહેવા,

૨ કદિ હેમાચાર્ય નામર શબ્દ નગરજનના સંબંધેજ વાપર્યો હશે. પરંતુ બાલજોમાં ફેરથી જન્મ ગણાતી “ નામર જાતિ ” તો એ વખતે પણ મુખ્યપણું હતી. (જુઓ કીર્તિ કૌમુદીનું ભાષાંતર.)

૩ કાકીમાવાડમાં પોંખવું જાણાય છે.

ધોળ ગાવા, અને માટી લાવવામાં શકુન માનવાથી પ્રસ્તુતારહે તે લાદવી એ આદિ બધા રિવાજ હાલના જેવાજ છે. કર્કીક મામાની પુત્રીને પરણવાનો ચાલ હશે એમ લાગે છે. કેમકે આદરિપુ તેમ પરણેલો એવું લખ્યું છે, ને કે તેમાં કંઈ નિંદા હશે એવું તો લાગે છે જ. વિધવાઓને ચર્મ ઓઢી વેધવ્ય પાળવાનો રિવાજ હશે એમ જણાય છે.

“ તે સમયની ખીછ રીતઆતમાં ઘણીક રમતો. પણ સમજવવામાં આવી છે. જેમાંની કેટલીક નિર્ભય થઈ ગઈ છે. જે હોળીનો રિવાજ ચાલે છે, તેનો ખુલાસો ભવિષ્યોત્તર પુરાણને આધારે ડીઝાકરે આપ્યો છે, કે હુંડા નામની રાક્ષસી બાળકોને લઈ જવા આવે છે, તેને શંકરના પ્રસાદથી બાલકોએ હાથોપાદક ગીત આદિ એકા કરતાં જમવા તેડી હોય છે, ત્યાંથી હાંકી દેવાડી નિર્ભય થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો આપણે હોળીને વસંતોત્સવ રૂપે જ જાણીએ છીએ, પણ આ એક બાહ્યતરો ખુલાસો પણ તેમાં મેળવવાથી કેટલીક ચાલતી હાકીકત સમજવવામાં મદદ મળે એમ છે. ઇર્તિક શુદ્ધ પડવાને દિવસ બક્ષિમદોત્સવ કરવાનો રિવાજ મંચમાંથી જણાય છે. તે દિવસ ઓઢી આશીર્વાદ આપે છે. એજ આજ પણ લાઈ ખીજને નામે ચાલતો રિવાજ છે. એવો શરદઋતુમાં એક ઇંદ્રમદોત્સવ લખ્યો છે, પણ તેનો કંઈ અધિક ખુલાસો સમજાયો નથી, તેમ હાલમાં તેવું કંઈ ચાલતું નથી. એટલે તે વિષે વધારે માહિતી મળી શકતી નથી. નવરાત્રિમાં ચંડીને પાંડ કરાવવાનો રિવાજ જણાય છે. અને દશરતને દિવસ સીમોલ્લંઘન એટલે સારી દિશા-એથી નગરમાં પેસવાનો રિવાજ પણ તે સમયે સમજાય છે.

“ રમતોમાં પંચિદા નામની એક રમત આપી છે, જેમાં બંધા પાસા ચતા પડે તો છતામ, ને ઊંધા પડે તો હરાય એવો નિર્ણય છે. ખીછ ચૂન-મંજુદા નામની રમતનો દસારો કરેલ છે, પણ તે કી હશે તે સમજાતું નથી.

“ લોકોની નીતિ તે વખતમાં સિયિલ હોય એમ લાગતું નથી. તેમ ઉત્તમ પ્રકારની હોય એમ પણ માનવાને કારણ નથી. મલ્લનો ઉપયોગ ચાલતો જણાય છે, ને માંસ પણ વપરાતું હશે એમ લાગે છે, અનના વિવિધ પદાર્થ ખાવાનો પ્રચાર તો છેજ. તેમાં જાણવા ભોગ કરેલ એટલે હાથ અને સમ્યુ તડકામાંથી આવીને ખાવો, એવો એક રિવાજ પણ છે. ચોરી છીનાગી કે કસલમાં લોકોની ઝગી પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી, પણ કુમારપાત્રે માંસ, મલ,

જૂઠું બોધવું અને છીનાળી એ જધાને માટે સ્પષ્ટ સખ્ત શિક્ષાઓ કરાવી છે, તેથી એમ લાગે છે કે તે સમયમાં લોકોની નીતિ બહુ વખાણવા લેગ લશે નહિ. તેમાં પણ દાશી અને ચેદીસ્થળના લોકોને તો હેમાચાર્યો દાંલિક તથા ખોટા વિનયવાળા સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી દાશીકી વૃત્તિ અને ચેદિકી ભક્તિ એમ કહેવું છે.

" સોગન ખાવાની રીતમાં હેમાચાર્યે એક એવી તે સમયની રીત બતાવી છે કે કાંઈ દેવમર્તિને નવરાત્રી તેનું પાણું પી જવું ને સોગન ખાવા. વિચારદ્વિ સારી સમજાય છે, ને લોકોની નિષ્ઠા ધર્મ ઉપર પણ સારી લાગે, એમ લાગે છે.

" ધર્મ સંજઘી વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે તે સમયે વૈદિક તેમ જૈન બન્ને ધર્મ પળાતા, વિપ્લુ, શિવ શક્તિ ને તેની સાથે જ જિન એમ સર્વેની પૂજા થતી. બ્રહ્માજ્ઞાન તો સર્વમાં મુખ્ય પદવી ભોગવતું જ. તે સમયમાં દશા પંથ કે ઝાઝી ધર્મ સંજઘી તાણાનાણુ જણાતી નથી. માત્ર જૈન ધર્મ અને વૈદિકમાત્ર એ વચ્ચે વાંધા જણાય છે. તેમાં પણ કોઈએ એક જ ધર્મમાં આગકત થઈ જઈ ખીજા ધર્મવાળાને પીજા હોય એવો રાજ થયો નથી. કુમારપાળ જેણે હિંસા માત્ર અટકાવી દીધી, ને થણે અંશે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તે પણ શિવશક્તિ આદિને ન માનતો એમ નથી. બધા રાજાઓ બંને ધર્મને ઉત્તેજન આપતા એમ લાગે છે. ને લોકો પણ તેજ રીતે વર્તતા સમજાય છે જૈન ધર્મવાળાએ જન્મ મત જુદા જુદા કરાગ્યા હોવા જોઈએ, પણ તે હાલમાં પથો વગેરેથી જુદા જ છે એમ આપણને જૈનનાં મૂંઝાથી માનવાનું કારણ છે.

" કુમારપાળે જવારથી અમારિ ઘોષણા કરાવી ત્યારથી યદયાગમાં પણ માંસ બદ્ધિ અપાતો બધ થઈ ગયો. ને યવ તથા ડાંગર હોમવાનો ચાલ રાઈ થયો. લોકોને જીવ ઉપર અલત દયા વધી, અને માંસ ખોજન એટલું બધું નિપિદ્ધ થઈ ગયું કે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક કે બીજો પ્રકારે થોડું પણ માંસ દહેવાતા હિંદુઓ વાપરે છે. પણ ગુજરાતમાં તો તેનો ગંધ આવે તો પણ નહાઈ નાંખે એવી લોકોની વૃત્તિ તે વખતથી બધાવલી તે અઘાપ છે. આમ જીવ દયા વધી પણ લોકોમાં તે ધ્યાની સાથે જ યુદ્ધ આદિ વીર-કર્મનો અભાવ પેગતો ગયો. ને એમ ગૂર્જરાએ પોતાનું રાજ્ય ખેંચ્યું. તથા પછીની ઉદયપાથલોમાં કદિ પોતાનું રાજ્ય અણહિલવાડમાં સ્થાપી રાક્યું નહિ. "

પ્રકરણ ૫ મું.

બ્રાહ્મણ હુકૂમતનો અર્થ.

ધરતીસનના સોગમા સૈમમા ચક્રવર્તી તુલ્ય રામિતવાળો અને મહાચતુર ન્યાયી માદશાહ અમરશાહ દિવ્યની ગાદીએ હોતો તે વખતે દિદુ મુસતમાન આદિ મવને સુખશાંતિ હતી, ને દેશના વૈભવ દોતત અને પરાક્રમથી પૃથ્વીના સર્વગા દેશોમા દિદુસ્તાન એક સપતિરાગો હતો એ મમયે મિહુપુરમા અને ગોદિનરાડમા કેવળ શાંતિ અને મોજમજાહ હતી.

ગણા અને જનની બ્રાહ્મણોએ જૂના સિટોરને આગાઈ કરતુ, અને ઉત્તર ભાગમા જનની અને દક્ષિણ ભાગમા ગણાની ડહેલીઓ અને નિવાસસ્થાન હતા મમનો મોટે ભાગે બેરી બાધપીના અને છગી ઝોલરીના હતા રમોકુ, પાણીઆર, અને સુવા બેસવાના ટોલ જુ. ખરા, પણ મેડી ઝરખા તો દરબારગદમાજ દેખાતા એ ચ્યગમા જનની કુટુંબમા એક કન્યાનો જન્મ થયો એમને ધેગ અગ્રિહોત્રાદિ વૈદિ ક્રિયા દરગજ થતી, અને ગાયના પચા મૃતથી દેવપૂજા થતી, તે જોઈને આ કન્યા મોગી થતા પૂજાપાના પ્રમમા પોતાનો મમય ગાગવા લાગી એતુ શરીર ગૌર હતુ, તે વખતની નાગરન્યા કે નાગરન્યાને મુ. અને આ ઔદીન્ય બ્રાહ્મણની ન્યા છતાં રૂપમા મારી હતી એનામા સામુદ્રિક વર્ણન પ્રમાણેતુ માર્દર્થ હતુ એતુ મુખ જોનાગને

આપે તેમ કરી કન્યાદાન સાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે આપ્યું. દિવસ જતાં યૌવના-વસ્થા પ્રાપ્ત થઇ તેમ એનું શરીર લર્ગે ઘાટે થયું. તેના પગની પાનીએ રતાશવાળી, હાથ હાથણીની સુંદર જેવા અને ચોટલો નાગની ફેણ જેવો ઢાળો અને લાંબો. તે કદિ છૂટો મૂક્યો હોય, તો પગની પાનીને સ્પર્શ કરે. આ બાઇ હવે સાસરે રહેવા લાગી. પતિપરાયણતામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગી. માખાપને ઉઠાણે સાસુ સસરાને ગણીને સેવા કરતી. તેણે ધરને કારબાર બધે ઉઠાવી લીધો.

તે સવારમાં બેલી ઉઠી નદીપે જાય, ગૌતમી ગંગાનું દર્શન કરી તેમાં ન્હાઇ ખેડું ભરી ઘેર આવે, પોતાના પતિને દેવપૂજનનું આદિત્વ આપી, ધરની અને ગાયની સેવા કરે. તેને દોહી પૂજા કરી ધણમાં મોકલે અને પોતે રસોઇ વગેરેના કામમાં પડ્યા અગાઉ મહાદેવની પૂજા કરવા જાય. આ વખતની તેની જોગમાયાના જેવી કાંતિ અને હાવકાઇથી પહેરેલાં વસ્ત્રાભૂષણથી અપ્સરા જેની તે શોભતી હતી. પોતાના લગ્ન કપાળમાં કકુતો કરેલો આંદલો યોગ-સિદ્ધિનું ચિન્હ હોય એવો આકર્ષક દેખાતો. એ વગર ઘરેણે પણ સુંદર દેખાતી, તો પછી સુવર્ણોક્તકારથી વધારે સુંદર દેખાય એમાં નવાઇ નહોતી. હાથમાં પંચામૃતની રકાખી, પુષ્પની માળા અને સુવર્ણવક્ત્ર લઈ મહાદેવની પૂજા થયાવધિ કરતી. અને શિવશક્તિ સમાન આ જોડું સિંહપુરની પ્રજામાં પ્રસિદ્ધ હતું. રણાભાઈ રાજસીટ્ટિના અને તીખા રવભાવના દના. વળી ગરાસને લીધે પાંચ પૈસાની મુડી પણ હતી. માખાપ વૃદ્ધ હોવાથી બધો વ્યવહાર એના ઉપર હતો.

એવા માણસો આખા વિશ્વને તુચ્છ ગણે છે તો ધરની સ્ત્રી તે શી ગણતીમાં હોય. તો પણ તેની સ્ત્રીના વિનય અને સફાયરણને લીધે, નેને તે કનડો નહિ. અને ધરગમાર તુષ્પરૂપ ચાલતો. ધરમાં સ્ત્રી એ લક્ષ્મીનું અવસ્થ છે, એના પ્રભાવે પુરુષનું ધર શોભે છે, સ્ત્રી વિના ધર નહિ અને ડાહી સ્ત્રી વિના સુખશાંતિ નહિ. ગૃહરાજ્યમાં એ પ્રધાન છે. સારો પ્રધાન હોય તોજ રાજ્ય સુસ્થિર ને આબાદ થાય છે, તેમ ગૃહરાજ્યનું પણ સમજવું. જેમ મુખમાં દાંત અને જીભ છે તેમ ધરમાં પુરુષ ને સ્ત્રી છે. આ ઉપમાનો પ્રત્યક્ષ નમુનો સિંહપુરની આ જોડીથી સ્પષ્ટ હતો.

પ્રાક્ષણ સમાજનું બધારણ અગાઉ જેવું સુંદર અને મર્માવવાનું રહ્યું

નહોતું. સૌ એક ખીજની સ્વતંત્ર અને પોતાને મોટા તથા ડહા ગણે એવી સ્થિતિ હતી. જો કે જૂની રીત પ્રમાણે ધ્વજસભામાં ન્યાય થતો, પણ તેનું યથાસ્થિતન પરિપાલન થઈ શકતું નહિ. જ્યાં ન્યાય ને અંકુશ નહિ ત્યાં આબાદી ન જ હોય એ દેખીતું છે. અભારે તો જ્યાં નીચે પ્રમાણેના વિચારવાળા હતા.

सर्वे यत्र विनतसि । सर्वे यत्राभिमानिनः ॥

सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति । तत्कुलं प्रविर्लयते ॥ ૯ ॥

જ્યાં જ્યાં આગેવાન (નિતાપણું), અભિમાન, મોટાઈ ધ્વજે તે કુશ નાશ પામે. એ પ્રમાણે સિયાત આ સ્થલની મનુષ્ય સ્વભાવને અનુસરીને દેશ કાળના પ્રભાવે થઈ હતી.

એક દિવસ એવું બન્યું કે આ ગામનો પુરુષ પોતાનું આદિનક પરવારી સાત શેરીના યોગ ઉપર ગયો. મમય સવારનો હતો, અને શિષ્ટ મંડળમાંનું કોઈ દાજર ન હતું પણ દસ બાર લુપ્તાનીઆ અને ખીજ પરમામના વીએક શખ્ખો ત્યાં બેઠા હતા. એ જગાએથી તળેટીમાંનાં આજુબાજુનાં મકાનો દેખાઈ શકે એવું હતું. પેલી નવ યૌવના સ્ત્રી પોતાના ઘરની ઓશરીમાં દધિમંથન કરતી હતી. ગોરસ વધારે હોવાથી પરિશ્રમ પડે એવું હતું. છતાં જોઈતું પાણી ઉમેરી ત્રાંગાની ગોળીમાં મદિ નાખીને એણે છાશ કરવા માંડી આ દધિમંથન ક્રિયામાં તે તણીન હોવાથી તેણે ગોરેનું કપડું માથેથી ખસી ગયું. તેની ખખર રહી નહી તેમજ કેશપાશ બરાબર બધાએજ નહિ, તેથી તેના માથાના વાગ છુટા થઈ ગયા. ને પગની ધુટીને સ્પર્શ કરવા લાગ્યા, તે વખતે કોઈ પુરુષ વર્ગ ન હતો એટલે ઉગ્રાડે શરીરે અને છુટા કેશ છાશ વસોવવા માંડી ગઈ. અને આ કામ એક રમત જેવું હતું, જાણે કોઈ મન-મસ્ત હાથણી પોતાની મંદ લખાવી ઝાડની ડાળીને અડે ને પાછી વાળે તેમ તેના હાથ નેત્રું ખેંચતા આગળ પાછળ થતા હતા. તેના પગ સ્થિર હતા, અને આખું શરીર પૂનળીની માફક અડગ છતાં હાથનેજ તરફી પડતી હતી. ગોળીમાં ફરતા કુદડાનો અવાજ નેપથ્યના મૃદંગ જેવો મંદમંદ અંલગાતો હતો. શ્રી નવનીતરાયજીનું ધ્યાન ઘરની સાથા જેમ મઠી વસોવતી હોય, તેમ આ મુંદરી પણ નવનીત (માંજણ)નું ધ્યાન ઘરે તેનાં દર્શન વહેણાં થાય, એમ ધ્વજી હતી. એને યોગ ઉપર બેઠેલા માણસોએ દીડી અને માંડોયાં હે વાનો કરવા લાગ્યા. તેમાંનો એક બોલ્યો:—ઓહો ! પેલી

બાઈ કેવી સુંદર છે ! એના રૂપ લાવણ્યની ખુબી એર દેખાય છે. પણ ધણી નગાસો હશે. નહિ તો આમ અર્ધ ઉઘાડે શરીરે નિર્ભયપણે ઉઘાડે મોઢે જાશ કરે ? મારે એવી ઉઠ્ઠખણ સ્ત્રી હોય, તો ઘડી એક પણ ઘરમાં ન રાખું. આ શબ્દો ક્રોધાગ્રસ્ત તે સ્ત્રીના પતિએ સાંભળ્યા. એ ઉપરથી તેને ક્રોધાગ્રિની ઝાળ લાગી ગઈ અને ક્રોધથી તેનું શરીર કંપી ઊઠ્યું. નેત્ર લાક્ષ્યોણ ધણ ગયાં. અને ખીજવાએલા સર્પની માફક એકદમ નીચે ઉતરી ઘર તરફ ચાલ્યો, અને સસુવરમાં પહોંચીને બારણેથી અંદર પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે પુરાણનું મન બદલાઈ ગયું “ માર્વા રુપવર્તી શત્રુ ” એ વાક્ય એને સાંભરી આવ્યું; ને એક ઘડીકમાં રંગ બદલાઈ ગયો. આપણામાં કહેવત છે કે “રોગનું મૂળ ખાંસી, ને કછઆનું મૂળ હાંસી” એ કહેવત અનુસાર મોટો ક્રમ્હ, ઉભો થાય, એવું દ્રશ્ય થયું.

રણાએ પોતે ઘરમાં આવતા સુધીમાં ન વિચાર્યો અધિકાર, ન જોયું કારણ કે ન વિચાર્યો સ્નેહ સંબંધ. એના સ્નેહભયોં યજ્ઞમાં ક્રોધ શિપુએ અધારી ઝોઢાડી દીધી, અને પોતાની નિર્ગાંધ્યતાના શબ્દોના હૃદયમાં વાગેલાં બાણ ખરકવા લાગ્યા. એટલે ઘરમાં પેમતાં વેંત પાણીદાર હરો લઈ પોતાની સ્ત્રીનો સુંદર ચોટલો કાપી નાખ્યો, અને પોપટના જેવું નાક હલું તે પાણી કાપી નાખી ધિક્કાર આપ્યો. આથી લોહીચોલાણ થયેલી બાઈ મુઝઈ પામી ગઈ, અને વિના કારણ નિદ્રોપ બાઈને થયેલા કારી ધાની વાન વાયુ વેગે સર્વથ ફેલાઈ ગઈ. બાઈ શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે રોતી કકળતી ખીચર ગઈ. તેઓને પણ આ બનાવથી ઘણું માડું લાગ્યું. નિરપરાધી અબળા ઉપર આવો દુઃસહ અત્યાચાર જોઈ ત્રાહિત માણસો પણ ખેદ કરવા લાગ્યા. એમની ઉશ્કેરણીથી તથા હૃદયના ત્રામથી એકદમ તેઓ રણાની રહેલીએ ગયા; એને હાંકાંગ પડકાંગથી કાગલક મચી રહ્યો. વાગ્યાણમાંથી તરવારો નીકળી અને મારામારી શરૂ થઈ એક પક્ષ વચ્ચે જગજગ્ સુદ્ધ ચાલ્યું. આ મિહોર ગામમાં પત્થરનો જમીન છે, એટલે દુનિયાનીના દિવસોમાંય સામમાથી મીટો બધાની. તેમાં ઘણાને પત્થર વાગતા. ખાટલે પડતા, ને સીરા ખાઈ મહિને છ મહિને સાગ્ન થતા. એમ તેમનાં શરીર ધા ખજવાને લાયક હતાં. હથિયાર પણ વાપરી બાણતા. એટલે ઘણાં માણસો કપાઈ મુગ્યા. લોહીની નદી વહેવા માંડી. એમ કહે છે કે રોર (૩. ૪૦ બાર)ના પત્થર તેમાં ઘસડાવા મળ્યા.

અને મયામણી^૧ જનોઇ ઉતરી.

આ કલ્પના દિવસે સિદ્ધાર્થી રાજવંશી ક્ષત્રીવંશીરના શોધ માટે નીકળી પડી. રણા તથા જનની પક્ષવાળા ગાજરીગની સદાય લેવા માટે નીકળી પડ્યા. રણા પક્ષના આગ્રી ગારીઆધારના દરબારની અને જનનીપક્ષ તરફથી હરિગમ જનની ઉમગલાના જોડેન દરબારની મદાય લેવા ગયા. આ બેકે રથજે ગોદેસ દરબારેની ગાદી હતી. તેમાં ઉમગવા નજીક અને ગારીઆધાર ગાઉ દૂર હતું. તેમાં ગારીઆધારવાળા કાંધાજી ગોદિલને ગજા બ્રાહ્મજે સિદ્ધાર તથા તેની આમપામના બાર ગામનો દક્ષ સ્વાધીન કરવા લક્ષ્યાના, તેથી તેઓ દૂર છતાં તામડનોગ તૈયારી કરી વહેલા આવી પહોંચ્યા; ને સિદ્ધારથી પશ્ચિમમાં નદીને કાંઠે દમરાનો વડ હતો. તે જગાએ મુક્તમ કુર્ગો. આ વખતે પ્રતિપક્ષી કાંધ તેમના જોવામાં આવ્યો નહિ. તેથી પોતે સ્વજન ઉપર નિર્મિત હતા, માટે વડ નીચે રમોઇ જમી પછી ગામમાં પ્રવેશ કરવાનું ધાયું. અને પોતે તથા મેનાના માણુમે કાવા કુમ્બાની તરખડમાં પડ્યા.

બીજી તરફ હરિગમ જનનીની મુક્તિથી ઉમગલાના દરબાર વિસાત જગ મોડા પછુ ઉતરને. માર્ગે યદ બીજે રતે સિદ્ધારમાં એકદમ પહોંચી ગયા. અને કાંધાજી દરબારનો વિચાર જાળી સર્ધ તુર્તજ પોતાના માણુમેને રાહે-રની આસપામ મૂકી દીધાં. એની ખબર દમગના વડ નીચે વાયુ વેગે પહોંચી ગય. દરબાર કાંધાજીએ જાણ્યું કે આપણું કારકર થોડું છે, માટે કાવશું નહિ. માટે છત્ર લઈને નાખી ગયા અને મંધેયું ખીચકું હતું, તેના ચરૂમાં ધૂળ નાખી પોખાગ ગળવા લાગ્યા. એ જગાએ પછીથી વિમાજી દરબારનાં માણુમે આવ્યાં. તેમજે તૈયાર રમોઇ જોઇ ક્યું કે આપણે તો શુદ્ધ થયા કે રાધેથી રસોઈ આપણા માટે મૂકી ગયા છે. માટે ધૂળ નાખનારના મુખમાં ધૂળ રહેજે એમ સમજી ઉપર ઉપરથી થોડો ભાગ છઠાડી નાખી, બાકીનો ભાગ માંએ ખાઈ લીધો. પછી જૂના સિદ્ધારની જગા કે જ્યાં ધણી બ્રહ્મહત્યાઓ યદ હતી તે અપવિત્ર અને જોઝાગી (આજે પણ જોઝાગી કહેવાય છે) માની ઉત્તર દિશામાં નવા સિદ્ધારનું નોરણ બંધાવ્યું. આ વખતે માળી હાજર

૧ પ્રત્યેક જનોઇના જોડાનું વજન આસારે ૧ રૂપીઆ ભાર માનીએ તો આસારે બે દબાર કરતાં વધારે માણુસગી સંખ્યા થવા બંધ ! આ વખતે દરા ગોત્ર પૈત્રીના માત્ર જનીઓજ ઉતર્યા, ને ઘણા કુટુંબ પસાઇ ભુલેલ થયા. તેમના ગરાસનો દક્ષ દરબારને કલ્પસાધિકારે મળ્યો છે.

નહોતો, એટલે એક ચમારે તોરણ આણી દીધું તે બધાયું. આજે પણ સિંહોરમાં જ્યાં માંડવો નંખાય છે ત્યાં ચમાર તોરણ મોકલે છે, ને તેને અમુક ઠર અપાય છે.

આ પ્રસંગે ધણા બ્રાહ્મણો નાશી ગયા. કોઈ સગેરજે અથવા પરદેશ આશ્વા ગયા. ને કોઈ કાશી તરફ ગયા. નેમાંનો એક ત્રિકમ જાની કરીને હતો તે ધરનો સંપન્ન હતો. પણ લાઇલાકુનું નિકંદન ચવાથી ધન ધરણું હતું તે સાથે લઈ રહેણું તરફ ગયો. રહેણુંને પાદર નહેરોને કાંઈ રસોઈ કરવા બેઠો, તેની સાથે કોટેશ્વર કરીને એક જાની પણ હતો. આ બંને કોઈ વાર ગામ બહાર ગયેલા નહિ. તેમ ધરના ગૃહસ્થ હોવાથી રસોઈ પાણીના કામથી તદ્દન અગણ્યા હતા. તેઓમાંનો એક રસોઈ કરવા બેઠો, તે વખતે તેણે શરીરે માત્ર મુઝેડા પહેર્યો હતો. કપાળમાં વિમ્બિત કરેલી, કંઠમાં સુવર્ણથી મટેલી રૂઢાણની માળા, અર્ધે માથે લાંબા વાળનો એટલો અને જમણે હાથે સોનાનું કંકડું હતું, મૂળની મો'શર ફૂટી હતી અને ગૌરવર્ણનું બાધી દડીનું કસાએણું શરીર દીપતું હતું. આ બ્રહ્મચારી જેવો યુવક રસોઈ માટે દેવતા સળગાવતો હતો, તે ફૂંકી ફૂંકીને ચાક્યો, ત્યારે માંડ લડકાલીયા જેવું ચપ્પ એકવાચ ગયો. આખમાથી પાણી નીકળવા માંડ્યાં, તે જાણે મહામહે-નતથી કંટાળી અશ્રુપાત કરતો હોય તેવું દેખાતું હતું, છતાં આંખની રક્તિમા એના ચહેરાને ભવ્ય બનાવતી હતી. બાકી કરતાં એક બે આંગળીએ દાઝ્યો ને ફૂંકવા લાગ્યો, તે વખતે ત્યાંના બાબરીઆ કાકીની દેવદોરીલા નામે જુવાન કન્યા અને તેની ભાબી નહેરે પાણી ભરવા આવ્યાં અને ત્રિકમને રસોઈ કરતાં દાઝતો દીઠો. તે સાથે તેના ભવ્ય ચહેરા તરફ પણ તેની નજર પડી અને બોલી કે "આ દેખાવડો જુવાન કુખી થાય છે. એને સંધતા આવડતું નથી, એમ લાગે છે, તેથી મને તો દયા આવે છે."

ભાબીએ મળક કરી કે "તું કુંવારી છે, એને સંધી આપ."

૧ કા. રા. સંમહમા પૃષ્ઠ ૮૨ મે "તજાળ" ગામ લખ્યું છે, પણ એંદી સાદેજની શોધની નોંધમાં "ડેડાળ" છે. ને તે અમને ખરું લાગે છે, કેમકે તે વખતમાં તજાળમાં બાબરીઆની સત્તા નહોતી અને બાબરીઆવાડમાં હતી. બાબરીઆવાડના ત્રણ વર્ગ છે, ધાંખડા, વડ અને કાદીલા. વળી કા. સ. સંમહમા કોઈ આદીરની દીકરી હતી જ અને એણે ત્રીકમ જાની સાથે પરણાવવા સમજાવ્યાનું લખેલ છે, તે પણ સ્વલ્પ છે.

દેવા—“તું માગ મોટા બાઈની વડુ છે, તેથી મારી મા જગજગ માનું છું. માટે તું કહે છે તેમ હું કરીશ.”

એમ કહી પાણીનું બેડું બાંધું, અને બાહ્યણની પામે જઈ કહ્યું. “તમે માગ ધણી ને હું નમારી ધણીઆણી તમે ના કહેના, તો પ્રાણ આપીશ. હું તો તમને તન મનથી વગીચૂરા છું. આ વાતની ગચ્છ ચાલી. અને ગામના મુખ્ય પુરુષ પાસે પંચાન ગઇ. તેણે ત્રિઝમ જાનીને સમજાવ્યો. ત્રિઝમે એમ કહ્યું હું પ્રથમ બાહ્યણીઆ પગદલા પંડી આ દેવાનું પાણિમદણુ કહું. મુખીએ તેમ કરાવ્યું અને કહ્યું કે તમાગથી દેવાયેરીયાને જે મતનિ થશે તેને ગામ ગરામમા પૂગતો હિસ્સો મળશે. આ પંડી તે બેઉ આંખ પરફયો. તેમા બાહ્યણ કન્યાનો વિજ્ઞાત તે જૂઠ્ઠાણીઆ બાહ્યણ થયા. ને દેવાયેરીયાને દીકરો થયો તેને કપાળે રીયુ હતું. તેથી ૧ કાઠીલા કહેવાયા. જેનો મોટો ભાગ મદુવા પગણુમા અને બામરીઆવાડમા છે.”

૧ કાઠ કહે છે કે કોટિશ્વરને દેવા પરણી હતી, તેથી તેના વંશના કોટીવા કહેવાયા અને ત્રીઝમ જાનીના વંશના બાહ્યણની કન્યાની યજ્ઞેવા તેના ગેર કર્મ તે જૂઠ્ઠાણીઆ કહેવા પશુ કા સ સંમદમા કોટિશ્વરનું નામ નથી

૨ ઉપરની કથા સિદ્ધારના હતિદાસની સૌથી મહત્વની કથા છે, અને તે શારદા માસિકમાં છપાઇ હતી તે કારણેથી સંસ્કૃતમાં જે પ્રકરણમાં કરોળ દેવ-કાર કથો નથી જો કે આ વાર્તામાં જે વસ્તુના છે તેને ઐતિહાસિક આધાર નથી સંસ્કૃતમાં.

પ્રકરણ ૬ હું.

ગોહિલ રાજ્યનો ઈ. સ. ૧૫૭૭ થી ઈ. સ. ૧૬૨૨.

અર્વાચીન ગોહિલોના મૂળ પુરુષ સેનકજી જેણે મેળકપુરમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી હતી, તેમને ત્રણ દીકરા હતા, તેમાંના સૌથી મોટા રાણજીના વંશમાં મહારાજા વિસાજી બારમી પેઢીએ ગયા, અને સૌથી ન્હાના શાહજીના વંશમાં કાંધાજી ગારીઆધાર ગાદી કરીને રહેતા હતા. તે બન્નેનાં સિહોર ઉપરનાં આક્રમણની હકીકત પાછળ આપણે જણાવી ગયા, કાંધાજી પોતાને સ્થાનકે ગયા, પછી વિસાજીએ સ્વતંત્રપણે સિહોરની રચના કરાવી. કુદરતી કિસ્સા જેવા કુંગરા, નદીના તટ ઉપર લીલાંજમ આંખનાં વન તથા ગાનમી શુદ્ધ અને ધ્વજકુંડ જેવાં તીર્થ સ્થળને લીધે તેમજ ખાત્તણોએ આમલ પૂર્વક આશય માગ્યાથી ઉમરાળાને બદલે સિહોર રાજગાદી કરવાનું ઠરાવ્યું. અને કુંગરની હલ બાધી કિસ્સો અણગમવાની તથા પૂર્વ બાણુ ઉચાણુમાં દરબારગઢ ને કોઠો બધાયવાની યોજના કરી. જાની વ્યાઘ્રણોતે ધર્મોદા જમીનનો ઉપભોગ રહેવા દઈ તેમનું માન સાચવી પ્રતિપાલન કરવા પોને સિહોરમાં નિવાસ કર્યો. આ રીતે બ્રહ્મનેજ અને ક્ષાત્રજનના પ્રભાવે સિહોર ઉન્નતિમાં આવવા લાગ્યું.

આ વખતે સિહોરને લગતાં ચૌદ ગામ, જોખગ, ઘોઘાગાડ અને ઉમગળા વગેરે ગોહિલવાડનો મુલક પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી બહોળસ્ત કર્યો. અને રાજ્ય સ્થાપના માડ્યું.^૧

૧ કુદરત વિસાજીને બીજા ત્રણ ભાઈ હતા. તેમને આ વખતે નીચેના ગામ અપાયાં કેવાછને પછેગામ સહીત ૩ ગામ, તેના વંશના દેવાણી ન્દેવાયા વીરાજીને અવાણીયા આદિ ત્રણ ગામ (જે વીરાજીનો દીકરો વાછાજી ધરો તેના નામથી વાછાણી કહેવાયા. આ વાછાજીએ વિસાજીની ઘણી સારી નોકરી બજાવ્યાથી પાછળથી તેને ખોખરા તથા કનાડ ગામ છવાઈમાં આપ્યાં હતાં) અને ઘોઘાજીને નવાણીયા સુખાંત ત્રણ ગામ આપ્યાં, તેના વંશના મોગણી કહેવાય છે.

બાદશાહ અકબરે આ મમયમા ગુજરાત છતી લીધું હતું, અને બધા નાગ નાથાને પોતાની ઉત્કૃષ્ટ રાજનીતિને લીધે મિત્ર કરી લીધા હતા, તે પ્રમાણે વિસાછને પણ બહાદુર ગમન ગણી, એના તામાનો ધોવામાગનો મુન- તેમનાજ રનાનીનમા રહેના દીવો હતો એ વખતના મોઝના નન વિલામ ગણાતા, તે પૈકીના આ પૂર્વ વિલામમા તેણે મુખે કે અમનદાર પણ મૂખો નહોતો જેથી વિમાછ હમિય રવતરપણે પોનાના મુજનો વધી વદ ઝગતા હતા અને ગ ન યોજરમને ગુજરાતની જમીનની માપની ઝગરી હવ વગેરેનો બદોમરત અમનાના તરફ કરલો, તેના જેવો વનીવદ અર્ધોઆ પણ ઘણે ભાગે આનનો ભાગમટાઈતો ગિરાજ ખેડુનો યોશથી પાગતા તેમના ઉપર કોઈ પ્રમગનો જુમ કે અન્યાય થતો નહિ એમ માનુમ પડે છે

આ વિગત અને વ્યવસ્થા વિગે દુરો છે કે —

કુહા.

કાકે ઉમર કોટ, હદિ જાણો નહિ,
એ ખાગા મન મોટ, એગરે સત્રમાવ ગઉત ૧
વિમન નાન તણા, ગગીછ રીયો કીયો
સુમે પસાયના, આદર મત્રમાલ ગઉત. ૨

રૂપક.

હમ ઉગાડા આ મમે વિમવા મગમી,
હવા તપ મછ વખણાય કાનુ
ખજને તખત ગોરા અને ખોખરા
ઉમગણુ હતુ અને સિતોગ આનુ ૧

૧ ગોધાની ખાગી વાવમા ૨ ૧૯૬૪નો લેખ છે તેમા પણ વિસાછને સ્વાધીન તે બદર (ગોધા) સોખ્યાનુ જણાય છે

૨ મે=દુકમ, ૩ સર=સોરઠમાં ૪ સત્તાનજને બહલે સત્રમ લ ખર નામ (સ સત્રુશલ્ય) ૫ સાયના ચદાય નહિ ૬ બે કુદાના અર્થ—કમરકોટ (કમરાગા) ૭ બજ કાઠ રાત્રુનાથી કહી ટપાણુ નહિ સત્તાનજનો પુત્ર હાયમા તવવાર લઈને આખા સોરઠમાં ફરો વિસજ (વિસોછ) વાધ જેવો હતો, તે ઠી બોયનું એકુ વિધું તેને પોતાના કાજલ જેવું (હથ) જેવું હતું તે સત્તાનજના પુત્ર પાસેથી કાઠ પણ રાત્રુ ગમે તેવો મલ્લ કરતાં પણ પામી શકે નહિ” ૨

ગોહિળ નાથ સિંહોગની ગાદીએ,
વિગળે જીત વજડાઈ વાળ
પાણના ગાય મત આલિલુ પાળતન,
ગા-અજનાગતન ધર્મરામ

૨

જમી સર ' મરબેર કુતા બેઠે,
જે રાજ પાધરાતો કીધા
નાર મગતાનગ લગડી વવેળી,
દાન દ્રવ્ય સામણા એજ દીધા

૩

ભનો રે ભનો પે મપતિ મારભન
ઉજળે દલે જગમાન આ પો
વડા ઝમીરમા વીમના વજનો,
લેખ કુટમ તણા ભાવ લાગ્યો

૪

આ ઉપરથી પણ જણાવ છે કે ગોધા એમના તામામા હતું અને ' પીગમના ગાંડાદ ની જાપ દીલ્લીના ગાંડાદની માફક જે મોખાજાએ મેળની હતી તે દિ ના બીજા કેઈ રાજકુલને મળી ન હતી માત્ર મોખાજા જના વશમાજ જે ગિરત અલ્ખર મુવી અપાવ છે વિસાજને રાવ ધર્મ ઉપર ઘણી આલ્યા હતી તેથી રાજનાથ મહાદેવ નુ વડે ગધાન્યુ અને લગ્નદાર (કામ દુવારો) પણ ગાંડા પોતાના ભાઈ દેવાજને મોઢીધર ઉપર વરુી મહા હોવાથી એગથી આણેની શ્રી મુરલીધરજીની માર્ત તેઓ પછેગામ લઈ ગયા જે હાન પણ ત્યા છે અને રામ સિંહજાગા સાવિત્રામ જે રુનાથ દેવે ચીતોડની મીમમાંથી લાગ્યા હતા તે મજકુર દેના વશને અન્નારસુધી પૂજે છે મિહોર ૮ મ ૧૫૭૫મા હનગત થા પડી આશર પચીસ વર્ષ મુધી રૂડી રીતે ગાંડા મરી ૬ મ. ૧૬૦૦મા તેમણે ન્યામવાસ કર્યો.

ગેમની પડી તેમના પુત્ર ધર્મી ધુનાજ બેય તેઓ પણ મહા પગકમી રુધીર અને દાનવીર હતા આપણે દલે ■ મના મતગના મૈમમા પ્રવેશ મરીએ છીએ આ વખતે આ મર અને જહાગીર જેવા ગાંડાદનો મમય

૧ અન્નરિ (સત્ર) ૨ સાસણાન્નસન દાનપત્ર ૩ એગવોના (ચારણી લાપામાં) ૪ વજનોન્નદેર,

હોવાથી એ સદીનો પોણો ભાગ જતાં સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં મુમુક્ષુમાનોનો ઉપદ્રવ કે ધર્મઠેપ નહોતો. પણ દેશમાં દાડીઓએ માથું ઉચક્યું હતું ને લોભા ખુમાણની ઝપટથી જયરા ઘણાખરા માણસો ચીવટ રાખતા. ખરેડીનો દાડી લોભો ખુમાણ દાડી ઘોડેસ્વારોને સાથે રાખી લુંદકાટ કરવા લાગ્યો.

લોભાએ ગારીઆધારના દોરાર નોંધણીને દરાવી, તે સ્થળ તામે દરી લીધું હતું. માટે નોંધણીએ પોતાની વડી સાખાના મુરખ્ખી સિદ્ધાર દરબારની મદદ માગી. અને ધુનાછએ મદદ આપવા ખુશીથી તૈયારી કરી. આ વાતની લોભાને ખબર પડતાં તે પણ પોતાના દાડીઓને લઇને આગ્યો. દોરાર ધુનાછ વળા તરફનું લશ્કર એકઠું કરતા હતા, તેવામાં રાત્રે લોભાએ છાની અડાઇ કરી, અને વેળાવદર આગળ જળર મુઠ્ઠ થયું. તેમાં લોભો નાશી ગયો. ને ધુનાછને મજા ઘા વાગ્યાથી તેઓ પણ ત્યાં રજુમાં પડ્યા. આ સમયથી દાડીઓ માથે વેરની શરૂઆત રહી. દોરાર ધુનાછની પાછળ બે રાણીઓ સતી થઇ. દોરાર ધુનાછનો પાળીઓ લેખ સહિત સિદ્ધારમાં તેમજ વેળાવદર (અસલ સાલપર) માં પણ છે.

ગારીઆધાર વાળા નોંધણી કોઇને ખબર ન પડે એમ, જળ્યામ તરફ ગયા ને ત્યાંના રાજાની કન્યા પરણી. કેટલોક સમય ત્યાંજ રહ્યા અને આ તરફ શાંતિ થતાં સુધી આવ્યા જ નહિ. ત્યાંના રાજાને દોરાર નહિ હોવાથી રાજગાદીએ નોંધણીના કુંવર બેઠા અને આજે પણ તેની ગોહેલ ગાદીમાં ગણના છે. નોંધણીને પાછું ગળત કેવી રીતે મળ્યું, તે વાત હવે

૧ લોભાને તથા કાંધાછના પુત્ર નોંધણીને હાથી માટે વેર બંધાયું હતું. તેથી એ ગામ છલ્યું હતું.

૨ ઉપરના અક્ષરો આ છે:—

શ્રી ગણેશાય નમઃ સંવત ૨૬૭૬ વરષે કાર્તિક વસી દ્વાદશી તિથી સોમવાસરે શ. શ્રી ધુનાગીનાં વાઈ શ્રી કમર...છત રા. આ... (પાછલા અક્ષર વંચાય તેવા નથી.) એ ઠેકાણે ૧ પાળીયા છે. તેમાં બે ઘોડેસ્વારના. એક સાંઢી સવારનો અને બીજા ત્રણ સદીના છે અને તે બધા સં. ૧૬૭૫ અને ૭૬ ની સાલના જ છે તેથી જૂના નથી.

૩ જવાસ મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં છે. ત્યાંના દાલના કરબાણું નામ લાલસિંહ છે.

પછી આવશે. સિંહોરના ધુનાજી પછી તેના પુત્ર રતનજી^૧ ગાદી પર આવેલા.

લોમાએ હજી પણ ગોહિલવાડમાં શાંતિ ચત્ર દીધી નહિ. ઠાકોર રતનજીને કનડવા ગાટે કનાડગામ (સિંહોર પાસે) નાં દોર ગાયો સહિત લોમાએ વાળી લીધાં, તેના પક્ષમાં કાળી અને સરવૈયા ગરાસીયા પણ હતા. લડવાનું કાંઈ બહાનું ન હોય, ત્યારે ગાયોનું ધણુ હતી જતા. લોમાએ તેમ કપાંચી ઠાકોર રતનજી ગાયનું રક્ષણ કરવાનો ક્ષત્રિય ધર્મ સમજી વહારે ચલા. મામાવાળાનો માંડવી (પાલીતાણા તામે) આગળ ભેટા થયો.

એ ધીંગાણામાં ઠાકોર પોતે હામ આવ્યા. જે હુંગરની ધાર આગળ પડ્યા, તે ધારને આજે પણ રાવળની ધાર કહેવામાં આવે છે. જે વર્ષની અંદર બે રાખને ઠાકીઓના કજીઆમાં " ધર્મને માટે ધર્મરાખ પાસે જવું પડ્યું. " એક કવિ કહે છે કે:—

૨૬૬.

ધુનીધાર થએ, માડવીએ જંગ માંડીયો;

રંભા રથ ચડ્યે, ધારે પુગ્યો ધુનાઉત. ૧

કસલ કરવા, રોપી પગ ઉભો રતન;

ઉપર અસરેતાં, ધુક્ષળ માડી ધુનાઉત. ૨

૧ આ રતનજી ઠાકોર અને હામાશીલ હતા તે સ્વરૂપે વરવા હતા; એકજ આંખ હતી અને એકજ હાથ હતો. એકવાર એક કણ્ણી કરમાર રતનજી પાસે ફરિયાદ આવતો હતો તેને રતનજી પોતેજ સામા મળ્યા અને વાતચિતમાં કણ્ણીએ રતનજીની સારીરિક દરાની ખૂબ મરકરી કરી, કરબારમા આવતાં એજ કરબાર રતનજી એમ કણ્ણીને લાગતાં તે અસ્વસ્થ જતી ગયો; પણ રતનજીએ તેની સાથે જાણે કંઈ બન્યું નથી તેમ વાત કરી અને એક ગામ ઉનાચમાં આપ્યું.

૨ (૧) માંડવીમાં જંગ (લડાઈ) થયો ત્યારે આવેલાન ચઢને અસરતાન રથમાં ચડવા સાડ ધુનાજીનો પુત્ર ધાર ઉપર ગયો. (૨) જ્યારે રતને લડવાને માટે પોતાનો પગ મૂક્યો, ત્યારે ધુનાજીના પુત્રનું પાશ્વીઅહમ્ કરવા સ્વર્ગમાંથી અસરાઓ રોળે મળી.

ઇકું મન આગે, કળ ગોદેશ લાગે કીયોઃ
ખતવટ તપ્પી ખગે, ગોધન ખાધે ધુનાઉત. ૩

મદાગળ રનજને ત્રણ કુમાર હતા. હરભમજ, ગોવિંદજ ને મારંગજ.
એક લીલાજીયા કરીને કુંવરી દનાં. ને ક્યજના મવખાગ સાથે પરણાવ્યાં દતાં.

પાટવી કુમાર હરભમજ ગાદીએ બેઠા. ને માત્ર બે વર્ષ રાજ કરી,
પોતાની પાછળ બે વર્ષનો રાજકુમાર અબેરાજજ મફી સ્વર્ગવાસી થયા.
(ઇ. સ. ૧૬૨૨.)

---

(૩) તેના કુટુંબ રૂપી રત્નાવલિ ઉપર લાગેલો હાસ્ય રૂપી ઈકું ચડાવ્યું.
અને ધુનાઈના કુંવરે તેના ઉપર યુદ્ધ યમયના ફાતિખલાનો વાવટો ચડાવ્યો.
ગોધનનો કવજ=ચાપના રક્ષણ રૂપ ધન.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગાહલ-ગોહલ રાજાઓ ઈ. સ. ૧૬૨૨ થી ઈ. સ. ૧૭૨૩

ગોહલ ગાદીનો હક વંશ પરંપરા મોટા દીકરાને મળે છે, તે પ્રમાણે રાજકુમાર અખેરાજી એ વર્ષની વયના ગાદી વારસ હતા, તેના રક્ષક અધને સિહોરના રાજ્યની તમામ લગભગ ગોવિંદજીએ પોતાના હાથમાં લીધી. અને રાજમાતા કે યુવગાજની સંભાળ માટે મિલકુલ દરકાર કરી નહિ. એને કોઈ વારનાર નહોતું. એટલે સ્વાર્થી બની યથેચ્છ વર્તવા લાગ્યા.

રાજમાતા ૧૨૨વૈઆણી અનાજીયાને વહેમ પગો કે આ ગોવિંદજી જરૂર અખેરાજીને મારી નાંખશે. આમ બ્લીડ પેલ યવાળી વાઝાણી કેશ-વજીને તથા મજાજીને અને દેવાણી માલજી તેમજ ભાંગરા રજારીને સાથે લઈ પોનાનાં નશુદ (કુવરની ફેંદ) બુજ હતાં ત્યાં કુમાર અખેરાજીને લઈ જતાં રહ્યાં અને કુમારને તથા માતાને સુરક્ષિતપણે પહોંચાડી બાકીના સિહોર આવ્યા.^૧

ગોવિંદજીએ બુનાગદના બાદશાહી સુબા મિરઝા હંસા તારખાનને ગોનાનો હક આપી દઈ તે સુબાને પોતાના પદ્મમાં લીધો હતો ને રજપૂત વર્ગ સાથે વેર બાંધી મુમલમાનનો પગપેસારો વિના કારણ કયો. (ઈ. સ. ૧૬૩૬) આ વાતની ખબર લાયાન વર્ગમાં ફેલાતાં દેવાણી અને વાઝાણી કુટુંબનાં લોહી તપ્યાં. ગોવિંદજી ગુચુચોર થયો, માટે તેને તોડી પાડી ખરા

૧ આ સમયથી સરેલા જરાલીયા સાથે વધારે સંબંધ બેઠાયો. અને તેઓ પણ પોતાના હાથેજને ગાદી અપાવવામાં સહાયક થયા.

૨ કુવરને આ પ્રમાણે સુરક્ષિત રાખવામાં મદદ કરનાર કેશવજી અને મકનજી સરતાનજી પોત્ર વાઝાજીના વંશના અને માલજી તે સરતાનજીના પુત્ર દેવાજીના વંશના હતા. તેમનો વિસ્તાર અઘાપિ વાઝાણી અને દેવાણી અટકથી જાળખાય છે.

વારસને રાજ્ય અપાવવા સારૂ એક સંપ ક્યો. અને લાંબારા રજારીની મદદ લઈ મિદોર ઉપર એકદમ દસો કરવાનું ધાર્યું. ગોવિંદજી એકદમ ગભરાઈને અગત્યવાદ મદદ લેવા ગયો. તે સાંજ રહ્યો. અને ત્યાં એકદમ દરકત થવાથી ચૂંચરી ગયો.

ગોવિંદજી ચૂંચરી ગયાના ખજાર મિદોરમાં તેના દીકરા સરતાનજીને મળતાં પોતે ગાદી ઉપર બેઠો. જાણે કુદરતી રીતે પોતાનોજ દંડ હોય એમ સમજી ગાદીએ બેસી પોતાના પિતાનું ઉત્તર કાગળ કરવા મંજો. ભાવાનેતે આ તક ફીક લાગી. બધા તૈયાર થઈ ખારમા ઉપર મિદોર ગયા. ને જુના મિદોરમાં થોડાં બાંધી મોં ડરેલીએ ગયા. એ વખતે સગ્ગાનજી તે મેડીમાં જાડો દતો. તેથી ડરેલીમાં ગમગમ કરવા પછી ન આગ્યો એટલે ભાવા-તોએ અંદર જઈ દોષીયા સહિત ડાંગો ઉપાડ્યો. ને જુના મિદોરમાં જઈ એક મેડા ઉપર નાખી કુદરતી માળીમાં બધ ગયા.

એવામાં સામેથી સામત ભુમાણ અને બીજા કેટલાક કાડીઓ સિદોર દહાડા ઉપર આવતા હતા, તેમણે આ બધાને દીડા ને પૂછ્યું કે આમ શા માટે કરો છો? ભાવાતો કહે કે ખરા વારસને ગાદી આગે તો આને છોડી મૂકીએ તે વાત કાડીઓએ સરતાનજી પામે કબૂલ કરાવી. એટલે એને કેદ કરેલો તે છોડ્યો. જીવતો રાખ્યો, ને સમાધાન કરવા ઇરાજ્યું. આ વેળા સરતાનજીને ઘણું શરમાવું પડ્યું. ને પસ્તાવો પણ બહુ થયો. પોતાના પિતાની અને પોતાની બૂલ તેને સમજાઈ.

ભાવાતો અને સરદારોને ખાતરી થઈ કે હવે ગરબડ ઉડવા સંભવ નથી, સાર પછી ભુજથી રાજમાતા તથા કુંવરને સિદોર તેડાવ્યાં. તેમના આવવાથી સૌને આનંદ થયો. અને બાળકુમાર અજેગજીને તેમની ગાદી ઉપર બેમાર્વા. ઇ. સ. ૧૬૩૬.

પછી ગોવિંદજીના દીકરા સતગુણ અથવા સરતાનજીનું સમાધાન કરીને લાંડારીઆ તપ્પાનાં બાર ગામનો ગગસ તેમને આપ્યો.

રાજપૂતો જેમ ટેકવાળા અને શૂંચીર છે, તેમ તેમની માતાઓ પણ વિનેદી, દંડ અને રણશૂર હોય છે. રાજમાતા અનાજીઆનો સ્વભાવ 'શાંત' અને દંડ હતો, રાજકાજમાં કુશળ હતો. બાળકુમારના વતી તેમણે મીનજ દેવીની પેઠે રાજકાજ કરેલાં. અને રાજ્યની આબાદી માટે સમયસૂચકતા

વાપરી પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવામાં સહાય કરી છે તેમણે વિચાર્યું કે કુંવરને ગાદી મળી એટલુંજ ખમ નથી. પણ સારા અનુભવી ને કુલીન કારભારી વિના વહીવટ સારો થઈ શકશે નહિ. વળી ગોવિંદાણીઓની ઉપજ વગેરેમાં છુપી નડતર થતી હતી તેથી લોલીયાણાના બાદશાહી સુબાના નોટર દેશાઈ રામજી મેરાજને સિદ્ધોર તેડાની પ્રધાનપદ આપ્યું. આથી બાદશાહની વગ પણ વધી. અને ગોવિંદાણીનું જોર તમ્બ મરી ગયું.

જ્યારે બંધી રીતે અંદરની વ્યવસ્થા સંતોષકારક થઈ, ત્યારપછી અખે-રાજજી દ્વારે ગોધાનો હક જે જુનાગઢના સુબાને ગોવિંદજીએ આપી દીધો હતો, તે પાઝો મેળવી એ વિલાયતમાં પોતાની સત્તા મજબૂત કરી. એના પરાક્રમને લીધે મુલતાનના સુબા તેમની મદદ માગવા લાગ્યા, અને એ જોભાદાર સમર્થ દરબાર ગણાવા લાગ્યા.

ખરેડીનો લોભો ખુમાણુ બહુકંતુ કામ કરતો હતો, એના સૈન્યનો ઉપયોગ પ્રજા રક્ષણમાં કર્યો હોત તો થઈ શકત. પણ તેણે લૂટફાટોગ આણુ રાખી.

જ્યારે દ્વાર અખેરાજજીનું સામર્થ્ય જવાસમાં ચારીયાધારવાળા નોંધણી જે સને ૧૬૧૯ માં નાશી ગયા હતા, તેમણે સાંભળી ત્યારે ગોહિલવાડમાં આવવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ. તેથી તેણે અખેરાજજીની મદદ માગી. દ્વારે તે વાતની હા કહી. એટલે તેઓ સિદ્ધોર આગ્યા. ને એક જણા લશ્કર સહિત ગારીઆધાર ગયા. આ વખતે લોભો તો ખરેડીમાં હતો, પણ તેનાં માણસો આણુ નાખી પથાં હતાં, તેને ગામના પટેલે ખજર દીધા કે ઉગમણી કોર-ધણુ લઈને કોઈ આજ્ઞા ગયા છે. તેથી સીપાઈઓ તે બાણુ દોડ્યા. એટલે તોગણુજ તથા લશ્કરે પશ્ચિમ તરફથી ગારીઆધારમાં જઈ ગામ હસ્ત ગત કયું. પછી લોભો લડવા આવ્યો, પણ તેનું મન મનારી એક ગામ બક્ષીમ દીધું. ને નોંધણીની વહુએ તેને (લોભાને) બાઈ માન્યો. પાછળથી

૧ ગોવિંદજીના વંશના તે ગોવિંદાણી મ્હેવાવ જ ગોવિંદજીને બાંજે દીવરો હમીરજી હતા. તેણે બંદારીઆના ગરાસમા ભાગ ન લેતા દીવોર આદીરો પાસેથી છતી લઈ ત્યાં માઢી કરી તેની ઉદારતાનાં ઘણાં વખાણુ ધાય છે.

કહા—“ દીવોર દિલ્હી સરીખડું, કુકરતો કમમીર,
દામુ અકમર સરીખડો કંઈ ફોળેમાં ફેર ”
દામુ આંગમ્ જળ દુવો કવિ કંઈ ચણુ કરેલ,
માછ મલયે ધણુ ચરે, બેડાં કંઈક તરેલ.

જનમનગરના જામે લોમાને દગાથી માર્યો. એટલે ગોહિલવાડમાં તેનો પણ ઉપદ્રવ મચ્યો. આ બધાથી દેશમાં શાંતિ ફેલાઈ. અને ૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરી અખેરાજી અક્ષય કીર્તિ મંત્રી સ્વર્ગવાસી થયા. ઇ. સ. ૧૬૬૦

અખેરાજી પછી તેમના દીકરા બીજા રાજા ગાદીએ બેઠા. તે વેળા નિષ્કંટક રાજ્ય હતું. એટલે તેમના વખતમાં અમલનો ફરફાર થયો નથી.

એઓ નિગાળના વાળા ગરાસીઆની દીકરી કેસાગાને પરગ્યા હતા. તેમનાથી પ્રતાપી કુમાર ભાવસિંહજી ઇ. સ. ૧૬૮૩ માં જન્મ્યા. બાળવયથીજ આ કુંવર ભારે પરાક્રમી થયો એમ સૌ કોઈને શાગ્યું. આ કુમારે આગળ જતાં “ભાવનગર” સહેર વસાવી ત્યાં રાજગાદી કરી.

આ રીતે ઇ. સ. ૧૫૭૫થી ઇ. સ. ૧૭૨૩ મુધી આશરે ૧૫૦ વર્ષ મુધી સિંહપુરમાં ગોહિલ ગાદી રહી તેમાં કુલ ૬ રાજા થયા.

ભાવસિંહજીનો જન્મ સિદ્ધોદ્ધરમાં થયો, તે વેળા જોશી લોકોએ જન્મભાક્ષર કરીને કહ્યું કે આ કુમાર બહુ પરાક્રમી અને પ્રતાપી થશે. વળી દીર્ઘાયુષી અને કીર્તિવંત પણ થશે અને જન્મભાક્ષર કહેનાર ભવિષ્યવાદીનાં વચન પણ સત્ય થયા.

બાળવયમાં તેમના વિવેકી રાજમાતાએ પ્રેમાગ્ર અંતઃકરણથી ધર્મનીનિતી છાપ બેમાડી હતી, છુરાન વચે મુમયા રમવી, થોડાં ખેલવવાં, અંગ કસગત કરવી, નિશાનમજી ખેલવી, છત્વાદિ મર્દાની રમતપર પ્રીતિ થઈ હતી અને સરીરે મુદ્દ અને તેજસ્વી હતા. વીસ વર્ષની ઉંમરે રાજનીતિ, પૂર્વજોનાં પરાક્રમ અને રાજ્યકર્તાની ફરજ, સ્વચ્છુદિથી અને સફળરુના આશીર્વાદથી જાણી લીધી હતી.

ઈ. સ. ૧૭૦૩ માં ગાદીનશીન થતાંવેત દેવન, ભાયાતવર્ગ, નોકર અને શરખારી વર્ગમાં એવો રૂઆમ બેમાજો કે તેમની ઇચ્છા વિના કાઈનાથી એક પાંડું પણ હવાની સડાતુ નહિ. “એમનો રાજા જેવી છાપ પાડે તેની પડે” એ કહેવન પ્રમાણે આ મહારાજાએ એવી છાપ પાડેલી કે મો કાંઈ તેમને વશ વર્તતું હતું. વળી કુચ્છા, હુંટારા, ચોર અને ચાંચીઆ નારી ગયા હતા, એમની તર્કદક્ષતા, વિવેક અને પરાક્રમથી તે વખતના મહાન રાજાઓમાં તેમની ગણના થતી હતી.

આ પ્રતાપી મહાગજના મમવર્ધીજી ભાવનગર ગજવની જાહેરાતલાલીને
તિલામ રાત્ર ચાલે. એમના વખતમાં મોગવ રોડેનચાલત પડી ભાગી હતી.
તેથી તેના સુગા અને ગજપૂત રાજ્યો પોતાપોતાના દેશની સીમા અને મત્તા
વધાવવા મઠી પડ્યા હતા, એ તકનો લાભ લઈ આ દીર્ઘર્ષી મહાગજએ
પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધાવવાને શુદ્ધિજળ અને બાહુજળનો ઉપયોગ કર્યો.

એમના ગાદીનશીન થવા પછી ચાર વર્ષ દિલ્હીના બાદશાહ ઐઝઁગઁઝ
શુજરી ગયો, (ઇ. મ. ૧૭૦૭) અને હવેપતિ સિવાજી મહાગજના પૌત્ર
શાહુ રાજાને પોતાની સત્તાગતી ગાદી મળી, એટલે તેમણે પણ આ સમયનો
લાભ વાંચી નહાના નહાના રજપૂત ગજો ઉપર ખડકી ઉતારવા તથા
દેશો જીતવાની તૈયારી કરી. હવે છે કે એક વખત શાહુગજ તખ્ત ઉપર
બેસે હતા, અમીર હિમગવ હાજર હતા, ને નાયમચોના ગાનતાન થતા હતાં.
તે વખતે વાત નીચળી કે આપણે હવે ત્યાં ક્યાં દેશ ઉપર લશ્કર મોકલવાની
જરૂર છે ત્યારે પ્રાંતએ કહ્યું કે શુજરાત દેશ ધન વૈભવથી ભરપૂર છે, તેમજ
સૌગંદ્ર દેગના વણા ગજા સ્વતંત્ર થઈ ગયા છે માટે તે તરફ જવું જોઈએ.
શાહુ હવેપતિએ કહ્યું કે “ સોરઠ તમારાથી જીતાવ તો હું તમને આપુ છું
અને ને ને સહેર હશે તે સર્વે હું તમને જામીરમાં આપીશ ” એમ વહી
સંદાઃ કરતાજી કદમમદે અને પિતાજી ગાયકવાડ એ બે જાણુને શિરપાવ
કરી લશ્કર સંહિત ઐગંદ્ર તરફ જવા હુકમ કર્યો ગસ્તામાં આવતા
શુજરાતનો બાદશાહી મુખે રસ્તમચ્ચી એથી હાજગની ફોજ લઈ તેમની
સામે આવ્યો, પણ તે બડા પડ્યો. જમાદાર મથા નમારી જહેવા લાગ્યો
કે તમે અમારા ધણી છો, દરેક ગામમાંથી તવને મવામી મળશે, અમે
મઠીમ છીએ તમારી સાથે કાણુ લડનાર છે ? પણ તમે આવને જીતી
લેશો તો તમને સતારામાં ધનામ મળશે ભાવે અમને બહુ પીડા કરી
તેથી અમે તેને માથુ નમાનીને કહ્યું કે “ તમે અમારા ધણી છો, તેણે
ધણા ગઢ લઈ લીધા છે ” કરતાજીએ જ્યારે આવા શબ્દો સાંભળ્યા, ત્યારે
તેને દારોહાહ વાગી ગઈ તેથી તે આ-જો, ને ગિહોગથી બે ગાઉને છેડે
તણુ તારી પડાવ નાખ્યો અને એક બાલ્યને બોલાવેને ભાવસંહજ ઉપર
દાગગ લખી મોકલ્યો તેમા લખ્યું કે “ ગિહોગનો ગઢ આપી દો નહિ તો
શણુના તમને મમ છે સનાર થતા તમાગ સહેરની આપખામ મારો વાવડો
રોપાશે હું રાત્રના ચાગ પ્રહર તમને (વિચાર કે તૈયારી કરાના) આપુ છું.”

એ પત્રિકાના સંપાદકોની ભાવમિંદજીને ક્રોધ ચડ્યો; પણ લઈ આવનાર પાલિકા દુનો એટલે તેને તો દશી ગમ્મ દરી નહિ; અને લડવાની તૈયારી કરી બંને રથાને લખ્ખર ગોઠવી દીધું.

“બીજો દહાડો પો કાલેનાં જ લખ્ખર શરૂ થઈ, મેના આલી, શિહોરમાં કંતાજી આવી પહોંચ્યો અને કાકાઆણું ઉડવા લાગ્યાં. તોપના ગોળાના રમકારાથી કુંગરા ગાજી ઉઠ્યાં. બંને બાલુએથી ગોળા આઘ્યા. દિલ્લામાં વસનારાઓને કંતાજી તથા પિલાજીથી કંઈ દરકત થઈ નહિ, હાલો કરનારાઓને વિખેરી નાખ્યા, જે બહાર દતા, તેમાંથી ધણા પજા, ને ધૂળ ખાવા લાગ્યા. દિલ્લામાં રહેનારા ડગ્લા વિના લગ્ના, રતનમિંદનો પુત્ર ભાવમિંદ જગ પશુ ડગો નહિ, અને મગાડા યાદી ગયા. દિવાન બોલ્યો, તમે તમારી મેજે દુખી શુ કરવાને થાઓ છો ? આપણું દાડખાનું ને ફોજ બહુ ઓછાં થયાં છે, મારી સલાહ સાંભળો નો આગ્રહ જેવડો જિયો મેર આપણા હાથમાં આવવાનો નથી, આ પ્રમાણે કહીને તેઓ પોતાના તથા ઉપજારી ચાલતા થયા, આ વડાધમાં કંતાજી મરાગો.” આ પ્રમાણે મગાડાની દાર થવાથી તેઓ માડ સ્વદેશ પહોંચ્યા.

બીજી વર્ષ આપણું, સારે શાહુએ વળી પાછા પોતાના મવતોને એકા કર્યા અને બોલ્યો: દેશ જીતીને તમે સર્વ આગ્યા ? પિલાજી અને કંતાજી કહી લાયાં છે કે શું ? તેઓ બંને પાછા આગ્યા નથી ? એમની શી વહે થઈ છે ? સારે મવતો બોલ્યા કે—જે કાંઈ જાવે જાય તે તેનાં છોકરાનાં છોકરાને આવે તેટલું દ્રવ્ય લઈને ખોડે આવે, પણ જે ભાવની માથે લડવા જાય, તે કદિ “પાછો આવે નહિ.” માટે તેના ઉપર હવે કાંઈએ ચડાઈ કરવા જવાની વાત જાણી નથી. અને પિલાજી માત્ર પાછા આગ્યા છે. તે ગુજરાતના ભાગમાં હશે.^૧

લશ્કરને ભોમીજો મળ્યો હોત અને પોતાનું જળવાન લશ્કર ચારે તરફ ગોઠીને ઘેરો ઘાલ્યો હોત, તો “એ-નુ એમડ બે” એવું થાત અને એના પ્રબળ લશ્કર આગળ આપણે જીતવું બારે પડત કેમકે નાશી જીતવાનો યાદી માર્ગ મેળે નહિ, માટે સિદ્ધા ગજવાનીને માટે પૂર્ણ ઉપયોગી નથી દર્શાવે સગવડનાજા સહેત વિના વ્યાપારની અટકા ઉપજ અને ભેષને સુધારે થતા નવી ઇલાકિ વિચાર કરી વડવા ગામ પાસે ખાડીનો લાભ, મુદ્દ અને ઉપયોગી જગા ભેષ એના મેદાનમાં સહેત વસાવવા નિશ્ચય કર્યો જે ઉપયોગી છે સ. ૧૭૨૩ માં શુભ મુર્તિ ભેષ ભાવનગર સહેત વસાવ્યું.

ભાવનગરની સ્થાપના મળ્યે જર્નલ વોટસન રોજ ફેફ્ફારનાળી હકી-
જીત આપે છે “જીતજી જીમનદે અને પિનાજી ગાયકવાડ ખડણી વધારના
મેટા લશ્કર મહિન મોનાખરમા આવેલા અને લાડીના જીતના તથા ગામીયા-
ધારના નોવજી પાણેથી મેટી રકમ માગેલી જે તેઓ ભરપાઈ કરી શક્યા
નહિ એટલે રકમ ભરપાઈ થતા સુધી અટકમા રજા હતા ભાવસિદ્ધજીએ
મરાઠા લશ્કરના ઉપદ્રવની હકીજીત માલખાને તેમને લડવાનો વિચાર કરી
બમે ગરીર સિપાઈઓ સાથે સિદ્ધા છોડ્યું, અને મરાઠા લશ્કરને મળીને
ખડણી આપનાની વાટાઘાટ કરી પણ માગવામાં આવેલી રકમ અતિ મોટી
હોવાથી તે આપી શક્યા નહિ, અને તેમને પણ મરાઠા લશ્કર સાથે અટકમાં
રહેવું પડ્યું પછી લશ્કરે જુનાગઢ તરફ કૂચ કરી, અને રાણાના જાવણી નાખી

“બીજે દિવસે દરોરાનો તહેનાર હતો, અને ભાવસિદ્ધજીએ લાડીના
તથા ગામીયાધારના ઝકિરો સાથે મેટી કરીને એક મકેત ગોળ્યો હતો, તેમજ
સમીવૃક્ષની પૂજા કરવાને મરાઠા મરાઠાની અનુચ્છા માગેલી જે તેમને આપ-
વામાં આવી હતી મરાઠા લશ્કરે તેમની માથે બે દગ્ગર સવારોનું લશ્કર
મેટું હતું ગમી વૃક્ષ પાસે બધા ઉતરી ગયા અને કમુજા નાંખ્યા મરાઠા-
ઓને ભાવસિદ્ધજીની યોજનાની ખબર ન હતી એટલે તેઓ અસાવધ હતા
અને મોમેર જીત હતા તેનામાં ભાવસિદ્ધજીએ પોતાના તેમજ લાડી અને
ગામીયાધારના માણસો મહિત મરાઠા લશ્કર ઉપર જાપો માર્યો તેમના
મેટા લાગના લશ્કરને કતલ કર્યું અને પોતાના પિતૃર્ષ લોકોને મહિત ઉડના
હુગમમાં ગયા ત્યાં તેમના પિતૃર્ષ ગામીઓ ગળ અને આવા તેમને આવી
મળ્યા. ભાવસિદ્ધજીએ નોવજી અને જીતવાને ગામીયાધાર અને લાડી

જવાની રમ આપી, અને પોતે જેમર થઇને સિદ્ધાર આવવા નીકળ્યા. દર-
મીયાન મરાઠા સરદારોને પોતાનાં માણસોની કતલની અને ભાવસિંહજીના
તેમના પિત્રાઈ મહિન નામી જવાની ખબર પડી એટલે તેમણે સિદ્ધારને
નાથ કરીને ભાવસિંહજીને કેટ પકડવાનો નિર્ણય કર્યો, આ વખતે વીળે
ખરીયો લશ્કરને માર્ગ બનાવનાર થયો, અને પોતાના માણસો સહિત તેમાં
લગ્યો. લશ્કરે જેસર પાસે ગરેડના ગાળામાં ભાવસિંહજીને ઘેરો. વડાદાર
રાજા અને આજ્ઞા રજારીઓએ ભાવસિંહજીને સિદ્ધાર પહોંચી જઈ રક્ષણ
માટે ઉપાયો લેવા તથા પોતાને માણસો સહિત લશ્કર માંમે લડવા દેવા
વિનંતી કરી.

ગરેડનો ગાળો એટલો સાંકડો છે કે બે ઘોડે સ્વારો ભાગ્યેજ એકસાથે
પસાર થઈ શકે. ભાવસિંહજી સિદ્ધાર તરફ ગયા; રજારીઓ લડવા રલા,
મરાઠા લશ્કર ગાળામાં આવ્યું, અને લડાઈ શરૂ થઈ. રજારીઓ બહાદુરીથી
લડ્યા અને એકે એક કામ આવી ગયા. (આ યુદ્ધને કાઠીયાવાડનું ધર્મોપલ્લી
કહેવાય છે)

ભાવસિંહજીએ સિદ્ધાર જઈ મ્હોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને કિલ્લા
ઉપર તોપો ગોઠવી. મરાઠા લશ્કર તરતજ આવી ચડ્યું અને તુરંત યુદ્ધ થયું.
જો કે તેમાં મરાઠાઓને વિખેરી નાખવામાં આવ્યા છતાં ભાવસિંહજીના
લશ્કરની ધણી ખુવારી થઈ હતી.

આ પ્રમાણે ભાવસિંહજીને વિજય મળ્યો છતાં તેમને લાગ્યું કે વધારે
મ્હોટું લશ્કર તેમની સામે પછી મોકલવામાં આવશે અને તેમને બચાવ
કરવો મુશ્કેલ થશે. એટલા માટે તેમણે વધારે સુરક્ષિત જગ્યાએ પોતાની
રાજધાની ફેરવવાનો વિચાર કરી, ભાવનગરમાં સં. ૧૭૭૨ ના વૈશાખ સુદી
ત્રીજને સોમવારે ગાદી સ્થાપી.^૧

૧ આ વિશે એક કવિતમાં લખ્યું છે કે:—

વીરા આઠમા કવિજ્ઞતાંત સંવત સતરે વૃષે, વડે રોષ અતમ રાતમ આઠ પાથ
આગળવાસી વઈસખા સોમપખા ત્રીજઅખા બધે વતં ચુરુલ પંડિતં જોવાય
આવીયા લગન, મન મગન ભયા પંડિત ધનધન બનેયા વજેન્દ્ર ઉદ્ધ ધામ
તાકાજીદ અમકમરી એક મત વતવારી નિરધારી દિવાસારી ભાવનમ નામ
વાકાદે ન વેધા નામ આગ્રામ જોડિયા વિષ્ર ખેધા જે જલંદા વડે મગંદા ખરામ
મલંદા ગ્રેર મોતી ભુવંદા આપકા મંદ્ર ગુનીમે ભુવંદાસેન ચુવંદા ગરાળ

મહારાજ લાવસિંહજીના અમલમાં રાજવહીવટનું કામ રામજી દેસા-
ઇને દોરે વહીવટ કરતો હતો. રાજની પામે ભાયાતો પણ સિંદોરમાંજ
રહેતા, અને ચાળી પણ બધાની દરબારી રમોટે જ તૈયાર થતી. એકદ
વખત જોડે અનાજ વધરાયું હતું, તેની ક્યાંક દુબીર પામે યત્ન, તે વેળા
એક મહત્તી બેસી ઉઠ્યો કે રાજ તો વહીવટ મહેતો કરે છે. બાપુને રમોટે
ઉચું અનાજ જેનું ભેગ ? એ માંગણમાં દરબારીનો મિત્તજ ગયો, અને
એકમ ભાવું લખને મહેતા પામે ગયા ને ક્યું કે “એક મીવાનમાં એ તરવાર
સમાય નહિ.” માટે તમે કારભાર કરવા લાયક નથી. મહેતો જરા રાક્ષસી
બેસવા ગયા એટલે ભાલો મારી મનઃપ્રાણ ક્યાં. આ વાતની ખબર મહે-
તાના કુટુંબમાં પડતાં મર્વે ઉચાળા ભરી ખીન્ને જુવા લાગ્યા. રાજમાનને
ખબર પડતાં તેણે ધીરજ દીધી, અને ક્યું કે હું બાપુને સમજાવીશ અને
તમારે ખીન્ને જયું નહિ. ઘણો આગ્રહ ક્યાં છતાં જવાનું ફેરવ્યું નહિ ત્યારે
બાઈ કહે કે અમે પણ અહીં રહીશું નહિ. છેવટ સમાધાન કરી વહીવટ
મહેતાના દોકરાને કારભારની પાઇટી બધારી સાંત ક્યાં અને ખાનગી કાર-
ભાર સોંપ્યો. આ પ્રસંગ પછી દરબાર ભાવનગર રહેવા લાગ્યા, અને
સિંદોરમાં જૂનાં રાજલોક રહેવા લાગ્યાં.

મકરણ ૮ મું.

ભાવનગર સ્થપાયા પછી.

ભાવનગરમાં ગાદી ચર્ધ, તોપણ પરદેશના રાજાઓ તો' મિહોર ઉપરજ ખડણી લેવા હદ્દો કરતા જેમ મહારાજ ભાવમિંદજીના વખતમાં કંતાજી અને પિતાજી ગાયકવાડ મિહોર ઉપર ચડી આવેલા, તેમ વિજયી મહારાજ વખતમિદ હે' આતાભાઈ જે વખતે ભાવનગરમાં રાજ્ય કરતા હતા, તે વખતે એટલે ઇ. સ. ૧૭૮૫માં પેશ્વાની વતી ખંડણી ઉધરાવવા તેનો મુખ્ય શિવરામ ગાદી સૌગમ્પ્રમા આવ્યો એના વિશે લેકિમાં કહેવાય છે કે— "શિવરામ ગાદી, બે માદિગને ચાર દિ" એટલે એ જ્યાં પડાવ નાખે ત્યાં ગમે તેટલા દિવસ સુધી રહીનેય ખંડણી લીધે છૂટકો કરે. એણે હકિર વખતસિંદજી પામે દસ ગણી ખડણી માગી, અને મિહોર આવવા કહાવ્યું, હકિરે પોતે પોતાના સરદાર ભાદેવાણીને મોકલ્યા અને કારભારી રૂપજી દેશાઈએ કાગળ લખી આપ્યો કે હાલ અમે ખંડણી ભર્યું નહિ, અમે ખર્ચમાં છીએ. એ વાત શિવરામે માની નહિ. મોટી પ્રાઇ પાસે તે વેળા તેનો મુકામ હતો. સરદાર ભાદેવાણી પાછા આવ્યા, ને હકિરને બધી વાત કહી. મહારાજ વખતસિંદજી શિવરામનાં વચન સાંભળી ક્રોધાવમાન થયા, અને લડાઈ કરવાને તૈયાર થયા. મિહોર ઉપર શિવરામ આવે, તે પહેલાં પોતે લશ્કર લઈ સામા ચળા ને લોલીઆણા આગળ બેઠો થયો, સામમાયું ખૂબ યુદ્ધ મચ્યું અને તેમાં શિવરામની ધણી ફાળનો ધાણ નીકળી ગયો. આવું જોઈને શિવરામ બારેબાર ઉઠમરવૈયાવાડમાં ગયા ને હકિર શ્રી વખતસિંદજી મિહોર પધાર્યા.

ત્યારે પેશ્વા અને ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે એવી ગોડવણ ચર્ધ કે સોર-હની ખંડણી પેશ્વાની વતી ગાયકવાડ સરકાર ઉધરાવીને પેશ્વા સરકારને ભરે, ત્યારે

ગાયકવાડે પોતાનો એક અછત ચોદો બાપાજી ૧ (જેના નામથી બાપાજીની રૂપીયા પડતા તે) કરીને દતો, તેને ખંડણી ઉઘગવવા કાઠીયાવાડમાં મોકલ્યો. સૌરાષ્ટ્ર કે સૌરાષ્ટ્ર નામ જાણ્યોને મરાઠા લોકોએ જ આ મુકકને “કાઠીયા-વાડ” એવું નામ આપ્યું છે. એ મુગો ટીનીના મદદારરાવને, પાટડીના દેશ-ધને છતીને ગર્વમાં આપ્યો હતો, તેણે પ્રાંગના, વડવાણ લીંગડી, ને સાવધાના રામજીને દંડ્યા, ને મ્હોં માગી ખંડણી લીધી, અને મોરગી, વાંકાનેર જામન-ગરના રામજી પાસેથી પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય લીધું, એટલુંજ નહિ પણ જુના-ગઢના નવાજને અને કાઠી લોકોને દંડીને છેવટ સિંહોર આપ્યો. તેની ફોજની સામે કોઈ યજ સક્તું નહિ, તેથી તે બોલ્યો કે-આતાએ* ધણો મુકક છતી લીધો છે, માટે તેના પ્રમાણમાં મારે તેની પાસેથી ધન લેવાનું છે. તેણે દરજારને હુકમથી કહાવ્યું કે-“તમે ધણો મુકક જોર જુલમથી લઈ લીધો છે, તેના પ્રમાણમાં ખંડણીના રૂપીયા નુર્ત ભરી દો, નહિ તો તમારો મુકક પાપમાસ કરી બધા ખર્ચ સાથે નાણાં કઢાવીશ. આ વાત નહિ માનો, તો તમારો ખજાનો લૂંટી લેવામાં મને વાર નથી, અને એમ કહું તોજ મારું નામ બાપાજી ખરો.” આ વચનો કાને આવતા વાંતસિંહજીને ક્રોધ ચઢ્યો અને કહાવ્યું કે “મેં જે મુકક તામે ક્યોં છે તે મારી મમશેરથી ક્યોં છે, તેમાં ખીજ કોઈનો લક નથી. વળી સિરસતાથી ઉસડી રીને ખંડણી માગો છો, તે તમને મળવાની નથી, તમારા મગજમાં દિગ્વિજયનો પવન ભરાઈ રહ્યો છે, તે મારા વિના કોઈ કાંઈ નેમ નથી, માટે જેટલું બળ ધાય તેટલું કરજો. મારી સમક્ષેર તમને ન્યાય આપવા તૈયાર છે.” અને કાઠીને આજ્ઞા થયો.

એક દિવસ કહે છે કે, “તોપોના મગમગટ થયા, બુકોતો વરમાદ વરસવા લાગ્યો, અને વાંતસિંહજીના ચોદાઓ જેમ માંડળેથી વાઘ છટે તેમ બાપા-જીની મેના ઉપર વૃટ્ટી પડ્યા. મરાઠા ચાકી ગયા, તેમના સરીરમાંથી લોહીની નીકા વહેતા માંડી, મજાનાં માથાં ઉડી ગયાં, ઘણા મારણ થયા, અને કેટ-

૧ એ બાપાજી વિષે કહેતાય છે કે:-

“બાપા તારી બંગી, કોઈ ન જાણે કાન,
ખરી સોની ખાઈ ગયો, ભડલીવાળો ભણુ”

બાપાજીનું બીજું નામ અનાજી હતું. રામજીના પૃષ્ઠ ૧૦૮ ભાગ ૨.

૨ વાંતસિંહજી

લાક્ષનાં મહાં ધૂળમાં રમીગાયાં, બાળાના કસકસમાં લંગાણ પડ્યું, કેટલાક નાશી છૂટવા લાગ્યા, તે ધાત્રી ઝાડીમાં ને હુંગરની ગાળીમાં મરાયા, ને મિદોરની ધરતી મહાંથી દંડાઈ ગઈ. અને બાળાજી તંબુમાં પેરી ગયો. એટલે તેને મહારામ્નના કસકસે ઘેરી લીલો. દરબારે ખાસ દુક્રમ આપ્યો કે કોઈએ તેના ઉપર ધા દરવો નહિ એટલે એને નગર કેદ જેવો રાખ્યો.

"પાંચ મહિના સુધી તેને નામવાનો રસ્તો મળ્યો નહિ. તેથી એ મુઠા બહુ દુઃખી થયો. ખંડણીની વાત નો ક્યાંઈ જૂલો ગયો, ને કંઈ રીતે નાશી છૂટવું, તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. તંબુ બહાર નીકળી પોતાનું મહાં બતાવી શકતો નહિ. એણે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું, તેને જવાબ મળ્યો કે "વગર નાણે ભગપાયાની પહોંચ જાપની સહીની માફકાવો, તો છોડીએ." લાઈલાજ થઈને મુઠે મોઝે તેમ કરી આપવાથી તેને જવાની આજ્ઞા મળી. ભાવના પાંચે જે જે દરબારતો કરી, તે તેણે કચ્છ રાખી. તે દંડ ઉધરાવવાને આપ્યો હતો, પણ ઉકટો દંડ આપવો પડે એવો જોડેલ દરબાર તેને મળ્યો. કેમકે અહીં લાખ લઈ જવાને બદલે પૂગ પાચ લાખ ભેડા "પછી બાળાજી વડોદરે ગયા. અને ભાવનગર સામું ન થવા સલાહ મળી. આ સંગ્રામથી મહારામ્ન વખતેશની બહાદુરીનાં મરાડી રાજ્યમાં ભારે વખાણ થયાં. અને ગાયકવાડ સરકારે એક વખત (ઇ. મ. ૧૮૧૨) વડોદરે બોલાવી ભારે સન્માન કર્યું."

શહેર રથપાયા પછી તેનો વિકાસ અને સમૃદ્ધિ ધીમે ધીમે જ થાય. અને ભાવનગરની સ્થાપના પછી તેને રાજધાની કરાવ્યા પછી પણ છેક મહારાજ વિજયમિહજીના વખત સુધી મિદોરમાં રાજકુટુંબનો તેમજ પ્રસંગોપાત રામ્નજીનો વસવાટ રહ્યો હોય તેમ માલુમ પડે છે. ચિત્તજના ઘેરાનાં^૧ ચિત્રો ભાવનગરના રાજમહેલમાં ચિતરાવવાને બદલે સિદ્ધોરના મહે-

૧ ચિત્તજનો ઘેરો એ ભાવનગરના ઇતિહાસમાંનાં યોદ્ધામાં યોદ્ધાં યુદ્ધમાંનું એક છે. મહારાજ વખતસિદ્ધજી પાસે છાડીએ ફરેક વખત દ્વારેલા એટલે તે છાડી-જોની આંખમાં ખૂંચતા હતા. તેટલા માટે કુટલાના ખુમાણે, આસપાસના ખસીયાઓ, જેતપુર અને ચિત્તજના વાળાઓ, જસદમ્નના ખાચરો વગેરે ચિત્તજ એકત્ર થયા અને પાળીયાદના યજ્ઞાણી, નાટીલાના રામાણી અને યદરા યોદ્ધાના જોડકા બધાને નિમંત્રણ થયું તેમાંથી ધણાખરા આવ્યા ચિત્તજમાં આ તૈયારીઓ થવાની ખમર વખતસિદ્ધજીને પડતાં તેમણે વળા અને છાડીના જોડેલા તેમજ કેવાણી, વાચાણી ગોવિંદાણી વગેરે જોડેલા અને ગોવાળીયા છાડીઓ (જેમની

લમાં ચિત્રગવવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી લાવનગરના રાજમહેલ કરતાં મિહોરના ગજમહેલને વધારે મહત્વ આપવામાં આવતું હતું એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

મિહોર ઉપર તે છતાં પાલીતાણાના ઉનડછ ગોહેલની નજર મેંટી હતી. કેમકે તેની માન્યતા એવી હતી કે તેના વડવા કાંધોજીને એ મળ્યું હોત જો વિસોજી (વખતસિંહજીના વડવા) વચ્ચે ન આવ્યા હોત તો. તેણે બારવટે નીકળેલા ખુમાણોને ઉત્તેજન આપ્યું અને વખતસિંહજી સામે મદદ આપવા કબૂલ કર્યું. અને થોડા સમયમાં મોટું લશ્કર તૈયાર કરી ટાણા ઉપર ચઢાઈ લઈ જવા નિર્ણય કર્યો કે જેથી ત્યાંથી મિહોર ઉપરનું આક્રમણ મરક્ક અને હરમિયાન વખતસિંહજીને આ યોજનાની ખબર પડી. તે વખતે ખર્ચ કરી ટાણના હેતુથી તેમણે લશ્કર બોધ્યું કર્યું હતું છતાં જેટલું બની શકે તેટલું લશ્કર લઈ તે મિહોર આવ્યા.

ઉનડછ ગોહેલ પાલીતાણાનું લશ્કર લઈ આવતા હતા પણ તેમના પુત્રને હુલ્લવન દેખાવાથી તેમને પાછા ખેંચાવી લીધા અને લશ્કર સગદાર વિના આગળ આપ્યું. પાલીતાણાના લશ્કર કરતાં વખતસિંહજીનું લશ્કર ઘણું બોધ્યું હતું એટલે તેમને પોતાને મોખરે ચઢવાની ખીજાઓએ ના કહી પણ રાખમલ્લજી કરીને એક મગનીર ગણસીયાની સરદારી નીચે લશ્કરને સામે મોકલવામાં આવ્યું. લડાઈ શરૂ થતા જ એક આગેવાન ખુમાણ કાઠી મરાયો, એટલે ખીજા કાઠીઓ વડવાને બદલે થોડા ઉપરથી ઉતરી જઈને તેનું શમ લઈ

હાકીકત હાથે પછી આવશે) તે સર્વને એક જગ્યાએ એકઠું કરી પૈયાર થાય ત્યાર પહેલાં જ તેમની ઉપર હલ્લો લઈ જવાનું ઉચિત ધારી ઇ સ ૧૭૬૩ માં ચિત્રજીને ઘેરો માલ્યો આ નિટરતાથી કાઠીઓ જેઓ હાથોહાથ લડાઈમાં જ હુશીયાર હતા તેમને બીક લાગી કેમકે દિલ્લેબધ જગ્યામાં આંદર રહી રહ્યા કરવામાં તેઓ પ્રવિણ નહોતા એટલે ચિત્રજીમાં બેજા થયેલા લાઈઓ ધીમે ધીમે છૂટા પડવા માંડ્યા અને ચિત્રજીમાં ઘણા થોડાં ચાલસો રલા એટલે વખતસિંહજીએ ચિત્રજી સર કરીને કુંવા વાળાના બાઈ ભાયા વાળાને કદ કર્યો, કુલવાવ મુડી વખતસિંહજીએ કાઠીઓને પીટો પાડ્યો કુંવો વાળો નેતપુર ગયો, વાજપુર ખાતર જસદણ ગયો. વખતસિંહજીએ ત્યાર પછી સગદારી લીધું ત્યાર પછી મહડા અને બોટાદ જઈ ત્યાંના કાઠીઓને સર કર્યા, પછી જસદણ જઈ વાજપુર ખાતરને ભગાડ્યો, અને પછી વિજય મેળવી પાછા ફર્યા આ વિજય સ્વારીનું ચિત્ર મિહોરના મહેલમાં છે.

જવાની તમ્બીજમાં પડ્યા. આ બૂલનો લાલ લઈને રાયમકુશ્મે પોતાના બધા દળ મહિન લલ્લો કરીને ધારીઓને વિખેરી નાખ્યા, અને પાલીનાણાનું લશ્કર પાણુ તેમના સરદારની ગેરહાજરીને લીધે તથા ધારીઓનો આવો કેજ નોંધને નાહિંમત થઈ નાસી ગયું. (ઇ. સ. ૧૭૬૪)

આ લડાઈ પછી સિદ્ધોદ આગળ મોહું લુદ્ધ થયું નથી, કેમકે દેશની ખંડણી ઉપરાવવાનું કામ વાકર સાહેબના હાથ (ઇ. સ. ૧૮૦૭-૮) પછી અંગ્રેજ સરદારના હાથમાં આવ્યું હતું. તેમણે ન્યાય, સલાહસંપ અને શુદ્ધિજાગીરી એ બાબત ચોક્કસ હાથે કરી નાંખ્યા હતા. તેથી બધા મુલકમાં ને સિદ્ધોદની વસ્તીમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય મંડાયું. ને નવી પ્રગતના સુધારા પ્રમાણે રાજ્યમાં નવી સૈલીએ ગજવર્દવાદ દાખલ થયા. તેમજ લુચ્ચા, ચોર, ચાડીયા, ચાચીઆનુ જોર નરમ પડ્યુ. રાજ્યમાં પરસ્પર હલ રીમાડા હલ વગેરે પણ સરકારે મુકરર કરી દીધા, ને બારવડીઆનાં જોર પણ ઇંગ્રેજ વાવટાને લીધે નરમ પડી ગયા.

આ પ્રમાણેની રિયતિ દેશમાં થતાં આ ભાવનગર રાજ્યમાં વહેલા સુધારા થયા. ધણા સુધારાનું પહેલું માન ભાવનગરને છે. તેઓના વડવા મહારાજા શ્રી ભાવસિંહથી આરંભીને આજ સુધી ખંભાતના અખાતના વેપારને ભારે સહાય કરી છે, અને એથી અંગ્રેજ કંપનીને અહીંક લાભ થતાં બહુ સારી મિત્રાચારી થઈ. કર્નેલ વૉકર કહે છે કે:—“ગોહેલ કાકિરોનો ઉત્તમ વિચાર અને રાજનીતિનો એક દાખલો આપની વેળાએ જાણવા જેવું પ્રમાણુ એ છે કે:—ગોધાનું ખંદર જે વેળા પેશા સરદારના તાગામાં હતું, તે સરદારને વહાણો ભાંગવાથી જોડાનો માલ કળાજમાં આવે તેની અને મોટાં વહાણોની દર વર્ષ ઉપજતું સાધન થઈ પડતું હતું. અને ગોહેલના તાગામાંના કિનારા ઉપર સર્વ દેશણે તેમનું રક્ષણ થતું હતું. અને વ્યાપારીઓને તેમનું જે હોય તે પાણું આપવામાં આવતું હતું.”

૧ એજ પ્રમાણે મહારાજા મોખડાજી ગોહિલે પણ પીરમખેડમાં રહી ચારે બાજુએથી ચોર લુટારાનું જોર નરમ કરી, વસ્તીના વેપારને ઉત્તેજન આપી યોગ્ય કર લીધેલો તથા દેશની આબાદી કરેલી. ખંદર કંઠો બધા ખંભાતના અખાતના બેડ કિનારા સુધી નિર્બંધ કરવામાં ભાવનગરના મહારાજાની પરંપરાથી કીર્તિ ગવાય છે. અને તે બાબત નાયકાર અંગ્રેજ સરકારે પણ પ્રસંગવચ્ચાવ ધણે સંતોષ બતાવ્યો છે.

લાવનગરમાં ગાદી ચઢી ત્યાર પછી બાબાજીએ સિંહોર ઉપર હક્કો કર્યો હતો. એ સિંહોરના ઇતિહાસનો બાજ સુધીનો છેલ્લો ગળજીય મહત્વનો બનાવ છે. ત્યાર પછીથી બાજ સુધી સિંહોર લાવનગર રાજ્યના એક મહત્ત્વ તરીકે રહ્યું છે, અને લાવનગરના રાજાઓનો ઇતિહાસ તેજ સિંહોરનો ઇતિહાસ રહ્યો છે.

પાટનગર લાવનગર બન્યું ત્યારથી સ્વાભાવિક રીતે તે શહેર પ્રાચીનતા તેમજ ઇતર વર્ગ કુદરતી રીતે આકર્ષણ તેથી સિંહોરનું મહત્વ જે બાવસિંહજી સુધી મુખ્ય હતું તે પછીથી ગૌણ બની ગયું.

બાવસિંહજી અને ત્યાર પછીના રાજાઓનો ઇતિહાસ આકર્ષક, પરાક્રમેથી ભરપૂર અને રસિક છે છતાં સિંહોરની લોકીકતા સાથે તેને સીધા સંબંધ નથી. એટલે સિંહોરના ઇતિહાસનું પ્રકરણ અત્રેજ મર્યાદિત થાય છે.

પ્રકરણ ૯ મું

વિખ્યાત પુરુષો

પ્રથમ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે સિદ્ધોગના રાજમહેલના નીચ મંજરા ઉપરની એક મેડી ઉપર ચિત્રો^૧ છે. જુગનગરનો કાંઈક દારીગર વખત-મિહછ મહાગળ પાસે આવેલો ત્યારે તેમની ચિત્રાળી છતનાં અને વિજય સ્વારીના ચિત્રો તેની પાસે દેવાવેળ એ ચિત્રો ઉપર નામ પણ લખાવેલાં છે. એટલે તે સમયમાં ગળ્યદ્વારે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો કાણુકાણુ હતા તે જાણવાનું

૧ આપણા દેશમાં જન્મપુરનાં ચિત્ર વખણાય છે ભાવસિંહછ પહેલાંએ જન્મપુર વસ્યા પછી ત્રીજે વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૭૨૩ માં ભાવનગર બાંધ્યું. અને બંદરના ફરવાળ આગળ ખાતમુદ્દત્ કહ્યું સહેરના મધ્ય ભાગમાં ફરખારગઢના મુરોબિત મહેલો કરાવ્યા, ને તેમાં યુનાનમ્બીવાળી ભીંતો ઉપર મુંદર ચિત્ર ચિત્ર-રાખ્યાં. આ વખતે જન્મપુરના ચિતારાઓ પોતાની નારીગરીનાં ચિત્રો લઈ આવતા દેવાલય, રાજમહેલ, સદ્ગૃહસ્થનાં મકાન અને પુસ્તકાલયમાં ચિત્રો તેવાર કરાવવામાં આવતા. સાધુ અને ધર્માચાર્યો, મોટા રાજાઓની છબીઓ લેણે ભાગે આગ્રેદૂન ચિતરનારા મળી આવતા અને ટેક ચીનથી પણ ચિત્રકાર ભાવનગર સુધી આવીઈનામ વધ જતા મહારાજા વિજયસિંહછની છબી કોઈ ચીના ચિત્રકારની કૃપમ છે એમ કહેવાય છે વળી કપડાં પર દાથી મોડા ને વાઘનાં ચિત્ર પાડી જાળમે તેવાર કરવી, ભરત ભરવાને ફેરામી કપડા પર આજેજ કરાવવો, પાડી (મણવાની)ની પગવાડે કૂલ દાથી કે અથનાં ચિત્ર કરવાં એ પરિચિત હવે કરાવતારનાં, મહાદેવજીનાં ને ગણ-પતિ વગેરેનાં ચિત્ર પણ તેવાર થતા. લઘીઆ જેમ સારા અક્ષર લખે તેમ પુસ્તકમાં જરૂર પડે ત્યાં ચિત્ર મૂકતા, અને જન્મોત્તરીમાં રાક્ષી તથા ગ્રહોનાં રંજદાર ચિત્ર કરાતાં. પંચાંગમાં ઉદ્યોગના-હજ, સાંતી, ચીચોડો, કલ્પી વગેરેનાં ચિત્ર મૂકવામાં આવતાં તેમજ ઘરમાં વિવાહ વખતે ગોત્રજ કઢાડે છે તેનાં અને નાગપાયમને દિવસે નાગ, ઘોડા, વ'લોણુ, કાચી ક્યોણુ વગેરે ભોંતે કે પાટવા ઉપર ચિતરવાની રીત છેક હમણા સુધી પ્રચલિત હતી એનું સિદ્ધાંત આપવાની ખાસ રાખાઓ નહોતી, તોપણ જેને ચિત્ર કાઢતાં આવડે, તે ચતુર પુરુષમાં ગણાતો એટલે સારા વેપક

મહારાજા વખતસિંહ
સિંહોર રાજમહેલનું ચિત્ર

મહારાણ વિજયમિહલ

સરસ ચર્ચ પડ્યું છે. અત્ર વિખ્યાત પુરુષોની જે તવારીખ આપવામાં આવે છે તેમાં ગંધાજ વિખ્યાત પુરુષોનો સમાવેશ થતો નથી પરંતુ એ ચિત્રમાં જોડલા છે તેટલા વિશેષ ઉલ્લેખ છે. એટલેજ નહિ, પરંતુ તે કાલ પહેલાંના તેમજ પાછળના પુરુષોનો પણ આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. કેમકે તેમને સીધી રીતે મિહોર માથે મંજબ નથી.

કુમાર વિગયસિંહજી (પાછળથી કાકારશી) રવિગયસિંહજી મહા-
રાજનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૦ (મેવત ૧૮૩૬) નો આવણુ વક ૮ ગોકુળ
આઠમને દિવસે થયો હતો, તેથી બાળપણથી લેકા એમને “ કનૈયો ”

એ તરફ યોતાનાં હવમને કુમાવવા ચલ કરતા. એક તરફનો નમુનો બેઇ તેની નક્ક કરી રાકનાર વગર સમજાયે તેવો આજેખ કરી રાકતા એક આંખનો હાથી કે યોડો, હંચા ડોહનો મોર, કે સીધી ચાંચનો હંસ ચીવરી રાકે. પણ જરાક સ્થિતિ ફેરવાળી આકૃતિ નજરે એઇને કાઢવાની તેઓમાં સજ્જિ હોય નહિ. એવા ચિતારા ધણા મળતા. કોઇ કેઇ શિક્ષક પાટીની જગ્યાએ સ્થેટ કાપલ થઇ ત્યારે તેમાં ચિત્ર કઢાવી યોતે તેની નક્ક કરતા. ને આકાર ધ્યાનમાં રાખી મેળે ચીત-
રતા. વળી આકૃતિઓ કેમ કાઢવી તેની સૂચનાઓ પણ ધ્યાનમાં રાખતા. કેમકે મુખાકૃતિ કરવી હોય તો એક ગોળ મીડું કરી તેમાં ત્રણ ટપરા ચૂકવા એટલે મુખ થયું. પક્ષી કરવું હોય તો એવા ગોળાકારને આખ અને માંચ કઢાડે તો પક્ષીનું મુખ બને. આખ માત્ર બહુનાર વર્ગ બ્રાહ્મણ કે વાણીયા સીખતા. પછી જેને કુશરતી રાક્ષિ હોય ને એ ધંધા ઉપર પ્રીતિ લાગી બય, તો તે ચિત્રકાર નીકળતા. આવા ચિત્રકારો ધર રંગવા, બીતો ઉપર રંગદાર ચિત્રો કરી આપવાં ઇલાહિ કામ કરતા જે મદદાશાલએ લગાજ મદુવા કુંડલા, રાગુલા અને લીલીઆ વગેરે પરગણાં છની ભાવનમરનો મુલક વધાર્યો, તેના સામર્થ્યનું લાભ કરાવનાર એ “ ચિત્રલિપિ ” છે. તેમાંથી નૈમિકેશી રીતબાત, બળ, યોગાદિ હવિયાર અને હુરસો તેમજ હુદ-
કળાના અક્ષરો વંચાય ॥

૧ એમનામાં રામાનો ગુણ બહુ પ્રખ્યાત હતો. એક કમૂખએ ગાળો દીધેલી તે યોતે સાંભળી અને પૂછ્યું કે તું કાને બળે આટલું બહું જોલે છે ? તો કહે કે વલ્લેમહારાજ મોતીયુંવાળો તે જાલ્યો નથી એને ખજર પડરો, તો તારી શી વલે થશે ? એવામાં એ બાઇને વર આવી પહોંચ્યો, તેને સીએ વાત કરી, તેથી ધણી ખુબ ખીલ્યો ને કહ્યું એ પંડજ વલે મહારાજ છે. દરબારે કહ્યું કે—એ બાઇ અભણ હતી તેમજ માસ ઉપર વિશ્વાસ હતો એમ મેં પ્રથમથીજ જાણ્યું છે, માટે હું એને આજથી મારી મારેલી બહેન ગણું છું, અને તેના વરને સુધે-
તનો પટેલ બનાવું છું.

હોતા. એમના જન્મ પછીથી મહારાજને દરેક સ્થળે વિજય મળ્યો હતો, તેથી તેમની નમીનગરીનાં લોકોમાં બારે વખાણુ મળ્યા હતાં. જીવાન વયે મુંદર ખીલેલો ચ્દેરો, મોટી આંખો, અને કાળા બોજ લાંબા થોભા અને મૂઠથી એમની મુખાકૃતિ તેજદાર અને મનોહર દેખાતી હતી. એમની જામી એક મુંદર કારીગર રમગર ખનાવીને રણુ કરી, તે દરગાહીને પમદ. પગથી એના જેવો રંગ પૂરાવીને અનેક પ્રતિદર્શિઓ થઈ હતી ને આ તરફના રાજદંત્યાગેમાં અને શૂદ્રઓના ઘરમાં તેના તખ્તા શૂદ્ર-શણુગાર માટે ખામ લેવામાં આવના.

આ મહારાજને મોટી લક્ષણો લક્ષી પડી નથી, કારણ કે સરકારે દેશમાં મલાદમ પગાવવાનું માથે લીધું હતું. એટલે અણુધારી ચંદાઈ કામ કરે તેમ નહોતું. તોપણ કુડવાના ખુમાણો અને મહુવા પરમણુના ખસી-આઓ સુપકમા ઉપદ્રવ કરતા તેમને દમવવામાં આ મહારાજને ઘણી બહાદુરી વાપરી હતી. પોતાના કારભારી સેવકરામ દેશાઈને અને મહેતા જેઠા' હરખજીને સમાધાન કરવા રહેતું, ને તે પ્રમાણે ન માને તો કણુભટ્ટી ને જમાદાર માજીને લગાઈ કો હકાવવા મોકળા કરી હતી. પ્રથમ તો એ લોકો સમજ્યા નહિ પણ મહારાજને તેમને ખૂબ હંકાર્યા, ને પકડ્યા. આથી ખુશ થઈ કર્નલ બાર્નવેલે ખુમાણોને સમજાવ્યા અને ઉવટ છ મ. ૧૮૨૮ માં પોલિટીકલ એજન્ટ માર્શલ સમાધાન થયું.

આ મહારાજને સરકારી મેશન ઉડાણ, શાકુકારોનું લેણું ચૂકવ્યું, જીનાગઢ સાથે ફેટવાઈ ગામનો તકરા ખધ પાજો, લસરના આરખોનો પગાર ચૂકવ્યો, અને ૧૧૬ ગામની દિવાની ફોજદારીનો અખત્યાગ કપની સરકારે લીધો હતો તે ઉમવવા વિભાગત અરજ કરી, જેમાં પાછળથી ફેતેહ મળ્યા. એ પ્રમાણે રાજન્યવચ્ચા કરી હતી. ઉપરાંત તેઓ સાહિત્યના મોખીન હતા, વિધાવિનોદ માટે દર જુવવારે વિદ્વાનોની અને ભાટ ચારણોની કચેરી કરતા અને સારા કવિને ઇનામ આપતા. પ્રખ્યાત એ. કે. ફાર્બમ માહેમને ઘણી અંતિહામિક હકીકત પૂરી પાડેલી.

શ્રમા, દયા અને ઉદારતાથી એમની કીર્તિ જણુ વધી હતી, એમના વખતમાં સહજાનંદ સ્વામી ગદ્દે આવીને દાદા ખાચગના દરબારમાં રહ્યા.

૧ ભાવનગરના દરબારમાં હજી પણ ન્યાં આ સમા જમતી તે સ્થાન કેખાડવામાં આવે છે.

અને એ પરગણું દરબારના તાબાનું હતું. તેથી મંદીર કરવાની રજા લેવા, તે ધર્મબોધ કરવા ભાવનગર પધાર્યા, ત્યારે તેમનું બહુ સન્માન કર્યું.

મહારાજ વિજયસિંહજી ધણી રાણીજી પરણ્યા હતા. તેમાં મૂળીવાળાં પરમાર રાણી નાનીયા માનીતાં હતાં, તેમના કુંવર અખુલા, નારલાને લાખણુકા અને બીમકદમાં ગરાસ આપ્યો હતો. પણ પાટવી કુંવર તેા બાવસિંહજી (જેને દોઢો કુંવર કહેતા.) નામે હતા, તે પોતાની પાછળ ચાર પુત્ર મૂળી મહારાજ શ્રી વિજયસિંહજીની હયાતીમાં જ રવર્ગવાસી થયા હતા. એ ચાર કુંવરનાં નામ ૧ અખેગજજી, ૨ જસવંતસિંહજી, ૩ દેવી સિંહજી, અને ૪ રૂપસિંહજી. દોકારશ્રી વિજયસિંહજી સન ૧૮૫૨માં ૭૨ વર્ષની ઉંમરે દેહાસવાસી થયા. તેમણે ઘણાં લોકોપયોગી અને ધર્મદાનનાં કામ કર્યાં છે. વસ્તીના લેક્ષાની ફરિયાદ જાને જાંલણી ઇન્સાફ દેતા. પોતે પરમવિવેકી હતા. તેમની વિવેકી રીતના વખાણ ચાપ છે. પોતાના હુકમની દરેક ચીઠી કે કાગળ ઉપર મોહોર (સિક્કો) કરાવીને જ મોકલતા. અને લેક્ષામાં હળા મળી કામ લેતા તેથી વસ્તીનો ધણ સતોષ પામ્યા હતા, એઓ રાજ્યની આમાદીમાં ને ઉપજમાં વધારો કરી અંગ્રેજ સરકારની રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણે ન્યાય નીતિથી વર્તતા અને મરકારમા પણ ઘણું માન પામ્યા હતા.

જમાદારો તાલખ. સાલેલાઈ અને અગદુલ હુખીખ:—૧ એ તણુ લાછઓ તે નાસર જમાદારના દીકરા હતા. તેઓના તાબામાં સઘળા આરબો એક દિકથી, નિમકદલાવીથી નોકરી કરતા હતા. મહુવામાં યાણું મૂકાયું તેમાં એ મુખ્ય હતા.

તાલખ જમાદાર દેખાવડો, કાશુવાળો અને માનીતો હતો. એની આગળ આરબની યેરણ ચાલતી. અને તેને છાં ચામર મળેલાં હતાં. એ આરબો અસલ અરબસ્તાનના રહેવાસી હતા, તેમની એક હુન્ડી આ દેશમાં આવેલી. તેના મુખી નાસીર જમાદારને મહારાજ વખતમિહજીના વખતમાં રાખવામાં આવેલા. તે અગાઉ આરબો નોકર રહેતા, પણ આજે ઉપયોગ તેમનાં બહા-દુરીનાં કામથી ઇ. સ. ૧૭૫૦ પછીથી થયો છે. એમને ગરકડો પગાર વર્ષે ચૂકવાતો, અને મોદીખાતેથી સીધાં અપાનાં. હુશિઆર અને હદરદાન સર-

૧ એ અગદુલ હખીખ મટિ દહેવાય છે કે—

“સાલે સાવજ સામરા હુકે, જેમાં હુકે એક અગદુલ હખીખ
એણે કાઠીના પોઠી કર્યાં, એની રીત કરવી તબીખ ?”

ગામ આખાં રાજેશાં સરવંષા ગરામીયા અને કાકીઓનું જોર નરમ પાડેયું. તેમને દરવેશ અને વાગાદમાં ભાવનગરની મતા વધારવામાં સામેલ રહેલાં. જગાભાઈ માટે કહેવાય છે કે—

કુહો

● ધન કંઈકે ધરમરી, આવે વરણ અદાર,
તજાજો વાળો તપે, જસ છનણ જગમાદ. ૧

વાગા જગાભાઈએ ચીનગની સડાઈમાં દેવાણી (પહેમામના) કીકા-ભાઈને સાથે કાંઈ હાલો કર્યો. પોને કુદકી કાંઈ પડી પડી જાય મેળવ્યો.

કારભારી રૂપણ દેશાઈ—એઓ ગોધાવાગા દેશાઈ કુદુંબના પ્રખ્યાત નાગરશૂદ્રસ્થ હતા. તેમના પિનાશીનું નામ વાકાજી દેશાઈ. આશરે ૪૫ મેડાથી બાદશાહીસારીના લેખપત્રથી દેશાઈગીરી મજેલી અને દેશાઈગીરી બદલ અમુક હક તેમજ ગરામ પણ મજેલો. મુમત્તમાની રાજ્ય બદલાયા પછી પેન્નાના વખતમાં ગોધા બંદર મરાઠાને હાથ ગયું તે વખતે ભાવનગરની ગાદીએ અખેરાજીજી (ભાવમિહજીના પુત્ર) હતા. તેમણે એ પેન્નાને ધણી મદદ કરેલી, અને ગોધા છતવામાં મહાય કર્યાથી રાજાને અમુક હકપણ મજેલા. તે વખતથી દેશાઈ કુદુંબને ભાવનગર દરબાર જોડે વિગેા પરિચય થયો, અને ભાવનગર મોટે ભાગે રહેવા માંડયું. અને અત્યાર સુધીમાં એમના કુદુંબના પ્રખ્યાત ધણા પુરય થયા છે. દેશાઈ રૂપણ મહારાજન વખતમિહજીના કારભારી હતા. સુદક્ષામા નિપૂણ અને દરેક લડાઈમાં અંગેવાની ભર્યો ભાગ લેતા હતા. પગે જરા ખોટ હતી, પણ થોડે અડવામાં, હોડ કરવામાં, અને ક્યમ ચલાવવામાં ક્યારા નહોતી. “ ક્ષમ, હકી અને બરછી ” એ

૧ ધર્મની ધન કંઈકે છે, ને અદારે વણું (જાન લેવા કે મદદ લેવા) આવે છે. જરાનો છતનાર જગોવાળો તજાજો તપે છે—રાજ્ય કરે છે.

૨ વાકાજી દેશાઈ પોતાની સમજા બતાવવા પ્રજે બાજીચ પેશા પાસે ગયેલા, તે વખતે પ્રજામાં તેમને એક પવિત્ર અને જટકના ઉપાસક બાનણની મુલાકાત થયેલી વિષે જાણ્યું કે આ કોઈ ખાનદાન કુદુંબના શૂદ્રસ્થ છે. તેથી વખતે વખત દર્શનને વાતચિત થતી હતી. એક વખત કેનાં સાક્ષાત દર્શન અપાવવાને ગુરુ મહારાજે બોલાવ્યા, પણ જરાક મોડું થવાથી પાછળના સારીના દર્શન થયાં. એટલે વિષે કહ્યું કે તારી પાછળના વંશને પદામી ને સંપત્તિવાળા થશે. અને ખરેખર તેમના વંશને સુધાન નિવંજ્યા તે બાને પ્રતાપે જીવી માન્યનો છે

નાગરનાં સાધન ગણાય છે. એ ત્રણે જાગૃતમાં પૂરા હતા એએ ચીતજની
 યજ્ઞમાં આરણ પડીને થય્યા છે. દુરમન તેમનાથી ડરતા, અને રાગનો
 જમણે હાથ હતા. માત્ર લગાડી જ સેવા બળવતા, એમ નહિ પણ ક્રોધ
 કરાર કરાવ્યા, મુજકગીરી ઉધરાવવી, ખળતો લરપૂર રાખવો, નાણાની
 છૂટ રખાવવી અને ભવિષ્યમાં લાલ મળે એવી એકચણ કરાવવી એ બધું
 પોતાના બુદ્ધિજળથી કરતા. ચીતજની ઘણા વખતે ફિરંગી ગોલંદાજને પોને
 પકડારીને ગોળા ફેંદાવતા હતા. એક વાર તો કહે છે કે ગોલંદાજનું કામ
 પણ બળવું હતું. એ વખતમાં દેશનું સંરક્ષણ કરવું, એ અર્થે પ્રાણાર્પણ
 કરવું અને 'નિમદ્ધલાસીથી' રાજસેવા કરવી એ ખરા મુશ્કેલીનું કર્તવ્ય
 મનાતું હતું. એમના વિશે એક કવિ કહે છે:—

નમિત સકલ મૂપઃ ક્રમરૂપઃ પ્રતાપી ।
 દલિત સકલ પાપી માન શૌર્ય પ્રચંદઃ ॥ ૧ ॥
 સુઠત, કરણ દંડો મંડિતા શેષ ખંડો ।
 દ્વિજગમ મણિમાલ નાયકો રૂપનામા ॥ ૧ ॥
 વિમલ બહુ યશોસિ ક્ષીર સિંધો પયાસિ
 જયતિ વિગત પાપં સ્થાપયિત્વા પ્રતાપં ॥
 ત્રિતત વિમલ વંશઃ પુત્ર પૌત્રાદિ રત્નૈ ।
 હરિપદ અનુરાગી રૂપગિત્સંવમૂવ ॥ ૨ ॥

ગાદી (ભાવનગર દરબારની એ પ્રથમ ગાદીનું શરેર હતું) એ નોંધ વગર નાખ્યાં વાપર્યાં.

જ્યારે સિહોર ઉપર બાગાણ ચડી આવ્યો, ને તેને દગવ્યો, ને પાંચ મહિના સુધી તંબુમાં રહેવું પડ્યું, ત્યારે પણ રૂપણ દેશાજીએ બહુ બદાહુરી કરી હતી, તે વિષે કહ્યા છે કે:—

આયો ત્યાં આવે નં, દખણી દોડ કરે;
સિહોરને સીમાડે, રાખ્યો બાબો રૂપડા ૧
તે નાગર નચાવીઓ, સુખો માંજ લગે,
બાબો બહુકે-રોડી મૂખો રૂપડા. ૨

દક્ષિણી બાબોજી હોશ કરીને આયો આવી શકે નહિ. એને મિહોરના સીમાડા બહાર છે રૂપજી તેં રોડી રાખ્યો.

હે રૂપજી નાગર! તેં સાંજ લગી સુખે નચાવ્યો. મતલબ કે આમ તેમ ગયો, પણ બાગાને કાવવા દીધો નહિ. બહુકના ધડાકાએ બાગાને રોડી મૂક્યો. (સિહોર નજીક આવવા ન દીધો.)

મહારાજાશ્રી વખતમિહજી ચીતળ છતવા ગયા, ત્યારે રજપૂતોના મેનાપતિ ભાદેવાણી અને ખતર દિંદુના મેનાપતિ વાઘજી દેશાધના પુત્ર રૂપજી હતા.

“લગડો ધર લેવા, ચાલ્યો ચોમલાંઆ તણી.
હાલ ગુદાગ દુવા, બેરી વાઘમ રાજીત. ૧,
મલકી સિહોરા તણી, એ તું ઉમે જાત,
એ વાનો વચાત, જે રાજવીએ રૂપડા. ૨
“ઘોધારી ઘોધાતણા, ઉનાગ અમે
નાગર સોરઠ નવે રૂડી દીમે રૂપડે.” ૩

ચોમલાંઆગાની ધર પૃથ્વી લેવાને લગડો (રૂપજી) ચાલ્યો તેથી ચોમલાંઆના હાલ એ હાલ થયા, કેમકે તેનો બેરી વાઘજીનો પુત્ર હતો. સિહોરના રાજાની સલકી (આમ) હતી, તે તારી દવાતીમાં બીજાના તામામા જાત, તો એમ કહેવાત કે રૂપજી દેશાજી હાજર નહિ હોય. મતલબ કે તું જ્યાં હાજર હોય ત્યાં કહેજા ચાલ. ઘોધારી નાગર ઉનાના નાગર અને નવ બોમના મોઢમાં બીજા જોટલા નાગર છે, તે રૂપજીથીજ રૂડા દેખાય છે. મતલબ કે તું- “ઉજળે સૌ ઉજળા છે,”

વજ્ર દેવાઈ ઉરે ભા'દેવાણી, ભાવનગર ગુજ્યના ભાષાનોગ્રાં
દેવાણી અને વાળાણી કુટુંબ સૈનિક સહાયક તરીકે પ્રખ્યાત છે. મગપુરુષ
દેવાઈના વિસ્તારમાં ભા'દેવાણી થયા એમનું નામ પણ દેવાઈ હતું,
તેથી તેમને સૌ “ભા” કહેતા હતા. જેના નામથી “ભાદેવાણી ની ગેરી”
અને “ભાનો દરબાર” ઇત્યાદિ સ્મારક સ્થળો ભાવનગરમાં છે. એમણે
રાજ્યવિસ્તારમાં દરેક વખતે ભાગ લીધો છે. એનામાં પોતાના એક લોકીઆ
સાચેયાઓનું સરકાર રાખતા. પ્રાતઃપુજાથી હોવાથી પ્રતિદિન બહુ મેળવી
હતી. સહાય ન હોય તેવે વખતે વજ્રરાતનું કામ કરતા. તેમના વંશજો એ
દિનજો સાચવી શક્યા, તેથી આજે પણ વજ્રનું પદ ખોલાય છે. જેમકે
જેમાભાઈ વજ્ર, હરિસિંહજી વજ્ર, વગેરે. તેમના પુત્ર વજ્ર શ્રી
હરિસિંહજી નેકનામદાર મહારાજ સર તખ્તસિંહજીની સમાન વયના હતા,
તેથી નવી ઉઘડેલી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં તેઓ બેઠે સાથેજ
દાખલ થયા હતા. તેમાં હરિસિંહજી મેટ્રીકપુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ
થયા હતા. રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજના એઓ પહેલા મેટ્રીક હતા.
તેઓ પ્રથમ વજ્રની જગ્યાએ હતા, ત્યાર બાદ વસુલાત ખાતામાં નીમાયા
હતા. તેમને ઐતિહાસિક વિષયનો બહુ શોખ હતો. પોતે જાતે એક હિંદો
ઇતિહાસ રાખ્યો છે.

વજ્ર દેવાઈ વિશે નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ કહેવાય છે.

તળાખના કોળીઓએ એન્ટીસ નામે ગોરા સાહેબને ભૂલ્યો હોવાથી
અંગ્રેજ સરકારે તળાખના કોળી વગેરેને નસીદત કરવા માયું. ભા'દેવાણીને
પણ કોળીઓ સામે ધણી ફરિયાદો હતી એટલે ભાવનગર દરબારે સરકારને
મદદ કરી અને ભા'દેવાણી અને સરકારે મળીને તળાખ લીધું. તે વખતે
તળાખ ભાવનગરને આવીશ હબર રૂપિયે સુખત કરી દેવાની માગણી થઈ પણ
ભાવનગરે તે લીધું નહિ. એટલે તે ખંભાતના નવાખને અપાયું. તે નવા-
ખના સુખા મુરદીને કેટલાક દેવાણી ભાઈઓને માર્યા એટલે ભા'દેવાણીને
સાચું કે તળાખ ભાવનગરને તાબે આવવું જ જોઈએ. તળાખ ઉપર ભાવ-
નગરનો અમ હક હતો જ એટલે ભા'દેવાણીની માગણી કબૂલ રહી અને
તળાખ ભાવનગરને ભા'દેવાણીની મદદથી મળ્યું.

પણ મુંદીન તળાખ ખાલી કરવા નારાજ હતો એટલે ભા' ઉપર
અંટસ રાખી રહ્યો અને એકવાર વખત આવતાં તે દેવાણીના ગામ ઠાળા-

તળાવ ઉપર વ્હાર લઈ ગયો. પણ વચમાં એક ચારણને^૧ ખજર પરી એટલે તેણે દટકને અવળે માર્ગે દોરવી ભા' ને ખજર દરી એટલે ભા' દેવાણી સુરક્ષિત રહેજે જઈ પહોંચ્યા અને આવેદ દટક નિગરાઈ ર્ધ પાછુ ગયું.

વજર દેવાણુ' ચિત્ર ચિતળની વિગત્ય ગ્વારીમાં છે છતાં તેઓ ખુદ એ યુદ્ધમાં ભાગ લેવા ગયા હોય તે પ્તાન વધાર્થ ક્ષાગતી નથી. વસ્તુનાએ વજર દેવાણની તવારીખ તેમના જન્મ પહેલાં થોડાક વખતથી શરૂ થાય છે. તેમના પિતા તેમજભાઈ રંગરડના માળાના યુદ્ધમાં હતા; અને ત્યાંથી મહારાજ ભાવસિંહજીને ઉગારીને સક્ષાત્ત સિહોર પહોંચાડવાનો ભાર તેમજભાઈએ પોતાને શિર લઈ પોતાનાં બધાં માણસો સાથે માણસોઈ હરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.^૨ તે યુદ્ધમાં બધા ખપી ગયા પછી તેમજભાઈનું પ્રચડ શરીર બધાને જતાવવા માટે ખસીયાઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા અને ગામ બહાર રાખ્યું અને જ્યારે બધા જોવા મળ્યા ત્યારે તેને ઉંચું કર્યું. તે વખતે એક ચારણ અને એક વૃદ્ધ ચારણીઆણી લાં હતાં. ચારણીઆણીએ કર્યું કે આ દુશ્મન ઉભો કર્યો તે ખોટું કર્યું. એટલે ખસીયાઓએ તેમના શરીરને ઊંચું નાખ્યું એટલે દરી વૃદ્ધ ચારણીઆણીએ કર્યું કે આ વધારે ખરાગ કર્યું કેમકે હવે તેના વંશને તમને એ પ્રમાણે ઊંધા નાખશે. એટલે ખસીયાઓએ મોઢામાં ધૂળ નાખી અને તરત ચારણીઆણીએ કર્યું કે આ સૌથી ખરાગ કર્યું કેમકે હવે તમારા એ દુશ્મનો તમારા મોઢામાં ધૂળ નાખશે. એટલે ખસીયાઓ વસવસો કરતા ચાલ્યા ગયા.

તેમજભાઈના અવસાન પહેલાં તેમને સંતાન હતું નહિ અને વધારે કરી માટેતી ન હોવાને લીધે બધાએ તેમનો શોક કાંઈ નિર્વંશ ગુજરનારનો શોક કરે તેની રીતે કરેલો પણ તેમજભાઈના મૃતદેહની દશા જોનાર

૧ આ ચારણને જતાવવા ભા' દેવાણીના પુત્ર નયુભાઈ ગયા હતા. જ્યારે ચારણે ઉતર્યો એ ખજર ગુરદીનના માણસોને પડી ત્યારે તેઓએ ચારણને શિક્ષા કરવાનો મનસૂબો કર્યો એ વાત ચારણે પાસેથીજ કર્યું પરંપરાએ આવી એટલે પેલા ચારણે નયુભાઈની મદદ માગી, અને બધા દેવાણીઓ તેની બદારે યયા દતા.

૨ આ હકીકત માટે જુલો પાના ૫૬-૫૭.

૩ એ ઉપરથી કહેવાયું કે—

સખજો મોટા સાથ રહેને માગે ગરજો નહીં
મહાંય આખી રાત વારી રાખ્યાં તે વીજડા

ચારણ ત્યાં હાજર હતો તેણે તેમને વાર્તા અને કહ્યું કે તેઓભાઈનાં પત્નીને ગર્ભ છે. અને તેમને પુત્ર થશે તે અતિ પરાક્રમી થશે.^૧ આ ઉપરથી બધાએ શોકનો પ્રકાર બદલ્યો. એ ચનાર પુત્ર તે વજીર દેવાણ અથવા ભા' દેવાણી. આ ગણત્રીએ ચિતળની ટાકાઇ વખતે ભા' દેવાણીની ઉમર લગભગ ૭૦-૭૨ વરસની હોવી જોઇએ અને તે રાજપુત કસરકરના સરદાર હતા. છતાં ચિતળની ટાકાઇ વખતે હાજર રહેનાર તો તેમના પુત્ર નયુભાઇ દેવા જોઇએ, એમ નીચેની દંતકથા ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

જ્યારે ચિતળના યુદ્ધમાંથી મહારાજ વખતસિંહણ પાછા ફરતા હતા તે વખતે મહારાજને એક કાઠીનો ભેટો યજ ગયો. કસરકરની સાથે ચાવનો ચાક્તો વાત કરતો આવ અને હાથમાં બરછી ફેરવતો જાય. એ કાઠીને, આતાભાઇએ જે રીતે કાઠીઓને નમાવ્યા હતા તે વસમું લાગ્યું હતું. એટલે તે હાથમાં બરછી ફેરવતો ગયો અને મહારાજનાં વખાણ કરતો ગયો. મહારાજ તેની મુગદ સમજી ગયા પણ બીજું કંઈ તે સમજ્યું નહિ બધા વાનો સાંભળતા હતા પણ આ બરછી સાં માટે ફેરવતો હતો તે કાઠ કળી શક્યા નહિ. ચારે તરફ જોવા પછી મહારાજએ નયુભાઇ દેવાણીને યાદ કર્યો, મહારાજ છેલ્લા થોડા વખતથી નયુભાઇને બોલાવતા ન હતા.^૨

૧ આ ચારણી કીરસાઓનું ઐતિહાસિક સત્ય એ નથી કે તેમણે જે જાનવાનું તે અમાલથી ખરેખર કહ્યું હતું પણ એ છે કે ચારણો, ખારેટા વગેરે બુદ્ધિશીલી વર્ગ હોઇને તથા સ્પષ્ટવક્તા હોઇને કેવળ સુદોષણવી લોકો અને પરુ જેવા ભદનારાઓનાં કૂર વાનિ અને અનાચારો ઉપર તેઓ અંકુશ રાખી શકતા અને ચારણ ચારણી બન્નેએ ભગિય બાળ્યું હતું તેમ માનવાને બદલે પેતાનીજ બુદ્ધિથી પરિણામો બતાવ્યાં હતાં તેમ માનવું જ્યારે સંપ્રતિક છે જીવાને અદ્ય જનનાર બાળક કાંઈએ એમ કહેનાર ભવિષ્યવાણી કહેતો નથી પણ અનુભવસિદ્ધ સત્ય જ કહે છે. મૃતદેહને આવી રીતે રાખનાર ઉપર મૃતપુરુષના કુટુંબીઓને કોપાન્નિ વર્ષે એમ માનવું અને કહેવું તે એ યુગનું અનુભવસિદ્ધ સત્ય હતું.

૨ આ ઇતિહાસનું કારણ એમ હતું કે નયુભાઇના પૂર્વજનો જે ગાંધી માળા તળાવમાં પાસે છવ બચાવેલાં હતાં (ખંભાતના નવાજ સાથેની વપસારમાં) એ ચારણનો છવ બચાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ચારણે નયુભાઇની મદદ માગી. નયુભાઇએ મહારાજની મદદ માગી; પણ મહારાજ તે વખતે બીજા કામમાં રોકાયેલા હતા તેમજ કસરકર ખાતર લગ્નર પડાડવા હતા. વપસાર ખંભાત સાથે નેર બાંધવા રાજ નહોતા એટલે તેમણે મદદ આપી નહીં એટલે નયુભાઇ અને બીજા દેવાણી ભાઇએ ચારણની વ્હારે ચડી ગયા. તે બનાવ પરથી મહારાજ નયુભાઇ દેવાણીને ઓછું બોલાવતા.

એટલે તે લરકરના છેવાડેના ભાગમાં ચાલતા હતા. પણ જોસાવ્યા એટલે તે મોખરે આવ્યા. આવનાં દરથી તેમણે કાઢીને જરૂરી સાધે વાતો કરતો હતો એટલે સજામાં તે બધી વાત સમજી ગયા અને આવનાં આવતાં તેમણે બાલાથી કાઢીના સાથને નકામો કરી દીધો. પછી કેમ જાણે કે તે અકસ્માતજ હોય અને બીજું કશું જન્યુર ન હોય તેમ મહારાજની શ્રુતિ આગા છે એમ પ્રજ્ઞા, મહારાજને કહ્યું: “કાંઈ નહીં આ હોદ્દા પામે” અને એ તે સિંમેથી ત્રણ ચમેનો સંબંધ દર્શાવતો હતો નથી.

મકરણ ૧૦ મું.

વિખ્યાત પુરુષો—આત્મ.

જીવણી જોહેલ—સિદ્ધાર માટે પ્રાણ ચર્મણ કરનાર બધા પુરુષો સિદ્ધારનાં ચિત્રોમાં નથી. સિદ્ધાર ને સિદ્ધાગ્ના રાજ્યો માટે વાળાણી અને રેવાણી યાખાઓએ પોતાનાં માયાની કીમત ગણીજ નથી. ઉલટું માર્યાં આપવા માટે, બિલ્લનમાં ચઢીકાતા થવા માટે, આત્મત્યાગમાં વધવા માટે તેઓ વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી આવેલી છે. જીવણી જોહેલ વાળાણી વંશના હતા. તેમનો સમય ઇ. સ. ૧૮૦૪ ની આસપાસ.

જે વખતે બાળાજી અધ્યાજી^૧ ખંડણી ઉધરાવવા માટે કાઠીયાવાડમાં આવ્યો તે વખતે તેની માગણી પ્રમાણે ખંડણી ભરવી એ મહારાજ વખતસિંહજી માટે અસલ હતું. બાળાજી સિદ્ધારથી દરોહ ગણી દૂર આંમલા ગામે હતો ત્યાંથી તેણે સિદ્ધાર ઉપર આક્રમણ કરી તોપોનો મારો ચલાવ્યો. તેની સામે જીવણી જોહેલે શહેરનું રક્ષણ કર્યું. હજી પણ સુરકાને દરવાજો એક કોઠો છે તે જીવણીજનો કોઠો વહેવાન છે. તેમને વિષે કવિત છે કે—

કાણુ જગાડે જીવણી વાળાણી વખત્રાળ,
જેની કુકે વન પ્રજાને કોદીયા સરખો કાળ. ૧
સોનપરીએ સોનુ જો રસોડે રધાત,
તો પાથુને પીસ્તાત જુગતે કરી જીવણી. ૨
સ્થેર શીયોરા ઉપરે બેઠા બાળા જોય,
(ત્યાં) દખણી ડગમગ હોય જીતવો કેપરો જીવણી. ૩
મરદ હાય મહે કરે વાળી તેજ પરે,
નયણે અમન કરે મૂઝણુ હારો જીવણી. ૪
જો જીવણીયો નય સિયોરો ગદ છોડીને,
(ના) જીતરપતિ શેરો ચાપ દીઠી દેહજરાજિત ૫

વાજાણી વડરાજ કોથે લગોયો કેશરી,
ડગાડી દેતો ડાંણુ બંગે મૂઝે શવણી. ૬

બાગાા ગો બગવાન ચડયો શીયોન ઉપરે,
બંદુક લાસા બાણુ ઝીંક દીધી તેં શવણી. ૭

શિયોયો શિયોરજક તું આગ્યો ટોડે,
કુંજળ કુંજરડે મુડે બેઠાં શવણી. ૮

કામદાર ડોસો દયે:—કામદાર ડોસા દવેના પિતાનું નામ અગરામર દવે. એઓના વડરા પ્રથમ ધારીવાણા (સિદ્ધપુર પાસે) ગામમાં રહેતા. પ્રથમ ત્યાથી રથનાથ દવે જેઓ રામનસજના શાલીગ્રામ લઈ આવ્યા હતા, તે ઉમગણે આવેલા, અને ગજવમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યાથી ડોસા દવે અને તેના કામ પથુ ગોદિતવાડમાં આવ્યા. ડોસા દવેના કામ શાસ્ત્રી હતા, અને સિદ્ધારમાં વિદ્યાર્થીઓ લાણુવતા. પેશાની સત્તામાં માત્ર પામેલા તેથી વર્ષા-સન મળતું. આ વખતે રાજના કુંવર પણ શાળામાં શીખતા તેથી રાગ જોડે નાનો સંબંધ થયો.

ડોસો દવે સંવત ૧૮૬૦ માં ધણું કરીને મુજરી ગયા હશે. નેમનું કારાર આનાલાઈ પામે ધણું વગન હતું. ત્રયમજ દારવારીના જેટલી સત્તા

૧ (૧) વિવની જવાબા જેવા છવ્ણછ વાઝાબીને ફોઈ જવાબી રાઈ નહોં મેમકે તેની કુંકથી વગે અને કોલીયા (એક અર્થ નાના સુપો બીજે થેરીયા) ભરમ થઈ નય (૨) જો સોનમદ (તે સોનમદના રહીશ હતા) માં તારે રસોડે સોનું રંધાવું દોત તો તું બધા માગણોને હોંસથી પીસી તેમનું કારિદ્રવ ફર હવત (૩) સિદ્ધારના પિલા ઉપર બાગાણી નજર પડે છે ત્યારે તે રાંકામાં પડે છે, કેમકે છવણી ઉપર છવ મેળવવી મુશ્કેલ છે. (૪) બાગાણીએ શુદ્ધ રાઈ હરતોજ જે મડિના દાણ પોતાની મૂઝ ઉપર અને તરવાર ઉપર મેરા, આંખમાંથી અગ્રિજરવા લાગ્યો એવો તે લડવા માટે ઉનાવ્યો. થયો હતો (૫) જો સિદ્ધારનો મડ કાંડીને છવણી ગયો હોત તો કેરાજના પુત્ર તરીકે છેડ દિંદી સુખી નિન્દા થઈ હોત. (૬) વિકાળ સિંહના જેવો વાઝાણી કોથે બરાઈ અવાજ કરે છે અને યુદ્ધમાં જીત્યું છે. (૭) ન્હારે બાગાણીએ આક્રમણ કર્યું ત્યારે છવણીએ બંદુક, લાણીઓ અને બાણોની તેની ઉપર વરિ કરી. (૮) ન્હારે છવણી સિદ્ધારના સિવાના ટોડા ઉપર આવ્યો ત્યારે (કરમન રૂપી બીજ) પક્ષીનાં મુઝો દીને બીજ કુંજર ઉપર ચાક્યાં ગયાં.

હતી. ખાણથી હડવેના નેમના અંકુશમાં હતા. રાખની લેવડદેવડ, હડવેના પગાર ચૂં વા લગાઈમાં ભાગ લેવો એ બધું કામ ગેમનું હતું. અને રૂપણ દેરાઈને કારભાર એમની પડી થયો. ડોસાદેવેને તથા દીકરા. તેમાં મોટા બીમણ, પછી લવણ ને છેલ્લા મૂળણ. તેમાં લવણ લગાઈમાં સાથે ચડતા.

વળી તેમના ભત્રિજા મોનણ દવે પણ તેમાં મદદગાર હતા.

શીઘ્ર દર્શ્ય જંગમનાથ પોતાના “વૃદ્ધવંશ વર્ણન.” માં લખે છે કે—

દિગ્ગજ કુસુદ સુતોપ પ્રોદ્ધિસ્તઃ સર્વદોષઃ ।

સ્વજન દ્વદ્ય તોપ. સર્વ દુઃખૌઘ મોપ ॥

રિપુજન ધન મોપ. વુદ્ધ વિદ્યા પ્રદોષો ।

લગ્નજનય સુદોષો દુર્વિધાર્યસ્ત રોષઃ ॥ ૧ ॥

ખાણથી રૂપી કુસુદને સુતોપ પમાડનાર, બધા દોષ કદાહી નાખનાર, પોતાનાં માણસોને ખુશ રાખનાર, તમામ દુઃખોને દળી શત્રુઓના ધનને ખુશી લેનાર તેમજ નધારી વિદ્યા દાખનાર, એવો અજરામર દેવેનો દીકરો જેનો રોપ મુશ્કેલીએ મમાવી શકાય તેવો છે, (તે જય પામે છે.)

તે સમર્થ અને વજનદાર શરવીર અને કાર્યદક્ષ હતા. માત્ર ખાણથી વિદ્યાથીજ નહિ પણ બુદ્ધિમા ભાગ લઈને સુદાં રાખની પ્રીતિ સ પાદન કરેલી. તેમને પાછળથી આરબ સિપાઈઓએ પગાર માટે સતાવેલા. અને છેવટ ખીમણેનો કામ સોંપી પોને કામથી નિવૃત્ત મયા હતા.

કામદાર લવણ દવે. ૨ દવે લવણ ડોમા. રહેવાશી લાલનગર. તે

૧ આ “ રસ ગંગાધર ” ના કર્તા નહીં.

૨ જયતિ લલતમિત્ર સ્વર્ણમિત્તલિપ્તિં ।

વિધિચિત્ર વર્ણ દુદ્ધપુત્રં છણ્ણં ॥

શુભજનવૃત્તમિત્રં મત્રુધુર્વાત તોત્રં ।

દયારિદતિ મિત્રિયં પ્રાપ્તિ ગર્વં છપાર્વ ॥ ૨ ॥

મદારાજ શ્રી વજનસિંહજીના મિત્ર, ગંગા જેવા પવિત્ર જુદાં જુદાં સુંદર ખત (પાનાં કે પાન) લખ્યાં ડોસા દેવેના સપુત જેણે પંડિતોની મેત્રિ કરી છે, ને શત્રુનાં મુખ્યોને બલહીન કર્યાં છે તે લવણ નામના સપાત્ર જેનાં માત્ર કામલ છે, તે મિત્ર પામે છે. (જંગમનાથ)

એમના પિતા દામજી મહેતા, તે પશુ દરબારમાં કામકાજ કરતા. મળે તેમના વડવા મહેગજ દેશાઈ લોખીઆણાનો સુઆની વતી દામ કરતા. તેમની પ્રથમ અવટક દેશાઈ હતી. તે સિદ્ધારમાં આવ્યા પછી મહેતા દહેવાયા. રામજી મહેનો અત્રે આવેલા. જેના નામથી રામનાથ મહાદેવ અને રામજી મહેતાની વાવ દેવગાણાને રસ્તે પ્રખ્યાત છે.

હરખજી મહેતાને ત્રણ દીકરા હતા.

૧ જેઠા મહેતા. ૨ ગોપાળજી. ૩ કેશવજી. તેમાં જેઠા મહેતાને રણુ-છાડદામ, ગોકુળદાસ, વલ્લભદાસ વગેરે સાત દીકરા હતા. પંડે જેઠા મહેતા પશુ મહારાજા વિજયસિંહજીના વખતમાં કાઠીઓ સામે ધીંગાણામાં ચડેલા, અને હાથે તરવારનો ધા મેળવેલો.

૧૫૪૫ ૩ ૧૧ ૧૫

હરખજી મહેતાએ એક હવેલી ધર આગળ બંધાવેલી, તેની મેવા હરખજી મહેતાની હયાતી બાદ જેઠા મહેતાએ, પછી તેના દીકરા ગોકુળદામે કરેલી.

હરખજી મહેતાની બનાવેલી કવિતાઓ ધણી છે. કાઠિયાવાડમાં વિદ્વાન કારભારીઓની પાકતમા મુકીએ તેવી શક્તિ તેમનામાં હતી. પોને હમેશાં કથા શ્રવણ કરતા અને કવિ પડિતોને આશ્રય આપતા. પ્રશ્નોરા કુબેર બટને પોતાની પામે રાખી સસ્કૃત ગ્રંથોનાં શાઓ સમભ્યા હતા, એજ પ્રમાણે દેવશકર જાની, કેશવજી દવેને પશુ પોતાની પાસે બોલાવી જ્ઞાનમર્યા કરતા.

તેમણે બાધેલા હવેલીના નેમ-નિયમે અત્યારસુધી અરંખસિત રહે છે. હવેલીને અંગે કેટલીક જમીન છે અને તેને માટે દરબારશીના વડવાએ ધણા સારા લેખ કરી આપેલ છે.

એમના હસ્તાક્ષર સ્પષ્ટ અને એક સરખા. તેમના કહેલા ગ્રંથો પૈકી “હરખજી મહેતાનાં પદ,” અને “ચાંત્રાવર્ણમ” એ બે છપાયા છે. બાકીના હસ્તલિખિત છપાયા નથી.

તેમનો મુદ્દ પ્રસંગનો પોશાક ગરમશીયાના જેવો હતો, તરવાર, ભાતું, જમીયો, દટાર, વગેરે હથિયાર બાંધી બખ્તર પહેરતા. તે સાતકુટ હિંચા હતા. કાઠિાર વખતસિંહજી સાથે દરેક લગ્નમાં ચડતા. જેમ બરવાળે ધેલાશા, તેમજ અહીં હરખજી મહેનો હતા. તેમનામાં રંગેચુચુ સાથે શરવીરપણું હતું, પોતાના ત્રણે દીકરાને પોતાની હયાતીમાં વહેચણુ કરી દઈ દક્ષિણાચણુના

મૂર્તિ હતી, તેના સમયમા દેહ છોડ્યો હતો મહેતા જેવો પંડીથી કાંઈ શરે પુરુષ તેમના વસમા થયો નથી

તેમને દુઃખાગ્રી મારસે રૂપીયાનું વર્ષાસન મળતું, અને પંડીથી તેમના દીનરા જેવા મહેતાને તેજ પ્રમાણે મળતું હકિત વિગ્રહસિંહજીએ તેમને મશાવ ખર્ચના રૂ. ૧૦૦) વધારે રી આપ્યા હતા ને તેમની પાસે હ મેશ મશાવ થતી

લગણ મહેતો એઓ સાતે વપોગ વાણીના લેલીનાણાના દેશાઈ રામજીના વસમા છે, અને મહેતા હરખજીના પિત્રાઈ યાદ તેઓ “ પ્રેમજી પેટ ”મા ગણાય છે

મહેતા હરખજીની પેટે લગણ મહેતો પણ લગણમાં જતા, અને ધણે ભાગે હરખજી મહેતાની સાથે જ રહેતા

એઓ સાતિના વખતમા દુઃખાગ્રી પગલા ઈશ્વરે ગાખી વહીવટ કરતા એટલે વેપાર અને લગણનું બેઠ નામ રી શકના તેમણે લખેલા વહીવટના ચોપડા પણ છે તેઓ વણુ રીને સંવત ૧૮૬૬ માં મુગુરી ગયા પોને જીવગીર્ણ ત નોટરી દેલી છે ૧

ખાગેટ મહેતાજી—મિહોગના ન્હીંગ દ્યોદી મારેટ મહેતાજી જીવણા ભાઈ તેમના નડવા અમન મારવાડમા રહેતા હતા તેઓ માગવાડમાથી આ દેશમા સેજજી દુખાગ્રી પંડીથી સોખડાજીના વખતમા મેનાડના ગણાને રાગે ન જતા ગોહિલોને આશ્રયે આ ના

“ મેલી અમે મેનાડ, આન્યા તમારી ઓળખે, ૨

વેપારી પીરમગ રસાગે ને સિરેગ ધણી ” ૧

૧ હરખજી મહેતો અત્યંત લગણ મહેતો જોરે લગણમાં જતા, દરિયાર બાધતા, શત્રુને હરાવત, અને દિસાબ નિતામ પણ કરતા એ ઉપરથી જણાય છે કે એ સમયમાં વાણીમા માત્ર વેપારજ કરતા નહિ બહીમ્મ નહેતા બરવાળામાં વેવાશા બાંકાડર થઈ ગયે છે બરવાળાનો યદ વેવાશાએ બખાળે દનો ને નતે લરક રમાં આગેવાની ભરેઈ ભાગ લેતા કોઈવાર હદ પુરુમા પણ બેસતા માલુસને આત્મગળ દિમા અને સુસ્વીરતાની જરૂર છે માલવાપલાથી દેરાતુ દિન થઈ શકતું નથી ત્રાકાખ વાણીવા, રજપૂત ગણને યોગ ધણી મલ્કપિલા, કુખીમાછ, ને પટાના એવ બાગદશ નેડએ અરવી રમતોમા એ લાંબીમ મળની બેસાર રમતોથી સરીર રસાતુ નથી, તેમ સારીરિ બળ પણ આવતું નથી

૨ ઓળખ=આખ ૩ ૫ જણ=પાળે છે ૪ સાગ=સાગ

અમે મેનાડ છોડીને તારી જોયે આગ્યા, ને તારા અંગરખાની ચાજ પકડી ગયા, તેથી હે પીરમ અને મિદોગના ધખી તું અમને પાલે છે.

જીવણા જાગેટને પાય દીંગા હતા. જોયો, ગાયજી, વસનો, જીજી અને મહેતામ. તેમાં મહેતામ અને જીજી જાગેટનો વસ્તાર નથી દરખાર પગલે ત્યારે તેમનાં વશજને વાગે અપાય છે.

મહેતામ જાગેટ ૩૦ વર્ષની ઉંમરે મુજરી ગયા. ચીતજની લડાઇમાં બહાદુરીથી જીત કરીને જોયો આગ્યા તેમાં તે હતા.

જીવણા જાગેટની મા મની ચયાં હતાં, તેનો પાળીઓ મુરદાને દરજાજે આજે મોલુ છે. જીવણા જાગેટના પિતાનું નામ દશીઓ જાગેટ હતું.

ધુવલ ગઢવી^૧—રાખે નરેશા રહેવાથી મિદોગ, તેના પિતા જીવો ગઢવી.

ઉમરાજેથી ઠાકોર વિમોજી જ્યારે મિદોર પધાર્યા ત્યારે લાયો ગઢવી ઉમરાજેથી ઠાકોર ભેગા મિદોર આવેલા એ લાય ગઢવીના વશમાં જીવો ગઢવી થયા. જીવો ગઢવીના ત્રણ દીકરામાં ધુવલ ગઢવી હતા તેમને ત્રણ દીકરા ભીમોભાઇ, સામતભાઇ અને મેગભાઇ. ધુવલ ગઢવી પગલેમી હતા, અને કાન્ય હતો નહિ. કાન્ય સાન્યમાં નિપુણના મેગરી એ તો મુગુ ગઢવીએ, અને તેના દીકરા પાતાભાઇએ.

પાતાભાઇ બધું પિંગગ અને પૂરીગજ ગમે વગેરે બહેલા. વાર્તા કહેવામાં તેઓ બહુ વખણાતા. કાર્ત્તમ માટેને તેઓ મળેલા.

રાખોજી પધારાઇ—પ્રખ્યાત કાંવાલાઇના દીકરા. તેઓ વાળાના ભાષાત. ગજધળી પાટી અને પીંપળી એ ત્રણ ગામ તેમના પિત્રને

૧ એકવાર ધુવલ ગઢવી બરવાળે ઘેવાશા પાસે ગયા હશે તે વખતે ઘેવાશા નજીક મળવા જતાં તેના સિપાઇએ અટકાવ્યા, ને ધક્કો મારી આપા ખસેડેલ. એ વાત મનમાં રાખી અને સિદ્ધોદ્ધતી ડહેલીએ વહેવા આવીને આડા સતા.

ઠાકોર વિજયસિદ્ધિએ પૂછ્યું કે ધુવલ ગઢવી આમ કુંડીયા વાળીને કેમ સતા છો? તો કહે કે બરવાળાનો મઠ નડે છે, એટલે પગ લાભા થઈ રાકતા નથી. ઠાકોર સમજી ગયા ને કહ્યું કે એ નહિ નડે એમ કર્યું. પાળી સવારો તથા લશ્કર લઇને પાગલે મુકામ કર્યો. ઘોડા માણસોએ બરવાળે જઈ તોપનો મારો ચલાવ્યો. ગઢવો એક ભાગ પાટી નાખ્યો.

ગગનમાં મળેલા ગજોના જાયાસાથ આગેવાની લયો ભાગ લેતા, તેથી મહાગગન શ્રીરાખતમિહજી તેમને પોતાના હસ્ક-માં સાથે રાખતા. મહુવા છતી ત્યાં ચાલુ મૂકી ત્યારે કાચાલાઈને ગળ્યા હતા તેને ધાખડા-એએ પકડ્યા હતા, તે ઉપ-થી દેખાતું કે “આ તે જોડું ઉડમા ના । તાપા મોત ” પણ પછી પોને ચડાઈ કરી દોડાવા હતા

ચીતગની લડાઈમાં પચાલાઈએ બખ્તાર પહેરી પોતાની ધોડીને પણ બખ્તારથી રાણુગારી લડાઈ કરેલી

પચાલાઈ, હસ્કરમાના જુવાન બાવાતોમાં, મુખ્ય હતા તેમનો મિહો-ગમાં ખામ ઉતારો આજ સુધી હતો । પચાલાઈ વૃદ્ધ થયા પછી બડવા જતા નહિ. દહેવાય છે કે તેઓ પાળ્યા દિનમોમાં દૂધ પાને ગ્રહેતા અને તપવ્રત કરી પ્રભુભક્તિ પ્રસાદથી ચાલે હતા દક્ષિણથી આત્મસાધના રખતમાં તેમણે જીવનગગને ધણી મદદ કરી હતી

સરવૈયા મધાલાઈ તથા સરવૈયા મેપાલાઈ—એ ઉડસગરના વાડના ગગમીયા અને સુડમગમાના જાનાન છે મ વૈ ગામમાં ગગમ તેથી સરવૈયા દહેવાના તેમનો ગગમ જેમગ ખામે જન્મ નુ ગામ છે ત્યાં તથા કોળીયા, પામે અમળાઈ છે ત્યાં તથા મિહોગમાં પણ તેમના ઘર જોગડા છે

કાચાલાઈ તથા મેપાલાઈ એ જ કુટુંબના બાઈઓ છે કાકાર આતા-લાઈની માતૃશ્રી તાદવા મ વૈયા કુટુંબના હતા, તેથી મામાના કુટુંબના હરેક પ્રમગે મહાનમાં ગ્રહેતા

જાણક મગની, તેમજ જીવિતપત ત રાજની સેવા કરી ચીતગની લડાઈમાંથી છતી આજેનું એક ગાકુ દામાજીને લા હવુ, તે જાન કોળી વાકના જાનાજીને આજેનું છે તે લડાઈનો નયુનો છે અવગેનમાં બખ્તાર નથી, પણ જાન હજી ધગમાં છે

તેમના વડાઓમાં મ્મજોલાઈ ખીને યુ ત્રીગ ચર્ચ ગયા તેના પત્ર કમનો મગોડા (મગોડા) પેકામાં બેસાવ્ય છે

મહાગગ અવગગ દાધમળીના મગરવાની દાકરી પગડા હતા અને અવગગના પિતા નીગાગાના લાણેગ હતા

વાણાણી હધુલાઈ— જાણત વર્ગમાં જેમ દેવાણી કુટુંબે રાજસેવા બજાવી છે, તેમ વાણાણીઓએ પણ વખતો વખત બજાવી છે

વાજાના પિતા મોટા દેવાના ભાઈ થાય, તેમને કનાટ મામ ગંગા-
મમાં મળેલું, અને પાછળથી ખોખરા પણ અપાએલું.

ચીતળના યુદ્ધમાં લડુલા વાજાધીનું નામ આગળ પડતું દેખાય છે,
તેઓ અખ્તર પહેરીને એક વાર યુધ્ધે ચડ્યા છે, ને બીજવાર, ૧૨૨૭
છાગાજો ટોપો પહેરી પોનાનો લાવધોડો ફદાવતા ભાવાનો ઘા કરતા દેખાય.

રખારીઓ. કાઠીઆ વર્ણના વર્ગમાં રજપૂતોની પેઢે રખારી, આહીર,
મેર, ભરવાડ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે, રખારીઓ ઘેટાં ચાગવાનો
ધ ધો કરે છે, તે યગી જાત છે. એકાદ લાઝી બગાવરની લગાવે તો માણસને
મારી નાખે. તેથી ગજાઓ તેમને લક્ઝરી નોકરીમાં રાખતા, તેઓ સાંઢણી
મવાગનું કામ કરતા.

આ રખારીઓ ગાંધના જૂના નોકર જણાય છે. કહિંગ પદેતા
અખેગજાજી બાળક હતા, તેના માતૃથી તેમને લઈ જૂજ ગયાં હતા, તે
વખતે જાગરા રખારીએ માથે જઈ જૂજ સુગંધિત પહેંચાડયા હતા. ને
રાજ્ય સંપાદન કરવામાં ભારે મદાય કરી હતી.

રખારી હાજના વરાજ મિહોર પામે પાવડી ગામમાં છે. રખારી કુટુંબ માડ-
ણનો કહે છે કે અમારાથી સાતમી પેઢીએ હાજે રખારી થઈ ગયો. તે મહારાજ
વખતસિદ્ધાની સાથે હજુરમાં રહેતો એના પર દરબાગની મહેરબાની હતી.
તેથી તેને એક વાડી આપી હતી. તેને “હાજવાડી” કહેતા. એમની નોકરી
બદલ દરબારે એમને “કાપો” કરી આપ્યો હતો, તે દરેક ખેડુનના ખજામાંથી
અમને મળતો, એમાના કુડા કે જીંબીઓમાંથી દાણા ઘડતાં આશરે ૩-૪
પાંખી દાણા તીકળતા. હાજ રખારીની એડક “આલ” છે.^૧

આ હાજ આલે ખુર્માણોને વરા કરવામાં મહારાજ વિગતસિંહના
વખતમાં પણ બહુ બહાદુરી બતાવી હતી. માદજ ખુર્માણ નાશીને ગેનુજ
છપ જતો હતો, તે દરમિયાન હાજે તેની ઘોડી ‘ગુડી’ નાંખી હતી ને
સાદલ નાશી ગયો એટલે તેણે વાળેવાં બધાં દોર પાછા લાવ્યો હતો.

૧ આ પ્રકારની અવદંડનું કારણ એમ દેખાય છે કે આજાએ મહારાજ
ભાવસિંહજીને ગરેડના ગાળામાંથી મુક્ત કરવામાં સારી સેવા બજાવી હતી
એ પ્રખ્યાત પુરુષના વંશજોએ-ગીલ વંશજોની સાફ પેતાના આ વડવાને
અમર ક્યો દોર

એણે મહારાજ વખતસિંદણની તથા મહારાજ વિજયસિંદણની અમ્મી નોકરી બનવી હતી, એમ ઇતિહાસ પરથી જણાય છે. રજારીઓ મજબૂત, બળવાન અને ધણુખરા દીર્ઘજીવી છે.

ગોવાળીઓ માંચો વગેરે. કાકીઓની એક શાખા ગોવાળીયા છે. તેઓ શાખાઇત વર્ગના છે. મુખ્ય ત્રણ શાખાઇત છે. ખાચર, ખુમાણ અને વાળા. તેમાં સરધાન ભાવનગરમાં ગોવાળીયા કાકી છે, તે અસલ “વાળા” કાકીમાંના છે.

માંચા ગોવાળીઆના પિતાનું નામ લાખો ગોવાળીઓ. તેમને પ્રથમ લાખણકા ગામ જીવાઈમાં હતું. પછીથી મહા પરગણામાં રતનપર, હોળાયા, ધુન્ડણીઆ એ ગામો, અને બોટાદ પરગણાનાં સજેલી વજેલી ગામમાં હાલ તેમના વંશજો છે.

એ માંચો ગોવાળીઓ બહુ સરસ ઘોડી રાખતો. અને ધણો ચંચળ સ્વાર હતો. ચીતળની લડાઈમાં પોતાનાજ ભાવાનો સામે લડવા ગયો અને ભાવનગર દરબારના પક્ષમાં રહી બહાદુરીથી જીત મેળવી છે. એમના વડવાએ કાઠ ગામની ગાયોનું ધણુ વાળેલું, ત્યારથી “ગોવાળીઆ” અવદંક પડી છે. માંચાનો બાપ લાખા વીક પછુ પંકાઈ સવાર હતો.

માંચો ગોવાળીઓ આશરે ૩૫ વર્ષની ઉંમરે યુગ્મરી ગયેલ. કહે છે કે પોંઠારી લશ્કર સામે યુદ્ધ કરતા તેનું ભવિષ્ય થયું.

માંચા ગોવાળીયાના ત્રણ દીકરા, કાંધડ, મેરામ અને લાખો (બીજો) તેમાં. મેરામ અને લાખો બીજો પણ ચીતળની લડાઈમાં હતા. એદમુંજ નહિ પણ મહાના ખાચર જીવો અને માંચાનો લાઠ સોમલો પણ મેળા હતા.

એમની સામ્રાજ્યને મેરામ તથા જેઠા ગોવાળીયાની બહાદુરીનાં ધણાં ગીત મળે છે: તેમણે લોંગડીના ગેરાસીઆ ૧ હતુભાઈ તથા કુતેમગને એક સાથે માર્યા હતા, તેથી વધારે વખાણ થયાં છે.

મેરામ ગોવાળીયા વિષે કવિન છે કે:—

૧. જેઓ લાકીના ભાણ, ને લાકીથી ઉતરેલા. ભાવનગર દરબારનાં ગામો રીમાડે આવેલાં હોવાથી વક્ષર નાલવી હતી, તેથી કોનાલું ચંચુ અને બેડ ભાઈ મરાયા.

તું મરને મેરામ, ૧સરકારી દીમન ૨સુદી,
 તું મરને મેરામ, ૩ખતરી દષ્ઠ બેદા ખૂદી;
 તું મરને મેરામ, ૪દેદેદેક મન દારે,
 તું મરને મેરામ, ૫અમ મુદી સરદારે.

મેરામ તુજ મરતે મદદ, દોર દોર નિઃશય મયો:
 નર શુરધીર ઉન મારે ૬નયજી ૭ગદાદાસ મેર મયો.

અને બેદા ગોવાળીયા વિષે છે કે:—

બેદે બે માથે, ૮કાંકળ ૯દલુંગા કીયા;
 તેના ખાજી ખેમે, પાખા પર પુગે નદિ.

બેદા મેરામજીનો, ભારય દાન સુવાણ;
 ગજ ૧૦દોસજી આંખજે, ૧૧પરસજીના શોષે પ્રાણ.

સોમલા ગોવાળીયા વિષે:—

વરાડી લાડી વચે, ધોરું લાખ ગજાવ,
 નર તું દાસ ન થાત, ચીતજી આરો ચોમલા,

લાખા વિષે:—

કુખે ભાંગ્યા કુંડલા, ધોખે તેને ધરાવ,
 વાળે બીજવાર, લીધું ચીતજી લાખચે,

મોટા લાખાએ ચોક તથા હાથસણી લૂટ્યાં, ને ત્યાં રંગડ કરી તે વખતે તળાગતના વાજા રજપૂતની દીકરી જેનું મોસાળ હાથસણીમાં હતું તે બાઈને ભાવનગર આપેલ હતાં. પણ વિવાહ થયો ન હતો હાથસણી ગામ ભાંગતી વખતે તે બાઈએ લાખા ગોવાળીવાને બોલાવીને કહ્યું કે હું વાળાની દીકરી છું, અને તમે પણ “વાળા” છો, તો મારાં જોરકાની આજર ન જતી બેઠાં. મારું ધર લૂટાતાં વિવાહમાં અનેક વિધિ આવે, માટે તમે મારા ભાઈ થઈને અમારી રક્ષા કરો. આ ઉપરથી લાખે ગોવાળીયે

૧ સરકારી=સોરઠાની. ૨ સુદી=સુદી ગણ. ૩ ખતરી=શત્રુ. ૪ દેદેદેક=બેદે-
 એક. ૫ નયજી=નાથનારો. બળકને જેમ નાથ માલે છે તેમ શુરવીરને નાથ નાંખ-
 નારો. ૬ ગદાદાસ=ગદનું રક્ષણ કરનાર. ૭ કાંકળ=રણ. ૮ દલુંગા=દલવા.
 ૯ હાથીના કંતુસજી. ૧૦ પરસજી=કરમન.

તે બાઈના મામાનાં બોરડાંને જગા પછુ હરકત થવા દીધી નહિ. પડે તેમના ઘર આડો ઉઘો રહ્યો અને જાઈયું વચન રાખ્યું. ગોવાળીયાનો ને વાળા રજપૂતોનો મૂળ પુરુષ ધાનવાળો એકજ છે. એમ દાંકના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે.

એ બાઈ થોડા નિવસ પછી પરણીને ભાવનગર ગયાં ને લાખા ગોવાળીયાને બોલાવીને ઠાકાર સાહેબ પામે તેની પ્રશસા કરી તથા દાઘરાણીમાં કરેલી મદદ અને વચન પાળ્યા બાબત હકીકત કહી. પોતાની સ્ત્રીના માનેલા બાઈને, માટે દરબારથીને પછુ સતોપ થયો, તેને બે ગામ બધીસ ક્યાં. લાખણકું અને જુનવદર. આ કારણથી ગોવાળીયાનો ભાવનગર સાથે સંબંધ બંધાયો, અને તેના પક્ષમાં ભળ્યા.

દસાડીઆ સિપાઈ—આ સિપાઈઓના સિહોરમાં હાલ આશરે ૬૦ ઘર હશે. અગાઉ સો ઘર હતાં. તે બધા ભાવનગર દરબારના નોકર છે. પ્રથમ તેઓ દસાડે રહેતા, પછુ ત્યાંના ગરાસ થોડા ને માંદામાંથી કાઢીને થવાથી આ તરફ નીકળી આવેલા, ને ભાવનગર દરબારની નોકરીમાં રહેલા. ઠાકાર આતાભાઈના વખતમાં તેમના ચાર મુખ્ય પુત્ર હતા. (૧) સામેભાઈ, (૨) નાથો, (૩) રડીમભાઈ અને (૪) પ્યારભાઈ. તેમાંના સામેભાઈના તામામાં ૬૦ થોડાં રહેતાં. કેટલાક પાવદગમાં પછુ હતા.

સાડાઈમાં એઓ દરેક મુખ્ય સૈનિક બેડે મદદમાં રહેતા. તેમજ બીજે પછુ તન મનથી લડતા. ભેગીલાસ ખુમાણે પરવાળા ઉપર દસ્તો કર્યો, તેમાં સામેભાઈ તથા જીભાઈ દસાડીઓ કામ આવ્યા હતા. દસાડીઆને નોકરી બદલ પગાર મળતો.

દસાડીઆ મિપાઈ અવદારમાં બહુ ભગતા નહિ, તેથી તેઓની વિચિનતાની રમણ વાનો કાઠીવાવાડમાં લખી રહેવાય છે.^૧

૧ એક જણે સિહોરમાં કહેડું કે અરેબ દમારા ચામમાં ફુંગરા વાવરા છે, માટે થોડાક બી લઈ જઈ છું. પછી મોટા પત્થર ઉપાડી જઈ ક્યારા કચાવીને પાણી પાવા માંડ્યું. પાંચ ૥ મારે ફરતી લીલ વળી ત્યારે કહે કે—“છરક ફળગા કુટને લગા.” દરબારને તે વાન કરી અને છડું કે જરગરા ફળગા તો દુખા, ફિર આમે બેઠા.” !!

એમને માટે દુરો છે કે—

દમાડીઆ ડીંગ મારે હાંધ્યા હાથે નદિ,
વજેશંચના લેખુદાર, કાદયા ખૂટે નદિ, ॥ ૧ ॥

નાથો દમાડીઓ જોડકણાં જોડનો તેમાંનું એક વાદ છે કે—

“આનાભાઇ કકિરને જોડીવાર જોડાવે, વેણે વાતું થાય;
મિદોરી ટીપું રઘદાને સેપિા. જામેરે જેડી જોડીવાર,
બાપુરાજા દેશનો દીવો, જેનું નામ અમર હવો.” ૧

દમાડીઆમાં હાથ તો કેટલાક મુત્તમદીગીરીમાં પણ નોકર છે. અમી મધુઃ ગાગ દેશદાર ગણાના. એક બે ઇમેજ પણ બોલેલા છે.

ધંધુકીઆ સિપાઇ—મિરાંજ જસાદ નામે મિપાઇ કકિર શ્રી વખત-
મિંલજના તાનામાં નોકર હતા. એને સમ્રાટી ગામમાં ચાલ્યા ઉપર ગળેલા.
આ મિરાંજ પ્રથમ ઢાકીના નોકર હતા. પણ પછીથી ભાવનગર દરબારની
નોકરીમાં રહેલાં. તેમનું અમલ વતન ધંધુદા હવુ, તેથી ધંધુકીઆની
છાપ પડેલી.

મૂળે ચંદુવાણ રજપુતમાથી વટલીને મુમત્તમાન થયેલા. શરવીરતાનો
જુસ્મો એ મિપાઇઓમાં વધારે દેખાતો, તેથી આમપામના કાકીઓ સમ્રાટી
ઉપર આવી શકતા નહિ.

ભાવનગર દરબારે તેમને જવાઇમાં જમીન આપેલી, તેથી તેમનું અને
તેમના કુટુંબનું મારી રીતે ભરખુ પોપણ થતું હતું. તેમના વંશમાં જવણ
કેશર, માનજી હમન વગેરે થયેલા.

એમની બહાદુરીની વાતો લીલીંગા પરગણામાં ઘણી કહેવાય છે. ઈસ્તી
સનના અદારમાં નૈમમા લખરી બળવાળા ગામ ફાંજતા હતા. તેથી ભાવ-
નગર દરબારે મુમત્તમાન મિપાઇઓ, આરમ, અને રજપુતોનું મિથ લાકર

૧ દરિા દરિાકુંવર જેનું ખરું નામ બાવસિંહજી હતું. તેઓ રાકોર
આતાભાઇના પાત્ર અને કકિર વિજયસિંહજીના વડા કુમાર. કુંવરપદેજ
મુજરી ગયા હતા.

ગમેનુ વળી કાષ્ઠ કાષ્ઠનાર રહિ ગી કે બીજી ગોરી પ્રજા પણ મદદ કરતી
મહારાજા વિજયમિહજીના મમયમા અગ્રેજીની સ દારી નીચે દેશી બિપાષ્ઠો
બહારવગીઆને પકડના ચડના ને મામાનુ પાગિપણ કરતા હિંદુ મુમનમાન
વચ્ચે જી ૧૨૦ નો ૨ વર્ષવાળા ગમતા નહિ મુમનમાનના લાખનુ રજપૂતો
આગીને વખતે જમી પણ લેતા નેથી ઐશ મયગાતુ હાવ પણ ધણુ
રજપૂતો અગ્રેજી રીને ગોઠ ટેમન જા ખાપુ લેનાર નીચે કે રહેવન છ
કે ' ગગસીમો ગોઝાશે નહિ મધુ રી નાત બહારા નહિ ' એની રૂઠ ને
વખતે મુમનમાન બિપાષ્ઠોને પણ હતી અગ્રેજી ના ૧૦૦૦ ગમના થાા માફ
પણ મુધાગ થયો છે ને જો કેમવણી લેરા નાચા છે

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સ્થાનો અને દંતકથાઓ.

મિહોર માટેની અધી માહિતીના સાર રૂપે એમ કહી શકાય કે પ્રાચીન દાક્ષથી તે બ્રાહ્મણોની જમિ છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ શબ્દ વશસ્વત્ક કે ચાતિ-
સ્વત્ક ન હોતાં પ્રવૃત્તિસ્વત્ક હોવાનો મંભવ વધારે છે. એ જમિમાં દેવ-
સ્થાનો વધારે હોય તે કુદરતી છે છતાં પ્રાચીન મિહોરના અવગોળામાં મોટા
પ્રમાણમાં કે વિવિધ મંદિરો નજરે પડતાં નથી. પ્રાચીન મંદિરોના અવ-
ગોળામાં, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરેમાં સૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે
મતોની સરસાગ્રહાયા ઝીણાં હોય તેવાં પ્રમાણે જોટલાં દત્તર સ્થાને મળે
છે તેવા મિહોરમાં મળતા નથી તેટલા ઉપરથી અનુમાન એમ થઈ શકે કે
આમપામના વાતાવરણ છતાં મિહોરના બ્રાહ્મણોની સિવોપામના નિશ્ચય રહી છે.

ધણાં તીર્થસ્થાનોના વર્ણનોમાં તે સ્થાનની રમણીયતાની હકીકત પણ
આપે છે, વસ્તુનાએ આર્થ પ્રગ્નની દેવપૂજન નિમર્ગપૂજનથી વિભિન્ન ગદી
નથી તેમજ જે દેવસ્થાનની આમપામ મોટો મજદ વસવાટ કરીને ગહેનાર
હોય તે સમગ્ર મમદના રક્ષણ તેમજ આક્રમણોમાંથી બચાવ માટે કુદરતી
સાધનોની અનુકૂલતા પણ તે સ્થાનને નીર્ધ જનાવતા પહેલાં વિચારી લેવાઈ
હોય એમ દેખાય છે. પર્યટોનાં નૈમર્ગિક વેટનથી અવસુદિત, નદીના મંતત
પ્રવાહથી પોષિતવર્ધિત પ્રાચીન મિહોરની સ્થામણ જમિએ જો વારવાર
ધણાને મુખ્ય કર્યા હોય તો તેમાં, આર્યોની રચિ જતાં, વિવસણ કથું
દેખાતુ નથી. એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રમાણે જે દેવસ્થાનો ગ્યાયાં તેમાં
પણ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમતો, પન્થો વગેરે નજરે પડે છે. સિનાણોની સંખ્યા
વધારે છે તેનું કારણ મોટી મંખ્યાના બ્રાહ્મણો સૈવ ગહેલા એ છે પરંતુ
વૈષ્ણવોની હવેલીઓ, જૈનોનાં બે દેરામર, માર્ગીપંથની કાંયા ભગતની જન્મા,
બ્રહ્મકુંડ પાસે રામાનુજ પંથનાં દેવસ્થાન, શાકત પંથના દેવી મંદિરો, એ
સર્વ કાઈ કાઈ કાલે સિહોર ઉપર માન્યતા વર્તી જતી બદલે અસર મુક્તા

ગયેન ધર્મમતોના સ્મારકો છે

બ્રહ્મકુડ—આ કુડ ત્રિણે ઘણી ચમત્કારી વાતો રહ્યા પુરાણમાં તેમજ દંતકથા તરીકે પ્રચલિત છે જનારથી પ્રભાસમાં (દેવ પાટણ) સોમે શ્વર અથવા પ્રમિદ્ધ સોમનાથની સ્થાપના થઈ ત્યારથી આ બ્રહ્મકુડ પણ સ્થાપિત અને નિષ્પાત છે પ્રભાસક્ષેત્રનું પ્રમાણ જાગ યોગ્ય (આસરે ૪૮ ગાંઠ) કહેલું છે એટલે તેની અંદર આ કુડનું સ્થાન આવી જાય છે વળી શ્રીકૃષ્ણના સમયથી એ ક્ષેત્ર પ્રમિદ્ધ છે, મટે ૫ હજાર વર્ષથી એ જાણીતી તીર્થભૂમિ છે ૧ રહ્યા પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે તેનું માહાત્મ્ય છે —

દેવિના પૃથ્વીનાથી રાત્રે પ્રસન્ન થઈને હ્યુ કે — “તમે જુ સારૂ પૂ પુ, તમે લોકના હિનેન્દુ હો. આ મનુષ્યનોકમાં મર્ત તીર્થમાં ઉત્તમ એવું પ્રભાસ તીર્થ છે, તે જાગ યોગ્ય સિન્તાગ્વાળુ છે ત્યાં મોમનાથ મિરાળે છે, અને દૈત્યોને હણનાર શ્રી કૃષ્ણ પણ વાસ કરીને ગયા છે ત્યાં “બ્રહ્મકુડ”નું મોટું તીર્થ છે એ ગ્યાનમાં રાહર લિંગ (માણુ) રૂપે ગયા છે, તેની આગધના ઠગી પડી કુડનો આશ્રય લેવો તેનું જય જુદા જુદા વર્ણનું (રંગનું) કે કાંઈ વાગ રાત્રુ, ગળુ તાત્રવર્ણ, વેત, કામર, શ્યામ, દિવ્ય, રૂપે જેવું, કુતુરી જેવું અને કાંઈવાગ કુડમ જેવું જણાય છે એમાં નામાને ઘડને તીથોદ્ધતી લરીને અમિતી તે ઘડો તપાવી (જી માસ પર્વત તેમ ગુ) પડી ગયાગ તડવો પાત્રુ તેમાં કુડી ક નાખતું તે એ- મામ સુધી ગખી મકી, પાળી નહાડી નાખી નામાના કુમના મકા રી નાખના પડી તે કુડમાં એક લાગમાં કુમાવના એટલે મધુ ત્રાણ સુવર્ણમય થઈ જશે

વળી જે મનુષ્યને શરીરસિદ્ધિ મેળવની હોય તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી તે કુડમાં મૌનવ્રત ધારણ કરી રના ૧૫૧૮ મહાગનનો જય ગવો ક્ષેત્રપાળની પૂજા ની, પછી ખાન કરી તીથોદ્ધત્તુ પાન કરતું આ રીતે નણ વર્ષ સુધી જે રે તે નિય દેહવાગો, નેજરની મગવાનને મર્ત વાધિઓથી નિર્મિત થાય છે અને ઘણા વર્ષ સુધી જીવે છે એ કુડમાં રનાન

૧ પુરાણમાં અમુક તીર્થમાં અમુક દેવ સ્થા વગેરે લખીયો આવે છે તેને ઐતિહાસિક સત્ય ન માનીએ તોપણ એ પુરાણો લખાયાં ત્યારે જ સ્થાનો હોવા જોઈએ એટલે મત્રકુડ પણ શ્રી કૃષ્ણ નેટડો પ્રાચીન નદિ તોપણ રહ્યા પુરાણ નેટડો પ્રાચીન તો હોવો જ જોઈએ

હરી વાગીશમંત્રનો જપ કરી પૂજાપૂર્વક હોમ કરે તો તેના મુખમાં સાક્ષાત સરસ્વતી વામ કરે છે ને શાસ્ત્ર અપ છે. જો પાણી આ કુંડમાં સ્નાન કરે તો પૃથ્વીમાં જેટલાં તીર્થો છે, તે જેટલા દેવતાઓ છે, તેનું સેવન કર્યા જેટલું ફળ મળે છે. તે કુંડ ઉપર વેદમાના ગાયત્રીનો વિધિથી એક લગ્ન જપ કરે તે પાપ મુક્ત થઈ પુણ્ય લોકને પામે છે. અને જેણે બ્રહ્મકુંડની યાત્રા કરી છે, તે ઉત્તમ પુરુષ કહેવાય છે, કુંડમાં પૃથ્વી ઉપરનાં દરોડાં તીર્થનું ફળ તેમાં સ્નાન કરવાથી અને જલપાન કરવાથી મળે છે.”

જ્યારે મિદરાજ આ જગાએ આવે ત્યારે એ સ્થળનું માહાત્મ્ય લોભા જુદી મવા હતા, પુગલુમાંજ ને ગણુ વર્ણન અને મિદ્ધિની વાતો વાતો બધી પોથીમાજ પૂજની હતી. બાલકો પોતાના પરુકર્ષને પૂર્ણ અંગે પાળતા નહિ. તેમ જૈન ધર્મનું સિદ્ધગજના વખતમાં પરિભ્રમ્ય ગોણું નહોતું. એટલે સત્ત્વજનની વાત્રા હરી મમુદ્રમાંથી પંચનીર્થો કરવા પાને આ બાલુએ આવ્યા, ત્યારે સિદ્ધોત્તમ નક્ષિત્ર ભાગમાં મુક્તમ કરેલો. એવામાં જ ચમત્કાર થયા, એ આ સ્થળના પાણીનોજ હતો.^૧

ગ્નમાળનો કના દૃશ્યાઈ કહે છે કે મિદરાજના પહોંચા કાળા હતા. તેણે મિદોર મુક્તમ કરી દિવા-જગસ જલ આવ્યા પછી હાથ પગ ધોવા જે પાણી વાપર્યું, તેથી તેના હાથ ઉપર ચંદ્રવર્ણની અસર થઈ એ ઉપરથી ચાક્રને પૂરુષ કે આ પાણી તુ કયાથી લાગ્યો? ચાક્ર ગભગનો બોલ્યો કે હજુ અહીં નહોતો વીરડામાંથી લાગ્યો છું, એ પાણીનો વીરડો બતાવવાનું હતું. ચાક્રે માથે જલ એ બતાવ્યો. પછી પોને પુનઃ તે પાણીથી હાથ ધોવા. અને કહેવાય છે કે એ પાણીના ચમત્કારી ગુણને લીધે, તેનો કોડ નાશ પામ્યાથી તે ઘણો પ્રસન્ન થયો અને બ્રાહ્મણને બોવાની ત્યાં મોટો કુંડ (પુનઃ છંદોદાર હરી) બધાઓ. અને યત્ન કરી બ્રાહ્મણને પ્રગ્લ હરી મિદોર ગામનો ફરીને પડો કરી આપ્યો.

એ કુંડના પગથીયા પૂર્ણ થઈ રહે છે, અને જ્યાં માન યોગ્ય આશ-રમાં પાણી ગહે છે, તે છેલ્લી પાટના મધ્યમાં એક ચોખડો કુવો છે, તે ઉન્નાજામાં દરચિત્ત દેખાય છે. જ્યારે આ બ્રહ્મકુંડ છેલ્લો સમરાઓ અને

તે કુવાનુ પાણી પણ પપથી બહાર ઉઘેચી માળ કઢાઓ હતો ત્યારે તે વેળાના વાનનાર કેટલાક હોંડે કે તેના એક પાથરમા મિલ્દ-૧૪ એના મોટા અક્ષર દેવનાગરી નિષિમા દખાવા હતા પણ તેમા કેટલાક લાન્ડા એવા મળ્મનઃછે કે જેને આજે ૭૦૦ વર્ષ થયા છતાં મળ્મા ૬ લાગ્યા નથી

એની ચોગમ માપની પહેલી પાટ ૮૨ ફુટની છે એટલે પગથીયાથી ઉતરતા ઉતરતા પહેલી પાટે જઇએ તો ૮૭ ફુટ લગાઇની પાટ આવે એટલે એનું ચોગમ માપ ૬૭૮૪ ચોરસ ફુટ થયું પછી કમેકમે ન્હાની થતી જાય છે વચ્ચે કુવો છે.

દરે- પગથીયાની પાછળે અને મધ્યમા લુટી લુટી અનેક મૂર્તિઓ કોત ગવેની છે એનું નિષ્પાનમ મિલ્દગજના મમવનુ દોષ એમ દેખાય છે આ કુડને પ્રખ્યાત મહેતા દગજીએ અગાશી ચારે બાજુ કરાવીને વધારે સુશોભિત અને ઉપયોગી દેખે છે આ મથળે જે મમજી મંદિર છે તે વિશે નીચે પ્રમાણે દંતકથા છે -

આજથી બાશરે દોઢમો વર્ષ પહેલાં ગમાનદ મપ્રદાવના રામદાસજી તથા લક્ષ્મણદાસજી નામના બે માણુ ગયા ઝિનારેથી યાત્રા કરતા કરતા મિઠોદાર આગા ને અલકુડ ઉપર જ્યાં હાલ પગથીયા ચડતા દક્ષિણ તરફ હોંમડો છે ત્યાં મુખમ કર્યો આ જગા રમણીય એજાતરાણી અને તીર્થની દોવાથી બેઉ ભાઇઓને તપમ નિવ્રમ કરવાનું મન થયું તેઓ એક દુરો બોલેના કે -

‘સિદ્ધપુથી દક્ષિણ દિને, અલકુડ તટ પામ
અપિ મુની મત ગદત હે, ગતદે ધ્યાન પ્રકાશ

જો જગા તે આ જ અલકુડ છે એમ કહી તેઓ અલકુડની મદતા વધાવના એમને મિઠોદારના મુની કુટુંબના એક ડોપોળ વાળીઆએ ગદેવાને જાપર બાધી આપ્યું તથા પાછે એક ધર્મશાળા સ્થાપી દીધી પછી તેમા દેવ પધરાવ્યા પછી ભાવનગર દગાર તરફથી દિતગેનર મન્ મળના મુદર મદીર બધાયું.

આ જગ્યામાં અગાઉ ઘણી મુંદર ને મોટી ગાયો પળાતી. દર ભાદરવી અમાસે અને ગોકુળ આસમે ત્યાં મેળો ભરાતો.

એ મંદિરને કગની અગાળી તથા નીચે છટ્ટી ઝોશરી તથા મુંદર ચોક છે. આ છટ્ટી ઝોશરીમાં ધ્વજકુંડના મહંતનાં હાથે ચિત્રેશ્વર માત આફ ચિત્ર છે. તેની પડખે એક બારી છે, તે ઉંચાણમાં હોવાથી હવા ઘણી સારી આવે છે. વિષ્ણુ મંદિર ખાને પ્રથમ દરબારથી તરફથી ઘણી મદદ મારી અપાતી હતી અહીં સાધુઓને સહન અપાય છે.

ધ્વજકુંડમાં થોડાંજ વરસો ઉપર એક બ્રહ્માની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી હતી તેને વિશે લોકો કહે છે કે આખા હિંદમાં બ્રહ્માની મૂર્તિ માત્ર એક પુષ્કરરાજમાં અને બીજી અહીં સિદ્ધોરના ધ્વજકુંડમાં અગાઉ હતી તે ઉપરથી આ પ્રકારની મૂર્તિ તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. અગાઉની મૂર્તિનો લેખ નીચે પ્રમાણે વચાય છે.

“ મ્વસ્તિ શ્રી સત્ ૧૮૮૮ ના શકે ૧૭૬૩ ના પ્રવર્ત માને । આશ્વિન મામે વદીન (વદિ) પક્ષે તિથિ ૭ સપ્તમી ગુરવાસરે દવામી શ્રી પુસ્ત્યોત્તમમાર્ગે સરસ્વતીયે આ મલ્લકુડ ઉપર દેવ ચળાવીને બ્રહ્માની મૂર્તિની સ્થાપના કરી છે. ॥ શ્રી ॥

આ ઉપરથી જણાય છે કે—ત્યા પ્રથમ બ્રહ્માની મૂર્તિ આશરે મોએક વર્ષ પહેલાં કોઈ પુરુષોત્તમ સ્વામી નામના સ્વામીજીએ સ્થાપન કરી હતી. એ

૧ શ્રાવણ માસની અમાસને લોકો ભાદરવી અમાસ કહે છે, તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં પુનમીયા મહિના ગણાય છે, ત્યાં આ અમાસ ભાદરવ! મહિનાની અંતમાં આવે, તેથી ભાદરવી અમાસ કહે છે. જાણેવને દિવસે શ્રાવણ માસ પૂરો થાય, ને શ્રાવણ વદ ૧ થી ભાદરવો માસ થયે ત્યાં પહેલું પંખવાડું વહિતું ને બીજું શુદ્ધિતું થાય એટલે શ્રાવણ વદ ૧ થી ભાદરવા શુદ્ધ ૧૫ સુધીમાં ૩૦ દહાડાનો એક ભાદ્રપદ માસ ગણાય અને તેથીજ શ્રાવણ વદ અમાવાસ્યાને ભાદરવી અમાસ કહે ॥ ૨૪ પૂતસ્થાન ગમેતેમાં પુનમીયા માસ ગણે છે. પ્રથમ અહીં પણ પુનમીયા માસ ગણાતા હોવા એકાએક એમ “ ભાદરવી અમ સ ” રાખથી જણાય છે.

સમયમાં મદાગાસ્કર શ્રી વિજયમિહિરજી સ્થાપ્ય હતાં. આશરે ૭૫ વર્ષ વ્યતિત થતાં એને મુઠા-ગાની પ્રગતિ થઈ અને મ. ૧૮૮૮ માં બ્રાહ્મણની યોગશી થઈ તે બ્રાહ્મણની મૂર્તિ નિખિને યોગશી વર્ષે યોગશી જમાડી બ્રાહ્મણો સત્પુષ્ટ થયાં હશે એની ધામધૂમગા શકુંરના આગેવાન મુદ્દગોએ અને ગાંધીના મુખ્ય અમલદારોએ ભાગ લીધો અને

આજે પણ આ બ્રહ્મકુંડના પાણી ત્રિજે પ્રજા માનુષોને શ્રદ્ધા છે. એક ઇમારતનો કોઠ મધો છે, કોઠ ગોડવ તન્દુરનો જગતકુંડના બાધિવાળો વિદ્યાર્થી ત્રણ વર્ષ મુઠી ત્યાં ગંદી દેવ દાખો કરી ન્દાનો. તેને પણ તદુરસ્તી મળી છે, એ તાજ તખ્તવા છે. આ આમુદ્રિમાતાનું સ્થાનક છે. એ દેહાણે શ્રાદ્ધવિધિ થાય છે. ધણા બ્રાહ્મણો દરરોજ ત્યાં નદાઈ સંકરની પૂજા કર્યા પછી જમવાના નિગમવાળા છે. આ સ્થાન સિદ્ધારમા જાણવાયક અને તદુરસ્તી માટે ગહેના કાયક છે. મદાગાસ્કર મિહિરાજ અને કુમારપાળના વખતમાં યુજગતની શિષ્યકળા જે ઉત્તિ પામી હતી, તેના નમુના રૂપે પ્રાચીન કારીગરીના પ્રદર્શન રૂપે પણ આ સ્થળ છે.

બ્રહ્મકુંડ માટેની પૌગણિકદષ્ટીએના આજના વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસી જોતાં એક વાત દેખાય છે કે તેના પાણીમાં કોઈ દર કંવાનો ગુણ છે. શ્રીકૃષ્ણ અને જાણુવતીના પુત્ર આગને મગ બ્રાહ્મણોએ કોઈ મગઆતી દહીંજલ ભવિષ્ય પુગાયુમાં છે, તેઓએ આ કુંડનો ઉપયોગ કર્યો હતો કે કેમ એ પ્રશ્નમાં હડા ઉતરીને જોના જોયુ છે ત્રણ કાળે વખત એ પાણીમાં રાખવાથી સુવર્ણ અને છે એટલે કે તેનો રંગ મુઠરે છે એ વાત આજે પે સાચી જ છે.

ગૌતમેશ્વર મહાદેવ—મિહોગના પવિત્ર સ્થળોમાં ગૌતમી ગુફા અને તેમાંના મહાદેવી મર્ચિ આનંદ આપે એવા છે, આ જગ્યાએ કુંડની રચના જાન, આદ્યજાત તથા અસ્તુન છે. મિહોગની દક્ષિણ તરફ નદીને કિંટિ કિંટિ ચાલીને જતા વાટાવા ધગની ઉપનાએ ગૌતમ કુંડ આવે છે. આ કુંડમાં બારે મહા પાણી વળા કરે છે તે કુંડાગને વ મને પચ્ચ ખૂટતુ નથી, પાણી પણ ઘણું નિર્મળ રહે છે. હિન્દાગામાં જાનીપૂ પાણી કુંડમાં દોષ છે. ને ચોમાસામાં એક પુરુષ પોતાનો દાસ જોડો કરે, તો પણ દેખાય નહિ તેટલું ગરુ છે. એમાં ન્દાઈ ગૌતમેશ્વર મહાદેવમાં જવાય છે, કુંડથી પૂર્વમાં ચાલી પંડી જગ દક્ષિણમાં વળા કે તુલન પામીવા નજરે પડે છે. આશરે ૭૨-૭૫ પગથીઆ

વટાની ઉપર ચઢનાં ગુફાનો ધુમ્મટ અને ગુફાનું બાંધુ દેખાય છે. ત્યાં એક બે ઝોગડીઓ કંદાડી છે. તથા પડબે ૨૪ બે ચાર પગધીઆં ચઢનાં એક નની ચણાવેલી ધર્મશાળા પણ દેખાય છે. આ ગુફાના ધુમ્મટ ઉપર અગાદી બનાવેલી છે. અને તે અગાદીના મધ્ય ભાગમાં એક બાથુ પધગવેલું છે. એ બાથુની પથુ પૂગ ચાય છે. આ અગાદીની પડબેથી એક કેડીમાર્ગ કુંગરામાં ચાલે છે. ત્યાંથી બારોબાર ધ્વજકુંડ જવાય છે, તે પછી રાહિરમાં પહોંચાય છે આ રીતે ગૌતમેશ્વર જ્યાં આવવાના બે માર્ગ છે.

ગૌતમેશ્વરની ૧ગુફા ઘણી જૂની લાગે છે. તેમાં બેસીએ તો ધમ્મીજ શાંતિ જણાય છે. મધ્યાહ્ન મયે ઘરો તાપ પડે તોય, તેપણુ અહીં કંડક વરતાય છે. તેમ શીનાગાની ટાડ પણ બહુ જણાવી નથી. તેથીજ એક કવિ કહે છે કે—“મહાદેવજી દેશમ પર્વતની કંડકથી કંદાળીને ગમી લેગા માટે આ જગાએ વસ્યા છે.” તે ગૌતમ ઋષિએ સ્થાપ્યાં માટે ગૌતમેશ્વર કહેવાયા. નદીની અંદર જે કુડ બધાવેલો છે, તે મિહોગના માધવજી કરીને બાહ્યે બધાવેલ કહેવાય છે, એક ૧પુસ્તકમાંથી પ્રમાણ મળ્યું છે કે તે કુડ પણ મિહરાજે બધાવેલો, પછી માધવજી બે સુધરાઓ હમે આવણુ માસમાં હમેશા અહીં ધણા પૂજારી એકઠા ચાય છે. અને આવણુ વદ ૮ (૧૫જી જન્માષ્ટમી) ને દિવસે મોટો મેળો ભગાય છે.

આ જગાને અંજે તમામ ખર્ચ માફ એક મહાદેવપર્વ નામે ગામ જેની જમીન આગરે ૬૦૦ વિધા છે. (પણ કુમનગી જમીન હોવાથી બહુ ઉપજ આવતી નથી.) લગભગ પાંચસેઠ ઉપજતા હશે. તે વડે તમામ ખર્ચ ચાલે છે,

૨૬૬ પુરાણમાં આ રીતે નીચે પ્રમાણે દહીકૃત માયુમ પડે છે.

મહાત્મા ગૌતમઋષિ પોતાના આશ્રમમાં હજારે શિષ્યોને ભણાવતા હતા. વિદ્યાભ્યાસ કરી રહી, ગુરુદક્ષણા આપી તથા ગુરુજીની રમ્મ લઈ ધણા શિષ્યો પોતપોતાને ઘરે જતા. એમાંનો એક ઉત્તક નામે શિષ્ય ધણાં વર્ષ સુધી ગૌતમઋષિની સેવામાં રહ્યો. અને એકવાર સમીક્ષાના ભારે લઈ

૧ ગુફાની અંદરની લંબાઈ ૧૮ ફુટ અને તેટલીજ પહોળાઈ પણ છે
સંકરના ધાળાથી ધુમ્મટની ઉંચાઈ ૭-૮ ફુટ છે, બાજીનો ધુમ્મટ દળતો છે

૨ સિદ્ધરાજ જયસિંહજી પરિશિષ્ટ ૧

આરીને ગુરુપતિને આપ્યો, તેમા પોતાની જટાના કેત લગાવા હતા. ને જોરામા અન્ના તથા ધોળા કેશ લેઈ રિચાર્ય કે મે તો આખી છદ્મી ગુરુમેવામા ગાળી કે હવે માન આવતો પાસે જઈ અને તેમની સેવા કર. આ કાગલથી ઝડિછની આજ્ઞા માગવા ગયો ગુરુએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે-તે ધણી સારી સેવા નમની છે, અને અન્નામ પણ યથા રહ્યો છે, માટે મુખેની ધર જા ઉત્ત કે ગુરુદક્ષિણા માટે આપકુ થોડો પણ ગુરુએ ના કહી.

એટલે ઉત્તક ગુરુપતિ પાસે જઈ મો થોડે માગ ગુરુ કઈ પણ પ્રતિભા હોવા કે દક્ષિણા લેવા ના દેડે છે, તેની મને મનોપ થતો નથી, માટે તેમની વની આન મને આના રંગ ઉત્તકનો મુ આપકુ જો) ગુરુપતિએ ગણી પામેથી જાનતા રત્નમુદિત કુડન પાચ દિવસની અદર લાસી આપવા કહ્યું. મોડુ થાય તો શાપ આપવાની ધનડી આવી ઉત્તક રત્ન લઈને ગજનના દરમાગ રા ગયો આ નખને ગજનનુ ગરુપ વાત દસામા હતું તેણે ઉત્તકને કુડ કે તુ કુડગ ગણી પાસેથી ન અને પડી માગી પાસે આન કે હ તારા ભક્ત ન ઉત્ત કે તે વાત રમૂન કરી અને ગણી પામે જઈ દ્યુ કે આપની પાસે જે કુડન છે ન મને આપી દેવાને રાત્રએ આજ્ઞા કરી છે. માટે મને રૂન આપો એટલે ૨ માન ગુરુપતિને બેટ દે

ગણીએ મેઠિ કુડન આપ્યા, ને ન્યુ કે તક્ત નાગે એ પ્રથમ માગવા હતા, મે આપવા નથી, માટે જાળરીને વધ જજો રમતામા ક્યામ હેડે મુખીય નહિ ઉત્ત કે ને વધને ગુર પામે જરાનો રમ્મો લીયો

વચમા તે જુઓ થયો એક ખીલીનુ ઝાડ આન્ય તેના ઉપર માગ ખીના પકિયા હતા તે ખાના કુડનની પોટલી લેડી મુખી ઉપર ચલ્યો. દરમિયાન તક્ત નાગે આરીને પોટલીમાના કુડગ ચોરી લીધા, અને પાતાલમા પેના ગયો નીચ આરીને ઉત્તક જુએ છે, તો કુડન ન મળે. એલો ધાયુ કે જરૂર તપશ્ચાસ તે ઉપાડી ગયો છે વાતે તેનો ગાફડો તથા રહેવાય ખાદી નાખ્યા અને અગ્નિથી તેને રતાવવા માજો મધા નાગે બેગા થઈ તક્તને ને કે આ પવિત્ર વ્યાજજુ આપણને માણી દેશે, માટે તેના કુડન આપી દે પડી તક્તે તે આપી દીધા ને પગે વાન્યો તે ૧૦ ગૌતમ ઝડિની પતિન અદલ્યા પામે ઉત્તક આગે અદલ્યા રિચાર રતા હતા કે હજીમી આગ્યો નહિ માટે મોડો થતો તો શાપ આપવો પડશે પણ તેજ દણે ઉત્તકે કુડનની જોડી ગુરુપતિને બેટ કરી તે તેમણે જાનમા

પહેરી, અને આશીર્વાદ આપ્યા કે મેટા નાકું કલ્યાણ મને. દરે તું ધરે જા અને આનંદ કર. ઉત્તર પોતાને ધરે ગયો.

આ રાક્ષસના ખોદાણથી જે ગર્ભ પડ્યો, તે બહુ મોટો હતો. નેથી ઋષિઓની ગાયેને જવા આવવામાં લગ્ન પડ્યા હામી. વસિષ્ઠે પર્વતની પ્રાર્થના કરીને એ ગર્ભ પુગવ્યો. ને પર્વતનું નામ અર્જુનદાયક પડ્યું. ગૌતમ ઋષિ ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રના વિભાગમાં આવ્યા, અને ત્યાં પણ આવીજ ભૂમિ જોઈ આનંદગિરિ નામે પર્વતમાં રહેવાનું કરાવ્યું. આનંદગિરિની વિનતિ ઉપરથી આ ગૌતમી નદી આપ્પ્યાં. તેમજ એક કુંડ કરાવ્યો. એજ વખતે પર્વતની શુદ્ધામાં સ્વયંભૂ બાણ નીકળ્યું. તેને ગૌતમ ઋષિના નામથી ગૌતમેશ્વર કહેવા લાગ્યા. આમ હકીકત સમજાય છે.^૧

કેટલાકનું ધારણ એવું છે કે ગૌતમ શુદ્ધ જોણે બૌદ્ધ ધર્મ ચલાવ્યો, તેણે આ શુદ્ધામાં તપ કરેલું તેથી ગૌતમી નદી વગેરે નામ છે. પણ એ વાત બહુ માનવા જેવી નથી. કારણકે આ દેશમાં તથા મૈત્રુંગ પર્વતની નજીકના ભાગમાં બૌદ્ધની ગસર લેણ પણ હાલ દેખાતી નથી. 'આશ્વલોત' આ સ્થળે પરિણમી હોવાથી ગૌતમેશ્વર મહાદેવ અને ઋષિવર્મની મદત્તા હોઈ વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે માન્યતા તેમજ પૂજા મેવા લાંબા કાળથી પ્રચલિત છે.

બીજી દત્તકથા એક એવી પણ છે કે આશરે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં સાત કુશળ પડ્યા, તે વખતે ગૌતમ ઋષિ આ શુદ્ધામાં રહેતા હતા, તેમના નામથી આ શુદ્ધા ગૌતમી શુદ્ધા કહેવાતી હતી. ગૌતમ ઋષિ મહા તપસની અને શક્તિવાળા હતા. તેથી સાત દુરાગના વખતમાં ગોદાવરીને કહિથી નામિક અંબજથી કેટલાક ઋષિ મુનિઓ આ ગૌતમ ઋષિને આશરે આવીને રહ્યા. ને બધાનું પાલણુ પોષન માત્ર વર્ષ સુધી ઋષિએ કર્યું. એમનામાં એવું બળ હતું કે મનના પ્રભાવે મેજ સવારે ડાંગર વાવે ને ગંજે કાણી લઈ તેને ગંધી મીને જમાડે. એ પ્રમાણે માત્ર વર્ષ સુધી નભાવ્યા બાદ જ્યારે આઠમે વર્ષે સુકાળ થયો, ત્યારે સૌને પોતપોતાને સ્થળે જવા નિયાર થયો. અન્યાર સુધી મીના ઉપર અનુમંદ-કરી જોણે કાળ ઉડાવ્યો, તેના તરફની માનદશિ આછી થઈ. કેમકે એમની હરદાર રહી નહિ માટે ગૌતમઋષિના આશીર્વાદા થઈ પડી ન રહેવું

૧. આશ્વલોતી ક્યા આપીને એટલું જતાવવાનો દેવ છે કે ગૌતમીનો પ્રવાહ બહુથી તેવું પૌરાણિક પ્રમાણ આપી શકાય તેમ છે.

તેણું મનમાં થયું. તેમજ ઋષિ ગૌતમ પોતાને કાષ્ઠવાર મેલું ન મારે એમ કરવા માટે ઉપધારના બદલામાં અપકાર કરવાની-ખાઈને ખોદવાની-વૃત્તિ જન્યૂત થઈ. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ દર્ભની એક ગાય ખનાવી ને પેલી શાળ (ડાંગરના છોડ) માં ચરવા મૂકી, તે વાતની ગૌતમઋષિને કાષ્ઠએ ખજર આપી, તે વખતે ગૌતમઋષિ સંખ્યા કરતા હતા, તેથી ઉડ્યા નહિ. પણ એક દર્ભની શલાક ગાય ઉપર ફેંકી, જેથી ગાય મરી ગઈ. આમ થવાથી વિશ્વામિત્રદિક ઋષિએ ગૌનમનો તિરસ્કાર કર્યો. ને કહ્યું કે તમે ગૌહત્યાકરી માટે તમારી પાસે રહેશું નહિ એમ કહી આશી નિદંબ્યા, એ વખતથી ગૌતમઋષિ અહીં રહ્યા, ને ગુફામાં શિવજીનું સ્થાપન કર્યું. તથા તપ કરી કૃત્રિમ ગાયનું પાતક ન હાજે, એવી રીતે આચરણ કરી પવિત્રતામાં વધારો કર્યો. આ મહાદેવ પાસે નદીમાં કુંડ છે. તે દોઢસો વર્ષ પહેલાં ભટ માધવજીએ બધાવેલ એમ કહેવાય છે. એ અગાઉ સિદ્ધરાજે બધાવ્યો હતો.

દંઠસ્થ અને ધનર સાદિલ ઉપગ્રથી જે સાર નીકળે છે તે માત્ર એટલો જ છે કે ગૌતમી નદી, ગૌતમકુંડ અને ગૌતમેશ્વર મહાદેવ એ ત્રણે સ્થાનો એકજ નામમાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે. અને એ ત્રણે સ્થાનોમાં નામ મિલાવ ખીણ કશું અતિ પ્રાચીન માલમ પડતું નથી. કાલક્રમે આ નદીના વહનમાં પણ ફેરફાર થયો થયો હોવો જોઈએ. ખંભાતના અખાનના આ ત્રિનારા ઉપર એવા ફેરફારો ઘણા થાય છે અને ગુમામને એાજાં વગેરેમાં થાય છે. ગુફા બેશક વધારે પ્રાચીન છે પણ તેનો કાલ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. ગૌતમઋષિ અને અદ્વૈતાનાં નામો આ સાથે મંડલિત કરવામાં આવ્યાં છે તેનો અર્થ નથી.

શ્રીપ્રગટનાથ મહાદેવ—સિદ્ધોગ્રના રણિયામણા નદી તટ ઉપર ઠેક માતમેશ્વરથી આરંભીને પ્રવાહ સાથે ચાલતાં અનેક દેવાસથો નજરે પડે છે. તેમાં સહેરની નજીક અને મૌથી છેલ્લું (ઉત્તર ખાણુએ) આ વિશાળ અને રમણીય દેવસ્થાન છે. ભાવનગરના દરવાજા બહાર નીડળી પ્રગટનાથના ઠાળે જઈ એ જગાએ આવતાં તેના પ્રવેશદ્વાર પાસે યોગાનની બેઠ ખાણુ

૧ પ્રકટ રમણનામા ગૌતમીતીર ધામા ।

મિરેરજનિવામા નિશ્વચેતો ત્રિરામા ॥

નિવધર મલ્હામા ભક્ત દત્તાત્તકામા ।

દિમકિરણલ્હામા યા તલુ

બે જટાધારી આવાનાં પૂતળાં બેમારેલાં છે. તેના હાથમાં ચોપડીઓ આપવામાં આવી છે. જળીની અંદર જતાં યગ્ની બાણુ કુંવો, અને જમણી બાણુ મૃદસ્થ યાનાગુઓ માટેના ઝોરડા છે. કુવાયી પશ્ચિમમાં જતાં એક આરણ્ય આવે છે, તેમાં ધધને પગથીઆં ઉતરીને જતાં સાધુ સંતને ઉતરવાની જગ્યા-કુરુજન-દેખાય છે, ત્યાંથી પાછા આવી મુખ્ય દરવાજામાં પેસતાં મોટા મોક છે. તેની જમણી બાણુ એકત્રગીયાં જાપતાંની દાર હેઠે લીંગડા મુકી ગઈ છે. આ લીમડાના ઝાડની પડખે એક બારી છે, હાથી ટળની મહેકે થઈ ખારો બાર નદી ઉપર જવાનો રસ્તો છે. આ ચોકના દક્ષિણમાં એક મોટો કુરુજો છે, તથા દરવાજાને લગતો ઝોરડો છે તે પશુ મુસાફરને ઉતરવાના કામમાં વપરાય છે. એ વિભાગ મૂક્યો કે પ્રગટનાથના દેરામાં જવાની ડોકી આવે છે. એ ડોકીને મધાળે સુંદર મેડી છે. એ મેડીમાં એક અગાધી છે, તેમજ અંદર એક ઝોરડો છે. આ નદીની ડોકીમાં જતાં સ.મે. ૫૧ પ્રગટનાથનું દહેકું અને તેને ફરની જગ્યાથી નજરે પડે છે. પ્રગટનાથનું આ દહેકું સવન ૧૬૨૪ ની સાલમાં મહેતા સાગજી ભીમજીએ બંધાવ્યું એમ સિલાસેખમાં છે. પરંતુ અમાર્ગી પડખેના જળીવાળા ઝોરડા, અગાધીમાં દેરાની વાવન્યમાં બંગલો તથા બહારના ઉપતા તથા નીચેના ઝોરડા તો પાઠગથી બધાયા છે. જે ઝોરડા દેખાઉંડમાં પેમતાં જમણા હાથ ઉપર છે, તેમાં ઉપરના બેઉ ભાગ મહેતા બાઈચંદ્ર સામંતજી પેતાના માતૃથી “જમુભાઈ” ના નામ સ્મરણાર્થે બંધાવેલ છે. અને નીચેના ઝોરડા પેતાનાં ધર્મપતિન બાઈ “ગોમતી” ના આરોગ્ય નિમિત્તે બંધાવેલ છે. આ જગ્યાને અગે એક મોટો ખુન્નો વડો ઉત્તર બાણુએ છે. જ્યાં પગ રસ્તે જતાં આગળ ચાડાં, ઘોડાં અને ગાડીવાળા રહે છે, અને તેની દેખરેખ પોલીસ રાખે છે.

માંજે આસ્તી થતા અગાઉ દેરાની પછવાડેની અગાધીની દુર્ઘવારળી ઉપર લોહો એમે છે. નદીનદ ઉપરનાં મામાં અત્રિરૂપ, નદીનો પ્રવાહ અને મધ્યા સમયનાં વાદળનો રંઝેરેળી દેખાવ, મરુનાદિ પક્ષીના કલ્લર એ બધું એકજ વખતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૧ એ અગાધીની લંબાઈ ૫૪ ફુટ ને પહોળાઈ ૪૦ ફુટ ૩ દેરાની લંબાઈ ૨૪ ફુટ ને પહોળાઈ ૧૭ ફુટ છે. તે બેઉ સંવદ્ ૧૯૧૨ ની (વિઠ્ઠલ વર્ષ) સાલમાં બંધાવ્યાનું લેખથી જણાય છે.

મુરોપી મુમાદર દાદર ઝોઝડિલે આ જગા માટે મોટો નિર્મલ કપ્યો છે, અને વ્યવસ્થા અને જગાનું સૌંદર્ય એ સવગાની ભારે તારીફ કરી છે.

મહુમ ભાધ્યંદ મહેતા દરબારશીના વસુલાની ખાતામાં વહીવટદાર હતા. તેઓ પેન્શનર થયા પછી ધર્મધ્યાનમાં સમય વ્યતીત કરતા અને આ જગાની વૃદ્ધિ અનુકૂળતા તથા આબાદી માટે હમેશ ખંતથી ખજર લેતા. ત્યાં દાળીયાનું સદાત્રન અપાય છે, શ્રીપ્રગટનાથની પૂજા માટે અતીત બાવો રહે છે. તેને જગા તરફથી પણ અમુક પગાર અપાય છે. આ દહેરા ખાતાની વસ્તુઓ તથા જગાના સાદિસની વસ્તુઓ જુદીજ નોંધમાં લખાય છે.

મંદિરની બંદર શ્રીપ્રગટનાથનું બાણ સ્વયંજૂ છે. તેના ધાળાને પીતળથી મહેકું છે. એ મોટી ઉચી પીતળની દીવીઓ છે. અને દર બાવણીયા સોમવારે ભારે ધામધૂમથી પૂજન થાય છે. આ વખતે સુવર્ણનું મ્હોરું શંકરને પહેરાવે છે, તેની ઉત્પત્તિની જે દંતકથા મળી છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

સિહોરમાં કપોળ વાણીવાનાં ઘર નિરંપ છે. તેમાં જુદી જુદી અવટકા છે. મુની, મહેતા, ગૂતા, સધવી, ચીતળીઆ વગેરે. તેમાં હાલ વૈદ્યકો ધધો અનુભવી વૈદ્યની માફક ચલાવનાર મુની વનમાળી મૂળજ છે. તેણે આ દંત કથા લખાવી છે.

આજથી આશરે દોઢસો વર્ષ પહેલાં આવજી મુની કરીને એક કપોળ હતા. તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ખેતી કરીને ચલાવના. તેઓ ચોમાસાના વખતમાં દોર ચારવા ને પાવા જાય, ત્યારે નદીને પૂર્વ કાંઠે એક ટેકરી પર ખેશી ખીજ ભાધ્યંધ દોસ્તદાર ભેગા ખેશી વાતો કરે, અને દોરની સંભાળ રાખે. એ રીતે એ ટેકરી આવજી મુનીની બેઠક જેવી હતી. એક વખત આવજી મુનીને સ્વપ્ન થયું, ને મહાદેવે સ્વપ્નમાં કહ્યું, કે જે જગાએ તમે નદી કાંઠે બેસો છો, તેની નીચે ૨-૪ હાથ ખોદણ કરાવશો, તો તમને શંકરનું બાણ જણાશે. એ બાણની એજ જગાએ નમારે સ્થાપના કરવી.

આ ઉપરથી આવજી મુનીએ સ્વપ્નમાં બતાવેલી જગાએ જઈને ખોદણ કરાવી જ્યે, તો ખરે શંકરનું બાણ નીકળ્યું. (જે આજે સુશાલિન મંદિરમાં સ્થાપિત છે.) પછી તે જગાએ ઝોટો સ્થાપી પાંચ બાહાણુને બોલાવી વિધિ કરીને શંકરની પ્રતિષ્ઠા કરી. અને ઐને સ્વપ્નની વાત ટહી. એ ઉપરથી વિષેએ કહ્યું, કે આ મહાદેવ પોતાની મેળે પ્રગટ થઈ, માટે

એનું નામ 'પ્રકટનાથ પાડવું'. એની પૂજા માટે એક બાવો ગામ્યો, અને પૂજાની સામગ્રી અપાતી. ગંગા પૂજા એવા થવા લાગી. પછી તો માનતાઓ થવા લાગી. મુંડીના ઘરમાં 'પણુ મારું થયું' એટલે સૌની આરથા વધી. આવણુ મામમાં ધ્યાનરૂપો રૂદ્રિઓ કરવા આવવા લાગ્યા. તે ફેટલાક દરેગજ દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા. તેમની મેવાબક્તિમાં અદ્વાવાળા જે શૂદ્રાઓ હતા, તેમાં મહેતા શામજી બીમજી મુખ્ય હતા. એઓ રાજ્યના મોટા હોદ્દાવાળા હતા, તેથી તેમણે દહેરૂં કરાવ્યું. એ મુનીની આરથા ઉપરથી ગામના બીજા બકનો પણ ત્યાં જવા લાગ્યા. માનતાઓ થવા લાગી અને મુની કરતાં મહેતા શામજીની આરથા વધી, અને તેમની માનતાઓ મફત થતી ગઈ તેમ તેમ મહાદેવજીની જગામાં પણ સુધારો વધારો થતો ગયો.

શ્રી રામનાથ મહાદેવ—મિદ્ધારથી અમિષૂણા તરફ દેવગાથાને માર્ગે આશરે દોઢ માઇલ પર આ સિવાલય છે. ત્યાં એક મારી ધર્મશાળા પણ કરાવેલી છે, એમાં પૂજા રહેતા. પછે વાવ અને અવેડો પણ કરાવેલ છે.

જૂનું સિદ્ધાર એ બાણુએ પૂરું થાય છે, ત્યાં આ મહાદેવ છે. એ દહેગથી થોડેક દૂર આગળ વધીએ તો જૂના મિદ્ધારના ગઢના દગ્ગાળનાં નિશાન છે. આ ઝળ એકાંતમાં અને મુમાશ્વરને આશરો લેવાને ઉપયોગી છે. લોહીયાણેથી કારભારી તરીકે આવેલા દેશાઇ રામજી મેરાજ જેના વશને (જે પાછળથી મહેતા કહેવાયા) હરખજી મહેતા વગેરેના વડાએ આ મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે, અને ગમનાથ નામ પાડેલું છે.

સ્થાન બહુ પુરાતન નથી, પણ ગમજી મહેતાના સમયમાં તેની વધારે જાહેરાતલાવી હતી, કારણકે પ્રગટનાથ ધાગનાથ, મત્સ્યાદિ મહાદેવની તે વેળા સ્થાપના થઈ નહોતી, હાલ કવચિત જ લોકો ત્યાં જાય છે. પરંતુ ભાવિક સક્તો તેની દેખરેખ ગણે છે. અને અદ્વાગુ લોકોને હીં જોડોદાર કરાવે છે. એ દહેગના મહામહાપને જાગી તથા ધુમટ કરાવના નિમિત્તે ૩. ૩૧) સંધરી ગોકુળદામ જગમગની ચાટગીરી માટે ભાર્ષ મનમોહનદામે આપનારો લેખ છે તે આધુનિક છે.

૧ અપભ્રંશમાં "પ્રકટનાથ" જોવાય છે, તેમજ લખાય છે મુની માવજી પછી-મોનજી, હંસરાજ મૂળજી અને વનમાળી એ પ્રમાણે પેઢી છે.

આ દહેરું આશરે બસે વર્ષ ઉપર બંધાયું હતું, એમ રામજી મહેતાના કારભારના સમય ઉપરથી જણાય છે.

રામજી મહેતાના વંશમાં પછીથી વલ્લભીપ્રભદાસ દાખલ થયો, તે એટલે મુઘી કે હરખજી મહેતાએ ખાનાને ઘેર હવેલી કરાવીને ત્યાં કારિજી પધરાવ્યા છે, જેની મેવા અઘાપિ યર્થત તેના વંશને નિર્ધારિત રીતે દરે છે.

મકરણ ૧૨ મું.

સ્થાનો અને દંતકથાઓ—આલુ.

સુખનાથ મહાદેવ:—સાતશેરીના કુંગરની પડખે જ પશ્ચિમ બાજુએ આ મહાદેવની જગા છે તે પુરાતન હોય એમ જણાય છે. જૂના મહોરના મધ્યમાં તે હશે એમ લાગે છે. હમણાં ત્યાં જગતને માટે પગથીયાં ઠેક સુધી કરાવ્યા છે. પગથીયાં ચડી અંદર જતાં પહેનાં ખડકી આવે છે. તેમાં પેસના વિશાળ ચોક અને જમણી બાજુએ ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી આગળ જતા દહેરામાં જગતુ દાર આવે છે. એ જૂના દહેરાની અમારીને જીર્ણોદ્ધાર સવત્ર ૧૯૬૯ ના અષાઢ માસમાં ભારદ્વાજ ગોત્રી પંથા વેસજના રમણશર્મા પંથા રતનજી વેવજીએ કરાવેલ છે. તેમજ પગથીયાં મોઢ વાણીયા પગચાણુદ્ધારને પોનાના પિતા વગ્ગલાજ વલ્લભદામના રમણ માટે કરાવ્યા, તથા ઉપરના પગથીયાં અને ડોંગી બહારની અમારી દોરી દુર્લભ દાસ ખોડીદાસે બધાની સુખનાથ મહાદેવને અર્પણ કરી છે.

મહાદેવજીના દહેરા પછવાડે એક મોટી વિશાળ અગારી દરબાર તરફથી બધાએલી છે, ત્યાં સરસ પવન આવે છે. કાર્તીકી તથા ચૈત્રી પુનેમે પાલીતાણાના કુંગર શેત્રુઘ્નના દર્શન કરવા આવેલા અહીં પહોં આવે છે, આ અગારીમાંથી એ પર્વતના દહેરાનાં સિખર દેખાય છે. આવકેના દેવના પગના ત્યાં પથરાવેલાં છે. અને દિંદુ તથા નૈન લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે.

સુખદેવ નામે ધાન્યારીએ આ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી તે ઉપરથી સુખનાથ નામ પડેલું છે.

સુખનાથની વાવ—શહેરમાંથી મહાદેવ તરફ જતાં નજીકમાં વાવ છે. તેને ફતો અવેડો કહેવેલ છે. એ અવેડો (હવાડો) દરબારથી તરફથી ભરાય છે ને સહેરનાં તમામ દોર તેમજ તજાત, મહુવા, ટાણા તરફ જતો ધોરી માર્ગ છે, તેથી સુસાધેના જાનવર તેમજ આગના બગેરે વગેરે પાણી

પીએ છે, ને ગાડાં તથા મુમાદર આરામ લેવા ધારે તો ઘણ શકે તેવું છે.

જૂના સિહોરનાં પુરાતન મંદિરમાં માત્ર આ એક જ દહેર નમુનારૂપ છે. ને તે જૂની બાધણીનું છે. દક્ષિણ બાજુના પ્લાસ્ટો ત્યાં પૂજા કરવા બન્ય છે.

જોડનાથ મહાદેવ—સુખનાથથી પશ્ચિમમાં અને બ્રહ્મકુંડથી દક્ષિણમાં આ જગા છે. દોશી કુટુંબના લગ્ન દોશીએ એ જગા સુધરાવીને દેર કરાવ્યું છે, તથા નવી ધર્મશાળા કરાવી છે. પણ તે આપાદ નથી.

એ જગાએ ચાંમલીનાં બે ત્રણ ઝાડ છે, ત્યાં એક ફકાર રહેતો, તેને એ સ્થાન છેડવું પડ્યું, તેથી તેણે નારાજ થઈ ચાપ દાવે કે જોઈ લેજો સા હાન થાય છે તે. આ પછી એ જગામાં કંઈ દરબારી જમીન બગવા બાબત વહીવટદારે તજનીજ વગાથી સુધાગનું કામ એણે પડ્યું છે. આ મહાદેવ પાસે એક પુરાતની મોટા ઘેગવવાળો કુંવા નીલ્લ્યો છે. તેમાં પુષ્કળ પાણી છે. તેની આગપામ લોહના-ત્રણાક છે, તેથી જણાય છે કે સિહોરી તરફના ક્યારે વગેરે દધિવાસને પાણી આ કુવાનુજ પડાતુ હતું. આ પાણી પાએશા હથિવાજ બહુ નીલ્લુ અને મગજૂત ચતાં દર્તાં એમ કહેવાય છે.

એ કુંવાની આમપાસ કુલઝાડ નાખ્યાં છે, તથા મુદર મંડાણુ કરાવેલું છે. તે આધુનિક છે.

શ્રી રાજનાથ મહાદેવ—દોશી કુટુંબની આસ્થાનાં બીજા મહાદેવ શ્રી રાજનાથ છે. જેમ ભાર્ગવદ મહેતાના કુટુંબનાળા પ્રગટનાથની આબાદી માટે તન મન ધનથી મદદ કરે છે. તેમ દોશી કુટુંબનાળા રાજનાથ મહાદેવ ને માટે કરે છે.

સહેતના મંખ ભાગમાં, માર્ગટની નજીક, રાજનાથ મહાદેવનું શિવાલય છે. એ પ્રખ્યાત મહાગજાથી વિનાશ્ય એ નવું ગિરોર વમાન્યું, ત્યારે દરબારથી તરફથી બધાવેલું છે. તેથી રાજનાથ નામ પડ્યું છે.

૧ રાજનાથ અથવા રાજરાજેશ્વર મહાદેવ પ્રતિ ગામના ઘણા પ્રાકૃતિક અને વસિકાની મદદ છે. દરરોજ તેનાં દર્શન કર્યા પછીજ રાતે વાણુ દેવું એવા નિયમવાળા ધમ્મ ઘણા બધા છે. છતાં બે મોટી દેવેલીઓ અને બગદેવજના મંદિરને લીધે સહેતના હિંદુઓને મોટા ભાગ વેચ્યલી સંપ્રદાયમાં છે.

એની હાથેની મેડી દોરી કુટુંબના માણસોએ ચણાવીને તેમાં કન્યાસાગા બેસે તેવી યોજના કરાવી હતી. પ્રથમ ત્યાં એવી ગોઠવણ ન હતી.

પ્રખ્યાત વિદ્વાન ભટ્ટ કુબેરભટ્ટના પુત્ર નથુભટ્ટ ત્યાં ચાતુર્માસની કથા કરતા પરંતુ કન્યાસાગાની યોજના યથા પછી કપોળની જગામાં કથા થતી હતી. આ સ્થાનમાં એક ચોક આગળ દેરી છે. તેમાં સંવત ૧૮૧૩ની સાક્ષનો લેખ છે. કોઈ ગોંસાઈએ સમાધી લીધેલી તેના ઉપરથી એ દેરી છે. ત્યાં પૂજન કરવાને અતીત રહે છે. મહાદેવના ચાગા ઉપર જે કંઈ મદાય, અથવા ચાગ ધરાય તે લે છે.

આ રાજનાથ મહાદેવની નજીક પૂર્વમાં મોરલીધરજીનું મંદિર છે. એમ શહેરના વર્ણનમાં છે, તે જગા પછી સિદ્ધોર બંધાયું તે સમયનીજ છે. શહેરમાં મુખ્ય અને રાજ તરફથી રચપાએલાં એવાં આ બે મંદિરો છે.

એ સિવાય શહેર બહાર પંચમુખા મહાદેવની જગા છે, તે પછી રાજલોક તરફથીજ બંધાયેલ છે.

પંચમુખા મહાદેવ—આ સિવાલપતી ત્રિસાળ જગા પોરટગોશીમની પાસે છે મિહોરીમાતાનું દહેડું તેની સામેજ દેખાય છે. સિવાલપતેના દરવાજા પૂર્વમાણુનો છે. મુખ્ય સિવાલપ બે બે. ને બીજી પાંચેક ન્હાની દેરીઓ છે. જેમાં પંચમુખા મહાદેવ બિરાજે છે તે દહેડું સંવત ૧૮૪૫માં મહારાજાશ્રી વખતસિંહજીએ પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રી અમેરાજજીના નામથી બંધાવ્યું છે એ બાબતનો આરમ્ભો લેખ છે. મહાદેવનું નામ કામનાથ છે. એ સિવાય પાંચ દેરી નીચેના ક્રમવાળી માણુમ પડે છે.

બાઈ શ્રી શાહબાએ^૧ (૧) દાદાભાઈના રમણાર્થે નીલકંઠનું મંદિર. ૧૮૪૬ માં, (૨) કુંવર શ્રી હવાભાઈના રમણાર્થે ગમેશ્વરનું ૧૮૪૧ માં, (૩) કુમાર શ્રી બાપુભાના રમણાર્થે ધનેશ્વરનું ૧૮૪૫ માં, (૪) ૧૮૪૭ માં રામનાથનું મંદિર બાકી આજુબાના રમણાર્થે એટલાં બંધાવ્યાં હતાં અને દાદાભાનાં માતૃશ્રી વખતુજીએ કુમારશ્રી કેશરીસિંહજીના રમણાર્થે રામેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

આ બધી દેરીઓ ત્રિકમની ઓગણીશથી સહીની છે. તેમાં વિશેષ કારી-ગરી નથી. પછી મરનારની યાદગીરી માટે રાજલોકમાં સિવનું સ્થાપન કરવાની

૧ આ શાહબા તે કાઠોરશ્રી વખતસિંહજીનાં મા હશે, એમ પણનું કહેવું છે.

ફરી હોવાથી આ બધાએલાં છે. નદી કંઠે દાદાની દેરીનાં સ્થાન પણ એજ કારણથી ચએવ છે.

દરેક લેખના અક્ષર બાળબોધ છે. ને ભાષા ગુજરાતી છે.

આ મહાદેવની પૂજા હાલમાં થતી નથી. મહાદેવનું બાલ્ય અમરુ નથી પણ તેને પાત્ર મુખ કહેવા છે તેથી લેખ પચમુખા મહાદેવની જગા દહે છે.

દાદાની દેરી—ગૌતમી નદીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મુસાફરી બગવા તરફ જતા જે ત્રણ મોટા સિનાવય નજરે પડે છે, તે “દાદાની દેરી” નામે ઓળખાય છે આ જગામાં પુલ્કણ મમાગ છે. ફરતા વડા અનં દક્ષિણ તરફ મોગી ઉઠેલી છે. એક પૂર્વ તરફ ન્હાનું બારણું છે તે નદીના તટ ઉપર જ છે આ વ્હેગ સવત ૧૯૦૫ ની સાવના છે. મહુમ નામદાર પાટવી કુવર બામિદહ જોઓ મહાગજથી વિજયમિદહની હયાતીમાં વિક્રમ સવત ૧૯૦૧ માં દેનામનારી થયા હતા, તેમનું અમાધીસ્થાન સિદ્ધારમાં એ જગાએ હોવાથી મહુમ કુમારના માતૃશ્રી બાધ વખતુમાંએ એ બેઉ દેરીઓ (ખરેખરા તે મોટા સિનાવય છે) સુરોલિત રીતે ઢરાની છે પ્રતિષ્ઠા વખને આપ્યા મિદ્દાર પગથાની બામિદહની ચોગથી જમાજ્યાનુ લેખમાં છે ઉત્તર બાજુના સિનાવયમાં ‘ વિષ્ણુનાથ ’ મહાદેવનું નામ આપેલું છે ને મખ્ખના મદિદમાં “ શ્રી ભારનાથ ” મહાદેવ-મહુમ કુમાર બામિદહના નામથી ગએલું છે. સાવનગર સ્થાપનાર મદ્દાગજ બામિદહ ગદ્ધ ગયા, તે પછી આ કુમારનું નામ ભાવસિદ્ધ પાડેલું, તેને બદલે દાદાકુવર કહેતા. ને દહેરાની સસા પણ એજ કારણથી દાદાની દહેરી એમ બોલાય છે.

હાલમાં કુમાર અને સિનાવયને જુદા પાડવા માટે એક મોગી વડી ચણી છે. કુમારનો ભાગ દરમીરી માથુમોને ઉતરવાના કામમાં લેવાય છે.

દક્ષિણ બાજુનું સિનાવય સવત ૧૯૩૦ ની માદ્દમાં મહાગજથી જસરાતસિદ્ધએ બાપી જોનાનના મમ-જ્યાર્થે બનાવેલ છે તબોના ધાદ અને રચના લગભગ સગ્યા છે

૧ એરો એક સાધારણ નિયમ છે કે દરમીરને પંડને જે જગાએ ભૂમિદાદ કરવામાં આવે, ત્યાં સિવાલય ચણાવી સંકરના બાલ્યથી પ્રતિષ્ઠા કરાય છે ને મરનારના નામ ઉપરથીજ સંકરનું નામ પડાય છે.

આ જગાએ એક કુવો છે, તેનું પાણી ઘણુંજ સરસ છે. મુંગણ વગેરેથી લવાફેર કરવા માટે આવનાર દરદીઓને ને બહુ ઘાલનારક થઈ પડે છે.

આ જગા નજીક એક કુલવાડી છે. તે મેલાણીઆની જગાના નામથી ઓળખાય છે. જમાજંદી ઉપરાવનાર સખ્સો પીલાણ ગાયકવાડ ને કંતાણ દદમમ દે વગેરે ત્યાં પડાવ નાંખી પડેલા તે વખતથી એ જગાનું નામ મેલા-હીઓ પડ્યું છે. આ વાડીમાં અગાઉ ઘણાં ફળાઉં ઝાડ તથા ફૂલ ઝાડ મના હતાં, ને તેનો ખર્ચ દરબારશ્રી તરફથી અપાનો હતો.

સિહોરી માતા—સિહોરના કુંગરામાં હવે આર્કપક તથા રમણીય ફેરી મિહોરી માતાની છે. પ્રત્યેક મુઆફરને રેલ્વે સ્ટેશનથી તે નજરે પડે છે. આ હાલેગી મહુમ મહાગજ શ્રી સર તમિલિલણ બહાદુરે કરાવેલી છે, તેની પહેલા જૂની હાલેગી હતી, જેમાં કેટલાક પ્રખર આલુગાલુ નજરે પડે છે.

તેમાના એક ઉપર “ મારુદેવી ” એના અમર વંચાય છે. આપણા ગોહિલ દરબારે મારુગજ (મારવાડમાંથી આ તરફ આગા માટે) દેવેલાય છે, તેમની કુળદેવી તે મારુદેવી હોય. જોનો કહે છે કે ઋષભદેવની માતા મારુદેવી કે મારુદેવીના રગરણાર્થે આ સ્થાપના થઈ હોય. એના પૂજારી કહે છે કે જોનોનો મબધ નથી. એ તો જની બાહ્યોની કુળદેવી છે. કાગણ કે જે વખતે બાહ્યોને એ સ્થળ મળેયું તે વખતે પોતાની એ કુળદેવીની સ્થાપના અમર આવાહન કરેયું અને એજ માતાને ગોહિલ દરબારેએ મિહોરમાં ગજગાદી સ્થાપ્યા પછી પોતાની પૂજાદેવી માન્યાં હેય.

એ દેવીનાં દશ ને શહેરનાં વરધોડીયાંને અવસ્ય જવું પડે છે. જન્મા-હમી, કૃષ્ણચતુર્દશી વગેરે તહેવારે લોકો દર્શને જાય છે, અને ખેટ મૂકે છે.

એ સ્થળે જવાના બે માર્ગ છે. એક ગજગર શેરીમાંથી ચડાય છે તે, અને બીજો ભાવનગરનો દરવાજો છે, તેની માઠ મેડીની પૂર્વ બાજુની બહારીએથી મદની રાજે પગધીયાં બાંધેલા છે તે રસ્તો. બીજો રસ્તો સરસ છે, પણ ઉપલાજો બાજે પગધીયાં કરાવેયાં નથી આ બામત જની બાહ્યોએ ફડ કરેયું છે, માનશેરીનો ડુંગર અને આ મિહોરી માતાનો ડુંગર સમાન ઊંચાઈના છે પણ માતાગેરી ઉપર માન ચારો કે બેઠક જેવુંજ હતું, અને અહીં તો માતાજીનું સ્થાનક છે, તે આ સ્થાન પવિત્ર અને દર્શનીય થઈ પડ્યું છે. જની બાહ્યોનાં વરધોડીયાંની ઉણછડી

ત્યાં હોય છે અને પૂજા પાડની પણ તેઓ પરમ શ્રદાથી યોજના કરે છે. નવગરમાં ત્યાં ધામધૂમ થાય છે ત્યે ભાગે આ રથજી પણ જૂનું હોય એમ લાગે છે દેવ દેવીઓ એ નો હિંદુસમાજમાં દરેક કુટુંબ માટે હોય છે. એના વિના મગવજારમાં પગપુ જ ન લગાય. એટલે પ્રાચીન મનમાં પણ આ જગાએ માતાજીની પ્રતિમા દોરી જોઈએ અને સિંહપુર નામની સાથે મિહપુરી માતા જોવાની હશે.

ઉપર દેવી દેવરીનો સભામડપ ૨૨૩ ફૂટ લાંબો અને ૧૧૩ ફૂટ પહોળો છે અને દેરીનો અંદાજે લાગ ૮ ફૂટ લાંબો ને ૬ ફૂટ પહોળો છે. દેરીની ઉચાઇ લગભગ ૨૦ ફૂટ છે ને સભામડપ ૬ ફૂટ જાયો છે. આ સ્થળેથી જોતા શહેરનો દેખાવ ઘણો ગળિયામણો લાગે છે.

શ્રી ખોડીયાર માતા. મહાદેવ ૩૬૪ અને મહાદેવી પાર્વતી તેમના ધણી ૨૬૫ છે. ગુજરાતમાં જેમ આના-લવાની અને બહુચરાજી પ્રસિદ્ધ છે તેમ ખોડીયાર, બલાજી જુમાતા વગેરે સૌગંધૂમાં પૂજાય છે અને ચોમક દેરીમાં એમની ગણના છે.

પૂર્વે વલ્લભીપુર નગરની જગાએ ત્યારે વાળા રજપૂતોએ 'વળા' સ્થાપ્યું ત્યારે ત્યાંનો એકમત્રાજો કરીને તે ગળા હતો, તે નજીકના નેમ શેઠીશાળાના આગળ મામડીયાની ઉપર બહુ ગણ ગહેનો મવારથી માજ મુધી તે તેની પાસે રહેતો અને મામડીયાના દાધનો જ કમુખો તે પીતો હતો. ગળાજીની કૃપાથી મામડીયાની આગર પણ સારી હતી, અને ધરમાં પણ બે પિમાતો જીવ થયો હતો પરંતુ તેને ઘમ મતાન નહોતું. ગળાની ઘણી મહેરમાની જોઈ બીજા-માણસોને ધણા પ્લાની, અને દરેક બહાને જેને ખસેડવા લાગે છે. એક હલુરીએ ક્યું કે સાહેબ 'મામડીયો તો વાઝીયો છે, માટે તેણે પ્રભાતના પોહોગમાં મોડું ન જોતું જોઈએ. ગળાને એથી વહેમ પડ્યો, અને મામડીયાને કહેલી બધ કરી મામાડીયો વિચારમાં પડ્યો કે રાજાજીનો ક્રોધ મે અપગાધ કર્યો નથી ને એકદમ આમ કમ થયું.' તપામ કરતા જણાય કે સતતિ નથી વાઝીયા મેંજુ છે, માટે દરના જોવાવતા નથી. આ ઉપરથી તેણે પોતાની કુળેનીની આગમના કરી. આગળ દેરી પુત્ર ગણાય છે અને તેમને દેરી સાધ્ય હોય છે, તેથી ત્રીજો દિવસ દેરીએ દર્શન આપ્યાં ને ક્યું કે માજ. ત્યારે મામડીયો દહે કે મને મતતિ આપો.

કદિ દીકરો નશીબમાં ન હોય તો દીકરી પણ આપો કે જેથી વાંઝીયામે'ણું મટે. માતાજીએ વરદાન આપ્યું કે, તારે સાત દીકરીઓ થશે. અને તે ઉપર એક દીકરો થશે. વળી એ સાને કન્યાઓ પૂજશે, ને જગતવિખ્યાત થશે. આમ કહી દેરી અંતર્ધાન થયાં અને માતાજીના વરદાન પ્રમાણે તેને સંતતિ થવાથી રાજાની મહેરબાની હતી તેવી જ થઈ.

એકવાર એણે બન્યું કે રાજાનાં દેરામાંનો એક પાડો એ દીકરીઓ માનાતા ગણિદાન માટે લઈ ગઈ. અને વળાથી ૩-૪ ગાઉ દૂર તેનો વધ કર્યો. તે વાનની ગળતને ખજર પડનાં માણસ મોટલી ખજર દ્વારા. માણસો જેમ વધાઈ તપાસ કર્યા લાગ્યા. તેમ ત્યાં નવા ચમત્કાર થયા. એક બાઈને પકડીને તળાવમા નાખે તો તે પાછી બહાર નીકળી પેલાં માણસોને મનાવે. સળગાવી દેવાની યુક્તિ કરે, તો પાછી છુટી થાય, એમ ચમત્કાર જોઈ રાજાનાં માણસો ખીટીને નાશી ગયા, અને એ સાતે દીકરીઓ સાથે જુદે જુદે સ્થળે વિખરાઈ ગઈ. એ સૌમાં મોટી બોડીયાર હતી. તેણે કહ્યું કે મારું જ્યાં જ્યાં તમે તોરણ દેખો ત્યાં તમારે ન રહેવું. પોતે રાજપગ પાસેના કુશરની ગાળીમાં જ્યાં તાંબુડીયો ધરા (માણેથી નદીનો) છે, ત્યાં મુખ્ય નિવાસ કરીને ગદાં, જે આજે પણ એજ જગાએ મહારમણીય દેવ સ્થાન થઈ પડ્યું છે. ખીજી બહેનો પણ જુદે જુદે સ્થળે ગઈ, ને ત્યાં પૂજવા લાગી. અને તેના બાઈનું નામ ક્ષેત્રપાલ હતું, તે પણ દેવ તરીકે પૂજાય છે. બોડીયાર પોતે પગે જરા બોટ હોવાથી બોટગીને ચાલતાં. તેથી લોકોનાં માર્ગે “ બોડીઆઈ ” કહેવાતાં. તેનો બોડીયાગ શબ્દ થયો હશે એમ લાગે છે.

રાજપરા ગામ ન્હાનું પણ મુદર છે. તેની નજીક નદીના કાંઠામાં અખૂટ ખાણી બારે મામ રહે છે. તેને કદિ માતાજીનો મંડ છે. અગાઉ તો એક ન્હાની મદુલી હતી. મહારાજ સાહેબ સર લાવસિંહજીએ ત્યાં મુદર આરસ બધાની ધન્યગરાનો ઓટો ચલુતી રમણીયતામાં વધારો કર્યો છે. પડખે એક ધર્મશાળા છે, તેમાં જ્ઞાતિઓ ઉતરે છે.

દર રવિવારે વધારે વાતોણ આવે છે. લાપથી કરીને જમે છે, તેજ માતાજીનું નૈવેદ્ય છે. નવરાત્રમાં લાં દવન થાય છે. તથા નવચંડી, શતચંડી, ઇત્યાદિ ચત્ર પણ થાય છે. એના જુવા ધણા છે. અને તેની સરમાં માતાજી આવે છે. તેથી તેઓ ધૂણે છે. કાંઈ કાંઈ વાર માતાજી તેના સ્વપ્નમાં આવી વચન પણ આપે છે, એકવાર એણે બન્યું કે વરસાદની તગી હતી અને લોકો

નિરાશ થયા હતા. એવામાં એક માતાજીનો બુવો મહારાજ સાહેબને આવીને કહે કે મને માતાજીએ સ્વપ્નમાં કશું છે કે “તેરસ ઐદશ ને અમાસ એ દિવસોમાં જરૂર વર્ષાદ થશે. ને જો યાવ તો ખોડીયારનું વચન સાચું માની લાપસી જગાડજો.” મહારાજશ્રીએ તેને તેરસ આવતાં સુધી રોક્યો. અને પારખાં બોધા. તે દિવસોમાં પુષ્કળ વર્ષાદ થયો.

આ માતાજીનાં બીજે ઘણે દેકાણે મંદિર છે. તે પણ ખોડીયારના નામથીજ પૂજાય છે.

આ ખોડીયારની હકીકતનો નીચે પ્રમાણે સ્વ. મહારાજ ભાવાસંહજીએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો:—

“માતા ખોડીયાર એ કંઈ જાડુ પુરાતન દેવતા નથી. દત્તકથા એવી છે કે થોડાં શતકા અગાઉ વલ્લભીપુરના પ્રખ્યાત પ્રદેશની તળદીડમાં મામ-ડીયા નામે એક ગઢવીનો નેસ હતો. એ ગઢવીને સાત કન્યાઓ હતી. આવડ, ખોડીયાર, રાંગળી, તોનળી અને બીજી ત્રણ, કે જે બધી દેવીઓના અવતાર મનાતી હતી. અને મૃત્યુ પછી દેવીઓ તરીકે પૂજા પામી છે. સૌથી મોટી આવડનું સ્થાનક લાખણુડા પાસે તનાણામા છે. બીજી ખોડીયાર કે જેનું, પગે જરા ખોડ હોવાથી, એ નામ પડેલું. અને તેની પૂજનું મુખ્ય સ્થાનક પહેલેથી અહીં જ છે. મારા વીર પૂર્વજ મહારાજશ્રી વખતસિંહજી કે જેમની બહાદુરી સેઠો દલિઓએ વર્ણવેલા અનેક કીર્તિપદ પચાકમેથી સિદ્ધ થાય છે, તેઓ માતા ખોડીયારના પરમ ભક્ત હતા. કહે છે કે દેવી એક નહાના પખી ઠાળાદેવના^૧ રૂપમાં તેમના લાકાડિપર જતરતા અને તે પછી જ તેઓ પોતાની વિજયી અડાઇઓ પર મિથાવતા. દેવી તેમને સ્વપ્નમાં પાંચ દર્શન આપતાં અને કીમતી મલાહ દેતા, તે દિવસોથી માતા ખોડીયાર અમારા ભાવનગરના રજકુટુંબનાં અધિષ્ઠાત્રી દેવતા તરીકે ગણાના આવ્યા છે. અને પ્રદાણુ લેકોને એમની ગ્દાનો ધણીયાર સ્વાનુભવ થયોયો છે.

૧ ચિત્રજનાં ચિત્રોમાં મહારાજ વખતસિંહજીના લાલા રૂપર ઠાળાદેવનું ચિત્ર છે. લડાઇમાં જતાં દેવી આ પક્ષીના રૂપમાં લાલે આવીને બેસતા. એવી વાત કહેવાય છે કે જ્યારે છેલ્લા યુદ્ધ માટે ભાવનગરથી લડાઇમાં જવા લરકર મોકલવામાં આવ્યું હતું ત્યારે મહારાજ સાહેબની લાકડી રૂપર ઠાળાદેવ પક્ષી આવીને બેઠું હતું. રાત્રી ચિન્દોમાં અનેક સ્થળે એ પક્ષી તે ખોડીયાર માતાનું સ્થાન છે.

મને લાગે છે કે આ પ્રસંગે આ બધા બનાવોની મીમાંસામાં ઉતરવાની ક્ષી જરૂર નથી. આપણે સૌ ગણીએ છીએ કે માણસો જે મતો માનતા હોય છે, તે સામાન્યતઃ શુદ્ધિમાં તેઓ જેટલે આગળ વધ્યા હોય, તેને અનુકુળ હોય છે. અને તે હમેશાં તેમને દિન તરફ દોરીને, અને અદિતથી નિવારીને ઉપયોગી સેવા બજાવે છે. એ પણ સૌ કાંઈ જાણે છે કે ઉપાસનાની કાંઈપણ પદ્ધતિઓથી નહિ, પણ પદ્ધતિની અંદર રહેલાં ભાવ અને ભક્તિથી ઉપાસકોનાં હૃદય પાવન થાય છે. આ સત્યો આપણી સન્મુખ છે, તો મને આશા છે કે હું આવાં પુગનન મંદિરોને માન આપવાની મારી ધાર્મિક દ્રશ્ય ગણુ છું, તેમા મને આપ મૌની સદાનુભૂતિ મળશે." ' ' .

ક્ષેત્રપાળ—સિહોરની ઉત્તરે નવાગઢની બહાર રેસને જતાં જમણા હાથે બણી ધુમડીઆ પીરની પૂર્વ દિશાએ એક ક્ષેત્રપાળનો ચોતરો છે, ત્યાં ભાવનગર દરબારના ક્ષેત્રપાળનું સ્થાન છે.

ભાવનગર દરબારના સિહોરમાં ત્રણ ક્ષેત્રપાળ છે. (૧) ધુમડીઆ પીર પાસે (૨) દક્ષિણમાં ગણીયા કુંગર પાસે. (૩) દરબારગઢના ઉગમણા બહારના પહેલાં ઓરડામાં છે.

પહેલા ક્ષેત્રપાળની પાસે દરબારશ્રીનાં વરપોડીયાં પગે લાગવા જાય છે, તેની ગોર ધૂપદીપથી પૂજા કરાવે છે. શ્રીકળ બેટ મસાવે છે. અને શ્રીકળની શેષો વહેંચાય છે. નવરાત્રિના ગરબાની માટલીઓ લેકિ અહીં (દશરા પછી) મૂકી જાય છે. દરેક ગોદિસ દરબારનાં વરપોડીયાં અહીં આવે છે. તેમ દિકરીઓ કે રાજકુમારીઓને પણ દર્શન કરાવ્યા પછી સાસરે મોકલે એમ રિવાજ છે.

એજ પ્રમાણે ગણીયા કુંગરવાળા ક્ષેત્રપાળની પણ પૂજા થાય છે તે પછી દરબારગઢમાં લાપશીનું નૈવેદ્ય ધરાવી ક્ષેત્રપાળને પ્રસન્ન કરે છે.

ચોતરો ઉપર અણુધડ એક પ્રસ્તર છે, તેને સિંદુર લગાવેલો છે, અને એક જે બીજા પણ પ્રસ્તર છે. એ મૂર્તિ ક્ષેત્રપાળની મનાય છે. કાંઈ કહે છે કે ઉત્તર ગાળુની મૂર્તિ તે દાકાર ધુનાળુની માદગીરીની છે. પણ વધારે નપાસ કરતાં એની પહેલાંના સિંદુર વાસીઓએ આ દેવની પૂજા શરૂ કરી

હશે, એમ અનુમાન થાય છે. જેમ ૧૩મી દેવતાઓ હોય છે, તેમજ ક્ષેત્ર-પાળતી પણ દેવ વર્ગમાં ગણના છે. ઘરમાં જેમ ગોત્રજ પૂજાય છે, તેમ સીમમાં ક્ષેત્રપાળ છે.

દયાનંદની શુદ્ધિ—શ્રી ગૌતમેશ્વરના કુંડયો ઉત્તરે નદીને કિનારે કેટલાંક વડ વગેરેનાં ઝાડ છે ને એક ન્હાની સુંદર અમાર્થી તથા ચોતરો એકઠા માટે કહેલ છે. તેની પડખે સ્વામી દયાનંદ કરીને એક સન્ધ્યાસીએ તેમણે યોગ સાધવાને શુદ્ધ કરી હતી. આ શુદ્ધ પત્થરવાળા લાગમાં ઉંડાણમાં ખોદીને કહેલી છે. ગૌતમેશ્વરની શુદ્ધ ઉચાણમાં ને પર્વતના ધુમ્ ૩૫ છે. પણ આ તેવી નથી. ભોંવમાં જેમ ભોંવડે કરાવીએ તેની પેઠે કહેલી છે. એમાં માત્ર એક માણસ વારાફરતી આવળ કરી શકે, તેવી રચનાથી તૈયાર કહેલી છે. પ્રથમ એક ચોખંડા ખાડામાં પગથીયુ દેખાય છે. એવાં ૩-૪ પગથીયાં ઉતરીએ ત્યારે જમણી ગાળુએ સામુ બારણું દેખાય. તેનાં પગથીયાં ઉતરીએ ત્યારે વળી ડાબી ગાળુએ ઉતરવાનું આવે એમ ત્રણ તમક બદલ્યા પછી નીચે ઓગટા જેવું છે. તેમાં જવાય છે, આ જગાએ ૩-૪ માણસ ગિદ્દાગને બેસી શકે એટલો વિસ્તાર છે. તથા તેમાં પ્રકાશ પણ દિવસે રહે છે. ખેસનાર મુઝાય તેવું નથી.

આ સ્વામી હાથોગના અભ્યાસી હતા. અને તેઓ સમાધિમાં ખેમતા ત્યારે એકાંતે રહેતા કે ઉપરનું દાર ખેંચ રાખવું અને અમુક દિવસે જ હિઠાડવું. આઠ આઠ દશ દશ દિવસ મુઝી તેઓ તેમાં રહેતા. ને એકાંતમાં બ્યાન કરતા. પાછળથી તેઓ બહુ વૃદ્ધ થયા, ત્યારે શહેરમાં દેવે શેરીમાં રહેતા હતા. અને બાહ્યજો નેમને ગિદ્દા મોકલતા. એની ગિદ્દિથી સોનગદના માહેળ એકવાર આયર્ષ પામ્યા હતા. એઓ “જશ્વરેતા” હતા, એમ કહેવાતું. ને તેનામાં શ્રદ્ધા અનેક જણની હતી.

૧ આયર્ષલોકની સચરાચરમાં બ્રહ્માવનાનું આ એક લક્ષણ છે. ઝાડમાં, પ્રત્તરમાં, પાણીમાં અને જાડાગમાં દેવભાવના છે, એનું આ દર્શાવ છે.

૨ એક વખત સોનનદીથી પ્રાન્તના સાહેબ સિદ્ધાર મુઝી કરવા પધારતા, તેમણે આ દયાનંદ માટે યોત્રવિદાની આયર્ષદારક વતેસ સાંભરેલી. તેથી તે સમયના મુખ્ય દિવાન આજમ ગોરીચંકર બદશાંહર ઓગ્રાને ખરી દબીસ બજાવા પૂછું. તો હટે કે કેટલુંક કામ આયર્ષ કરેલું કરે છે. અને એ વાતની ખાતરી સાહેબને હતી આવી હતી.

ગરીબશાપીર—સિહોરથી પશ્ચિમે મોનગદની મઝે ચાલનાં બ્યારે ૧ માઈલ ઉપર આ સુંદર જગા આવેલી છે. સુંદર લીલાં ઝાડ અને સ્વચ્છ જળની વાવથી આ જગાએ વહેમાર્થુ વિશ્રામ લે છે. આ જગા બહુ પુરાતન નથી, ત્યાં ગરીબશાહ દરીને એક ફકીર રહેતા; તે વચનસિદ્ધિ-વાળા અને ચમત્કારી હતા. અને ઝોલીયા મુસિદના જેવા ગણાતા. દિંદુ મુમલમાન સૌની તેમનાપર થદા હતી. મદારાગથી વિજયસિંહજીનાં પટગણી બાથી વખતુબાને બહુ ભગેમો હતો. એકવાર એવું ગન્યું કે મદારાગ યસ-વતમિહજી બાધ્યાવસ્થામાં માંદા પડેલા, તેમને મારે ગરીબશાહને પૂછવામાં આવ્યું કે, મદારાગ આ દીડગને સાઈ ક્યારે યશે? ઝોલીયા બોલ્યા કે—“ઓ તો ભાવનગરથી બાદશાહી કરેગા. ઇસ્કી ફિર કુછ નહિ રખો.” એ પ્રમાણે તુર્તમાં સાબ થયા, ને ગાદી પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એ વાત સિહોરમાં મશહૂર છે.

એકવાર હનુમાનની લીંગડી નજીકના વડના દેહ ગરીબશાહ બેઠા હતા ને ગાંભીની સ્થિતિ પીતા હતા, તે વખતે સ્થેરમા બોલ્યા કે—“જે એક ગાજર આપે દરેકુ એક બેટા, એર ત્રીન ગાજર આપે ધરકું ત્રીન બેટા હોવે.” એ વખતે એક મુમલમાન બાધ પાણી ભરીને જતી હતી, તેણે માંભળ્યું. એ બાધને સતાન નહોતુ તેથી ઉપરનાં વચન માંભળી ગાજર લઈ આવી ગરીબશાને બોળા ભરીને ગાજર આપ્યાં. તે બાધને ગરીબશા બોલ્યા કે તેરેકુ ૭ બેટા હોવેગા. એજ પ્રમાણે તે બાધને ૭ પુત્ર થયા હતા. એ વાત પણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

એકવાર ગાંભીની ચલમખીને પોતાની જગામાં બેઠા હતા, તે વખતે હૈરમાં બોલ્યા કે—“બાદશાહી તુઠાઈ જતીહે, કોઈ લેને વાસાહે” ? એમ બે ત્રણવાર કહ્યું, પણ કોઈ હાજર નહોતુ, પાછળથી જમાવ આવડે ઝોલીયા પાસે જઈ બોલ્યો કે મદારાગ હું હાજર છું. મારા ઉપર રહેમ કરો.

ગરીબશા—“કલ્લ ક્યુ નહિ આયા ? અજ તો છોટી જમાદારી હે આ મિલેગી. એજ વખતે જમાવ આવડે જે નિરાધાર હતો, તેને મદારાગથી વિજયસિંહજીએ એક જમાદારની જગા ખાલી પડેલી તે પોતાની પાસે બોલાવીને આપી. ફકીર પોતે આમાંનું કાંઈ જાણતા નહોતા. જમાવ આવડે બધી-વાત સ્પષ્ટ થઈ !

કાઈ કાંઈવાર સ્થેરમાં આવે તો તુળથી જતાના બાપ પાસેથી ભાગ

ગાંને લઇ જાય, માણસો કંઈ પૂછે તો જવાબ આપે. કેવળ નિઃસ્વહ અને મસ્વીમાં રહેતા.

પોતાને પગે યુગમાં થયેલાં ને તેમાં જીવમાં પડેલાં, એ જીવમાં બહાર નીકળી પડે તો પાછા પગમાં દાખલ કરે ને કહે કે—“એ તેરી મીટીકે ખાઇલે.”

કોયા ભગનની જગા. અભેદ ભાવવાળા ભક્તિનો પ્રભાવ આ જગાએ સ્પષ્ટ થાય છે, આશરે ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં આ જગાએ એક યુ'પડી હતી, પછીથી શિખરબંધ દહેરાં થયાં છે, અને હરકોઈ ભિક્ષુકને બાર વાગે સાદ પડાવીને ખાવાનું અપાય છે !

એક બાઇ મોઘીઆ નામે બાઇની દેખરેખ નીચે આ જગા છે. તેમના બાઇઓ જેઓ ભાવનગર દરબારના ભાવાત વાજણી વંશના છે, એઓ પશુ સાધુને વેશે ત્યાં રહી જગાનું રક્ષણ કરી અતિથિ સેવા બજાવે છે. તેઓ દાઢી મૂછ રાખતા નથી અને ધોળા ફેંટા તથા સાધુની માફક ચોર-ણાને બદલે ધોતીયાં પહેરે છે. તે બધાં કપડાં સ્વેન હોય છે એઓ ગાયો બેશોની સભાળ લે છે, તેગજ ફળવું, હાથ કરની, વારીદુ કરવું દુધઝાડને પાણી પાવું ઈત્યાદિ કામ સ્વયંસેવકની માફક ઉત્સાહથી કર્યા કરે છે. ફેરામાં હાલ સ્વયંસેવકો તૈયાર કરવાની જે નવી યોજના થાય છે, તેવી યોજના ધણી મુશ્કેલી અહીં આમતી જણાય છે. સાધુ બ્રાહ્મણને દરરોજ સદામત આપે છે, જેને અપની વાન હોય તેને તો સધેડુ અનાજ અપાય છે.

સવાર માંજ નિયમિત પૂજા આરતી હમેશ થાય છે. મંદિરમાં હાકાર-જીને હાકમાફી ઝૂલાવાય છે. અન મધ્યાહ્નાત્તર સ્થાવાતો થાય છે. સારાં કીર્તનો થાય છે. આ જગા જાણે જૂની રીતના માર્ગોપયનો વાસ્તવિક હેતુ પૂરા પાડતી હોય એમ જણાય છે.

આ જગા ગઢની નજીક હોવાથી મટપરાની જગા પણ કહેવાય છે. કોઇ દસકી જતનનો પણ માધુર્યતનો એક પુગ્ગ આ જગાએ પ્રથમ યુ'પડી બાંધી ભક્તિ કંતો, જેની નિશાની એક મમાતથી બતાવાય છે. તેનો એક શિષ્ય કોયો ભગત કરીને થઇ ગયો, તેણે યુનાનો ચોતરો તથા ઓરડા કપોથી કોયા ભગતની જગા કહેવાણી. તે પછી મોડણ ને પછી જીવો ભગત થયા. એ ત્રણે કોણી દતા. પછી જેશંગ અને સાર પછી વાજણી ગરાશીયા વાઘોભગત (વાપજી) આ જગામાં આવ્યા. તેમણે ધણી ખંતથી જગાને

મોહમા વધાર્યો. એ વાધા ભગતની ભત્રિજા તે મોંઘીયા વાધા ભગતે વળામાં પણ સારી જગા બધાવી છે. વળા હકાર તથા દેવાણી વાળાણી મરાસીવાની આ જગ્યાને ધણી સારી મદદ છે.

ધુમડીયા પીર—ઉત્તર જાણુના ક્ષેત્રપાળની પૂજા માટે જતાં પ્રથમ આ પીરની દરગાહ આવે છે. એની પણ માનતા ચાલે છે. ક્ષેત્રપાલ જેમ દિંદુના માન્ય દેવ છે, તેમ આ મુમલમાનોના માન્ય પીર છે. એની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે—રાજપૂગ પાસેના ખાખરીઆ ગામના એક મિપાઇની દીકરી સિદ્ધોરમાં કાંઈ ગારા આગરૂદાર મિપાઇને ઘરે પરણાવેલી. એ દીકરીને માસ-રીઆં તરફનું કંઈ દુઃખ હશે, તેથી તેનો ભાઈ મિદોર તેડવા સાથે આવ્યો. ધણો આમલ કંઈ જતાં પણ જ્યારે સાસરીઆએ બાઇને મોહલી નહિ, ત્યારે આ બાઇ તથા તેનો ભાઈ વગર રજાએ ગામ બહાર ચાલી નીકળ્યાં. પેલા સાસગવાળા પાછળ જઈ તકરાર કરવા લાગ્યા. સામસામી બોલાચાલીમાંથી મારામારી થઈ. સિપાઇબાઇઓને તરવાર જમીઆ ચલાવવામાં ક્રોધ વિચાર નહિ એટલે એ મારામારીમાં પેલી બાઇનો ભાઈ મર્યો. જે જગ્યાએ એ પુરુષનું ધડ પડ્યું તે જગ્યાએ મળી કંઈ દેવી આજ પણ મોલુદ છે. તે તેજ ધુમડીયા પીર તરીકે મનાય છે. ઉપરની મારામારીથી ત્રાસ પામી પેલી બાઇ એકદમ ભાગી તે માંડ ખાખરીએ પડેલી. અને પોતાના ભાઇની દિલગીરી અને ત્રામથી તે પણ તત્કાલ મરણ પામી. એની દરગાહ ખાખરીઆ ગામની મધ્યમાં છે. એની પણ માનતા ચાલે છે. આ દંત કથા છે. આની પાસેજ સિદ્ધોરી માતાનો કુચર દેખાય છે. તેમ અડીથી કાંટમાં જવું હોય તો પણ ફેડી માર્મ છે. આ વિભાગમાં ગોરડનાં ને બારણનાં કેટલાંક ઝાડ બેઠેલાં છે.

ત્યાં જ્યાં દિંદુ મુસલમાન સાથે વસે છે ત્યાં લોકો એક બીજાના દેવસ્થાનને હરકત કરતા નથી, તેમ રાજદરબાર પણ બધા ધર્મવાળાને સમાન દૃષ્ટિએ ઉત્તેજન આપતા આવ્યા છે, એથીજ આવી જગ્યાઓનું સંરક્ષણ થયું છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વાવ કુવા અને ખનસ્પતિ

પરાપૂર્વથી રાજ્ય મહારાજ્ય અને ધનરાત પુરુષો કુના, તળાવ, વાવ વગેરે ગવવામાં પુણ્ય અને ગૌરવ માનતા આયા છે હાલ પગથીયા વાળી વાવો ઝરાવવાનું સરારે બધું રેત છે, કેમકે તેમાં બાગવતીયા લોકો ભગઈ રહી અચાનક નુસાન મરતા વળી તેના પગથીયામાં પાણી પડે તે પાણી મળસ્થાનમાં જઈ સારા પાણીને બગાડે એ બે રાજ્યથી બધી થઈ જાય છે વાવોની બાધણી બે પ્રકારની જોવામાં આવે છે એમ સીધા પગથીયા વાળી ને બીજી જોખળી ઘાટના પગથીયાવાળી અટલે પટેલ પૂર્વમાં સીધું ઉતરાય તો પછી ઉત્તર ભણી વળી પગથીયા ઉતરીએ ત્યારે મૂળ કુવો કેખાય આ બીજા પ્રકારની રચનાવાળી વાર જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાં ધણુ કરીને તે કોઈ પ્લાઠણીની બધાવેલી માનુષ પડે તમ સિલોગમાં નીચેની વાવો છે

૧ દાનાની વાર બાવનગરની સડમ્ને મઠિ સિહોર નજી ૨ જીવાજી વહોગની વાવ મિલોગની કાટમાં છે ત્યાં ૩ દોડાશાની વાવ પશ્ચ છે ૪ ખોખલીનાથ જૂના સિહોગમાં ૫ અજીમાની વાર ટાણાને રસ્તે ૬ રામદેવ મહેતાની વાવ દેનગાણાને માર્ગે ૭ રામનાથ પાસે ૮ શુભામની વાવ દેવ ગાણાને માર્ગે, શુભામ જમાદારે બધાવેલી ૯ જૂમણીની વાવ ૧૦ ગરીમદાંની વાવ સોનગઢો રસ્તે ૧૦ ગૌતમેશ્વરની વાવ ગૌતમેશ્વરના નીચેના ભાગમાં વડના નજી ૧૧ મોતીયાની વાવ પ્રગનાથ નજી મોતીયાની વાડીમાં ૧૨ ધોમણની વાવ પિંપળવાને માર્ગે ૧૩ કુવગની વાવ મોલેસનીમને દરબાર હતો તે જગ્યાએ, ૧૪ ગજનાથની વાર ગજનાથ મહાદેવમાં છે

અને નીચે પ્રમાણે કુવા છે ૧ સૌથી મોટો કુવો જોડનાથનો એમાંથી અગાઉ દરિયાગરે પાણી પવાતુ ૨ દહિર વિજયસિંહજીનો કુવો ટાણાને રસ્તે સાગવાડીમાં ૩ આબાવાળી કુવ આતુ પાણી ઘણું દલકે ને

પાચનકારી છે. ૪ ધનકુવો દાકટર ધનજી શાહ જનમાસ્પત્રએ બધાવેલો. બાવનગરની પગ રસ્તાની મઝક ઉપર.

આ ઉપરાંત જલાશયોમા કુડે છે પણ તે તો બન્ને તીર્થસ્થાન રૂપે બધારે પ્રચલિત છે. સિદ્ધોર ધાજણાનું સ્થાન હતું છતાં પ્રાચીન વાવ કે કુવાના અવશેષો અત્રે મળતા નથી. તેમજ જૂની વાવોમાં પણ બધે સ્થાને શિલાલેખો નથી. ગૌતમી નદીનો સનત પ્રવાહ વહી જતો હોવાથી ધર્મ્યા જલાશયોની આવશ્યકતા ન રહે છતાં આટલી વાવો તો થઈ છે; પણ બંધાવનારની નિર્મોહી વૃત્તિને લીધે કે ખીજાં ગમે તે દારણસર પ્રાચીન શોધકો વાવ કુવામાંથી પાણી સિવાય કશું બીજું પામતા નથી.

સૃષ્ટિ પદાર્થોમા ખનિજ, ઉર્લિજ, અને પ્રાણિજ એ ત્રણ વર્ગ છે. તેમાં ખનિજ ઉપર ઉર્લિજ વધે છે. તે ઉર્લિજ ઉપર પ્રાણિજનો આધાર છે. વનસ્પતિના મૂળમાં જળનું સિંચન કરવાથી જે ખનિજ તત્ત્વો ઓગળે તેનાં રજકણ પાણી દ્વારા વનસ્પતિમાં ચડે. તે તેનું સ્થૂળ બધાનું જાય. એ પ્રમાણે અનાજ અને શાક બાજી તથા કૃષાદિથી પ્રાણીઓનું પોષણ થાય છે. એક દુર્વા કુરથી આરંભીને મોટાં વટવૃક્ષ સુધી વનસ્પતિમાં સમાવેશ થાય છે.

મોટાં ઝાડ—આંખા, આંમલી, લીંનડા, પીંપળા, પીંપર, ગુદા, જાંબુડા, રાયણ, વડ, ઇલાદિ છે. અહીંના આંખાની ઢેરીઓ મીઠાચવાળી ને ઉત્તમ છે. એક માંખણીઓ આંખો છે, તેના રસમાં રેસા હોતા નથી. કેટલાક આંખાને શ્રાવણમાસમાં ઢેરીઓ આવે છે તે શ્રાવણીયા કહેવાય છે, મોટાં ગુદા આ વિભાગમાં થાય છે તેવાં ગુજરાતમાં થતાં નથી. ગુંદીઓ (કટગુદાની) નાં રાતાં ગુંદાં પણ થાય છે, તે પૌષ્ટિક છે ફલાઉ ઝાડમાં કેળ, દાડમડી, જમરખડી, સીતાફળી, તથા જાંબુડા ને લીંબુડીઓ છે. મીઠાં લીંબુ પણ થાય છે. કેાષ કેાષ કેાણે રામફળનાં ઝાડ પણ હોય છે.

ફૂલ—ગુલાબ, મોગરો, ચપો, ચંબેલી, જટમોગરો, હળરીગલ ને વિભાવતી ફૂલના ઝાડ પણ ઉગાડવામાં આવે છે.

સાગવાડી—સાગવાડી પ્રથમ કરી હતી, તેમાં સાગ, સાદ, ખાંભુ વગેરે ઉગાવેલ દાહ તે થતાં નથી. અને પ્લાસ્ટીક દાખલ રાખેલી જમીનમાં અનાજ વધાય છે.

કાંટ—કાંટમાં મુખ્યત્વે—માવળ અને ગોરડનાં ઝાડ ભર્યક છે. કુંગર ઉપર પણ ગોરડના ઝાડ વિશેષ હોય છે. સિંચાય ગણુગેટી, સીસોટી, વગેરે થાય છે. જેમ ઝાડ વધારે તેમ વર્ષાદ વધારે માટે આ કાંટનું સંરક્ષણ થાય છે. તેમાં કેડીઓ છે. હિંસક જનાવર તેમાં ભરાઈ રહે છે. શુંદર, મધ, દાતણ તથા સૂકાં લાકડાં એ કાંટની પેદાશ છે. શુંદર, મધ વગેરે ગરીબ લોકો સર્વ જાય છે.

અનાજ ને શાકભાજી—ધઉં, બાજરા, જુવાર, મગ, મકે, અડક, તંભ, બંટી, કમળી, કાંગ, ચોળા, એરડી, પરદેશી શીંગો, કાઈ ઠેકાણે જવ, ડાંગર વગેરે પાકે છે.

શાક—રીંગણી, તુરીઆં. ચીલડાં, ઢાળાં, મળા, તાંજળને, મેથીની ભાજી, ચોળા, દૂધી, બટાટા; સુરણ. કણુઝરો, ડાંભો, ચીલ, કંટોલાં, ઈલાદિ મળે છે.

૩—મડીઓ અને વાગડીઓ કપાસ થાય છે.

તે ઉપરાંત ઔષધ તરીકે ઉપયોગમાં આવે તેવી અનેક વનસ્પતિ ખીજ પર્વતો માફક સિંહોરના કુંગરમાં પણ થાય છે

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વ્યાપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગ.

સિંહોરનો વ્યાપાર પ્રતિદિવસ વધતો જતો હોય એમ આંકડાઓ ઉપરથી દેખાય છે. પરંતુ વ્યાપારના પ્રકારમાં સુધારો અદ્ય થયો છે અને નવા વેપારના માર્ગો હજી લોકોએ ઠાણા નથી. ઘણા સામા વખતથી સિંહોરનો મુખ્ય વ્યાપાર ત્રણ વસ્તુઓનો છે. (૧) ત્રાયા પીત્તળનાં વાસણ (૨) ખત્રીઓનું રંગારી કાપડ અને (૩) તમાકુ પહેલાં આ રથએ તેલનો બહોળો વ્યાપાર હોવાનું માન્ય પડે છે પણ તે પાછળથી બધું પડ્યો હતો.

દરબારશીને આ લેનારું ઉપર એકદરે સરાસરી રૂપિયા પદરથી વીસ હજાર ઉપર છે. લેનારું સબધે મત ૧૯૫૬નો કાયદો છે તે પ્રમાણે આખા સંસ્થાનમાં અમલ થાય છે. ત્રાયા પીત્તળના ઘાટ ઉપર એકે એક ટોકો તથા જસત એલ્યુમિનમ વગેરે ઉપર સવા ટોકો મકાત લેવાય છે. તમાકુ ઉપર દર મણે બે આની મકાત લેવાય છે. મકાતની કુલ રકમમાં આશરે બાર હજાર ત્રાયા પીત્તળના વામણની, હાથી સાંત હજાર અનાજ થી, કાપડ વગેરેની અને આશરે બે હજાર તમાકુની ઉપજ છે આ વ્યાપારો માટે આવતા માલ ઉપર પરરાજ્યના દરે જકાત ભરેલી છે એવું જગાત-ખાતાના અમલદારેનું પ્રમાણ પત્ર રજૂ કરવાથી સ્થાનિક મકાત માફ થાય છે.

તે ઉપરથી જણાશે કે મકાતની ઉપજનો રૂ બાગ ધાતુના વામણનો જ છે. ન્યારે બીજા સહેરોમાં જકાતની ઉપજ રૂ અને કપામની મુખ્ય હોય છે, ત્યારે આ રથએ તેનો વેપાર નથી. એક છત્ર ધણાં વર્ષ પહેલાં ઉત્તુ ઠાવામાં આવ્યું હતું, તે આલી શક્ય નથી. જો કે ત્રાયા પીત્તળ વગેરે ધાતુ ઉપર ઠર છે. સોનું, રૂપું કે તેના ઘણીના, ગીનીઓ, રૂપિયા, પાવલી વગેરે ઉપર કસો કર લેવાતો નથી.

વાસણનો સામાન દર વર્ષે આંકેક લાખનો વેચાતો હશે. વાસણના

વ્યાપારની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ નીચે મુજબ છે:—

મૂળ ધાતુમાથી મિશ્ર ધાતુ બનાવવાની રીત સિંહોરના ડસાગ લામી મુન્તથી જાણીતા હતા “કારવકાર” ઉપરથી ડસારા શબ્દ થયો છે તેથી જાણાય છે કે પહેલું કાસુ બનાવ્યું હતો એક શેર ત્રાનામા પા શેર કવઈ મેળવવાથી કાસુ બને છે આ ધાતુ શુદ્ધ ગણાય છે એની આક્રી પાડીને પંજી વાન્કા વાટકીઓ, થાળીઓ ત્રામળીઓ, ઢાશી બેડા, બગનીઓ વગેરે ઘાટ બનાવવાર છે આ ધાતુના પતરા પન્દેશથી આવતા નહોતા ત્યાં મુધી વેપારીઓ એની ડીમન ઝોછામા ઝોછી શેર એક રૂપિયા લેતા, શુદ્ધશણ-ગાર તથા ભોજન વ્યવહારમા એનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે એમા નાખેલા પદાર્થ ખરાશથી ઘટાતા નથી તે ધાતુ પરિત્ર ગણાય છે કેમકે તેમા ત્રાણુ વધારે ભાગે છે એના મોટા કામ થતા નથી, તેમ ચૂને મડાવવા કે પાણી ભરવાના ઉપયોગમા પણ લેવાતા નથી

સિંહોરમા કમારા મેરાજ નાથાએ પ્રથમ આ બનાવટનો પ્રારંભ કર્યો તેણે પીત્તળ બનાવવાનું પણ આ યુગે ને ઝાઝા જ્યામા વાસણુ તૈયાર કરવા માંડ્યા, એનું જોઈ બીજા પણ એ ઉદ્યોગમા લાગ્યા તેઓ તેની સાથે રહીને અથવા જુદા રહીને આ ધંધાને ખીનવવા નાગ્યા મિહોરના રાણીના હુમર પામે એક તલાવડીની માગી એમણા કુવામા ચીમશવાળી હોઈ ઘણી ઉપયોગી તીવડી છે, એટલે એ માગીના એમણા કરી તેમા ધાતુ મગાવા માડી છે ધાતુનો રમ કરવામા ઘણી મહેનત પડે છે છતાં તેઓ એ લાભ કરે છે, પીત્તળ બનાવવામાં એ શેર ત્રાનામા પોણા શેર જમન મેળવવાની સન્ધ પીત્તળ થાય છે એની પણ આક્રી પાડીને પંજી જે ઘાટ કરવો હોય તે ધડીને તૈયાર થાય છે મતન ૧૯૧૪ ની આન મુધી પીત્તળના પનગ આવતા નહોતા તેથી નાણુ ને જમન મેળવીનેજ ઘાટ તૈયાર કરાના કેઈવાગ પીત્તળના કામ ભાગી વૂરી જાન ત્યારે તેના અગારને ગાળીને પણ દાગો થનો ને બીજા મરીને દાગાના કામ મનાવાતા જ્યાગથી પનગ (પીત્તળના) આવવા જાગ્યા જ્યાગથી આક્રી પાડવાનું નામ મધે પડ્યું અને પતંગમાથીજ ઘાટ તૈયાર થતા વાગ્યા પનગ પન્દેશથી ધાગીલા-વેપારી મગાવી દે છે, ને કસાગ પામે ના પડારે છે જેમ એનીને એનું આપીને ઘાટ તૈયાર કરાવા પંજી તેને ઘડાઈ અપાય છે નેમ આ વામણે માટે પણ તે ધાતુને ઘણા વેપારી કામ લે છે. પરિધામે કમાગની સ્થિતિ સુધરી નથી.

હાલમાં આ વેપારી વર્ગે મળી એક મંડળી રચાવી છે. તેઓ પોતાની મુડીથી માલ તૈયાર કરાવી વેચે છે. એ જ પ્રમાણે ખીજા કંચારાઓને ટેકા અપાવી ખીજવણી કરાય તો ઘણું લાભ થાય તેવું દેખાય છે.

ધાતુના રસ કરવામાં તેઓ દેશી ધમણનો ઉપયોગ કરે છે. કાંઈ જાતનો વિશાળની સુએ વાપરતા નથી. કેમકે તેની દીમત બહુ પડે છે. દેશી હથિયારથી એક મણ પીતળની ચાકી તૈયાર કરનાર માણસ એક મહિને તેનો ઘાટ તૈયાર કરી શકેતો. અને અદાર આને શેર લેએ તેનું વેચાણ અગાઉ થતું. પતરાં આવ્યા પછી ચાકી પાડવાની મહેનત રહી નથી, તેથી પીતળનાં પતરાંના ઘાટલા (જાલીયાં) ચાળી રકાખી વગેરે આકે દસ આને શેર વેચાતાં. તેમજ ત્રાંગાનો ભાવ દર શેરે ૧૨-૧૨ આને હોતો. હાલ ત્રાંગાનાં પતરાં જનપાનથી આવે છે. અગાઉ ત્રાંગાની હાકડીઓ, પાટલા તથા ગદા (ન્હાની પાટલીઓ) આવના. તેને ગાળીને રસ કરવામાં આવતો. પણ તૈયાર પતરાં આવવાથી એ દ્યક્ટ નીકળી ગઈ છે.

જસતની પહેલેથી જ પાટો આવે છે. તેમાં બે જાત છે. (૧) ચીકણી જાત (ટાટીનું જસત) અને ખીજી તાલીનું જસત. તેમાં પહેલી જાતનાં પત્રામાંથી કુળ, શિરોઈ, રકાખી વગેરે જુગ જનાવાય છે. તાલીના જસતનો તો ગાળીને રસ કરવાના કામમાં જ વપરાય છે. તે પીતળ જનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે.

હાલ જર્મનસિલ્વર અને એલ્યુમીનમનાં પતરાં પરથી પણ વાસણ કરવાની શરૂઆત થઈ છે. જર્મનના પ્લાસ્ટા, રકાખીઓ, ખુમચા, કળશીઆ ઉપરાંત તારીખીઆં વગેરે ગરમ થાય છે. ત્રાંગા પીતળનાં મિશ્રકામ બને છે. ઉપર મોટું પીતળનું પત્ર વચ્ચે ત્રાંગાનું પત્ર ને નીચે પાણું પીતળનું એવી ગાગર કળશીયા અજબધારા થાય છે તેને ગંગા જમનાનો ઘાટ કહેવાય છે. દરેક વાસણ એવું પોલિશ કરે છે કે હેવટ સુધી ચકચકાટ મટતો નથી. પીતળનાં કામ એટલાં જ્યાં થાય છે કે શીમંતને ઘરે તો કુંભારનું એક પણ કામ દેખાતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ મરીજ માણસને ઘેર પણ ત્રાંગા પીતળનું એવું અને ચાળી વાટકા દેખાય છે. મોટી નાનો જમે છે, ત્યાં પતંગવળાં પડીયાને દેકાગ્રે ચાળી વાટકાનોજ ઉપયોગ થાય છે. ચાળીઓ, કળશીયા, ગેણા, ગેણીઓ, ઈત્યાદિના ઘાટમાં ફેર પડેનો જાય છે. અને નવી ફેશનના ઘાટનું અનુકરણ કરી જાતજાતના ઘાટ જનતા જાય છે. તેમાં હાલ

મુસાફરીના દ્રંક, લાનોડીયાં, પણ પીતળનાં ચવ્ઢ માંડ્યા છે. મૂર્તિઓ થતી નથી, પણ પોઢીઓ, નાગ, દાંતીઓ, ધુપીયાં, આરતીઓ, ઘંટ ઇલાદિ શિવાલયને ઉપયોગી સાહિત્ય યાવ છે. અહીંનો એક મોટામાં મોટો ઘંટ ૧૨ મણનો ગિરનાર ઉપર એક શ્રાવકનાં દેરામાં મૂક્યો છે.

લાડીનાં કંસારાઓએ સિહોરમાં આવીને દિવાલગિરિ ધણીજ સરસ ખનાવવા માંડી. વિશાલતી કરતાં વધારે સોંઘી નેટકાજી. વળી બે ત્રણ કંટકે પેચ મૂકી ખનાવે છે, તેથી સહેજે સાફ કરી શકાય છે. ગુજરાત, મદ્રાસ, મુંબઈ અને બ્રહ્મદેશ સુધી તેનો ઉઠાવ યાવ છે. એને ઉત્તેજનની જરૂર છે. આ ખાખતમાં તેને ઉત્તમ સર્ટિફિકેટ મળેલાં છે. નાસિક અને કાશીના કામને મુકાબલે આ કામ મજબૂતીમાં ચડે છે. નાસિકમાંનાં પતરાં પાતળાં તથા નાણુડ હોય છે. અહીંના લોઢો લાંબા જેવા ધાટ કરી સેકે છે. કાશીનાં લોટા ગાગર ઉપર ચિત્રામણ હોય છે. ત્યારે અહીંના કામ ચિત્ર વગરનાં સઘેડે ઉતારેલાં હોય છે. વેપારીઓ મુમ્બઈ, ગુજરાત, જુરાનપુર, પુના વગેરે રથજે તૈયાર માફ મોડલે છે. તેમ કસારા લંગાર વેચાતા લેવા અને ફેરી કરવા પણ ઘણે દૂર સુધી જાય છે. સિહોરના કસારા કોઈના ધાટનું અનુકરણ કરતા નથી, પણ ઉપયોગ અનુકૂળ ને શ્રેષ્ઠા ઉપર નજર રાખી ધાટ તૈયાર કરે છે. મોટા ચક્ર કે જળગ તાસ તેઓ કરતા નથી.

સવન ૧૮૬૦ ની સાલમાં હરખજી મહેતાએ પહેલી હવેલી બધાની ત્યારે કસારા લોઢાને લાગો કરી આપવા ક્ષેત્રમાં મળે બે આનાનો લાગો મેરાજ નાથાએ પોતાની નાનવાળાનો મત એક કરીને ઠરાવી આપ્યો. તેમજ આવક ધાતુ પર સેકેડે ૩ ટકા કરાવ્યો. જેની ઉપજ હાલ અઢીથી ૩ લગ્ગર રૂપિયા સુધી યાવ છે. આ વ્યાપારમાં આશરે ૧૫૦૦ માણસો રથે છે.

રંગાટ કામ—આ કામના ખત્રીઓ એકાના જેવાં હાલ ખનાવે છે. જ્યા સતત નદી વહેતી હોય તેવા ગામના ખત્રી લાવમાર વગેરે રંગાટ કામ કરે છે, અહીં લાવસાર નથી, પણ ખત્રીનાં ઘર ૫૦-૬૦ છે. અને સો દોઢમો માણસો કામ કરે છે. તેઓ ચોળીયાં, જાજમ, સાડયા, ચોરસા, પહેડા, પહેડી, ચાકળા, ચંદરવા ખનાવે છે, અને તેમાં મુખ્યત્વે ખાદી (પાણુઈ) વપરાય છે. હાલમાં માદરપાટ કે જળગથી વપરાય છે. અને રાત્રા, પીળા, લીલા, ગુલાબી તેમજ મિશ્રરંગનાં કપડાં યાવ છે.

પ્રથમ રાના રંગ માટે સોરંગી વાપરતા. તેમજ પતંગના રંગનો ઉપયોગ કરતા પણ ન્યારે વિશાલત જર્મની વગેરેમાંથી રંગનાં પીપ આવવા લાગ્યાં હાલે સોરંગી ખાંડતા બધ મથા હતા. રંગ ઘણો મોંઘો થઇ પડ્યો છે, એટલે બહુ ઠામ અટક્યું છે.

સોરંગી સિવાય આલ નામે વનસ્પતિ થાય છે, તેમાંથી તથા મેંદીમાંથી રંગ કાઢવાનો ઉદ્યોગ ગાંધાય તો ઘણો ફાયદો થાય. દેશી લોકો રમાવન વિદ્યાથી અજાણ છે એટલે વસ્ત્રોમાં લાગર છતાં તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

ભાવનગરમાં સંવત્ ૧૯૬૪ની સાવમાં પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હાલે મિહોગનો કાપડવાળો રગારી માથ તથા વાસણનો માસ ઘણો વખાણાયો હતો, તે વેળા દેહલાકને વાદ અને સર્ટીફિકેટ મળેલાં છે.

મોટે ભાગે આખા કાડીવાલામાં તેનો વ્યવહાર છે, ને મોટા પાયા ઉપર તેનો ઉદ્યોગ થઇ શકે એવું છે. લગાઇ પડી એ ધધો મોળો પડી ગયો છે.

તમાકુ—ગુજરાત યરોતરમાંથી તથા મનપુર, જબલપુર વગેરે દેશોથી તમાકુના પકા, વળીયા મ ગાવાય છે. અને તેનો ગ્રીસો લોટ કરી ઈંકણી બનાવે છે. આજમાં આછી એક લાખ રૂપિયાની ઈંકણી પરગામ જતી હશે. શહેરમાં ૨૦-૨૨ ખામ તેનીજ દુકાનો છે. તમાકુ દળનારી બાઇઓ દિવસે તમાકુ દળે છે. એના ઘરમાં લૂગડાંમાં અને ગોદડામાં પણ તમાકુનાંજ રજકણુ દેખાય છે, મુજ તમાકુની ઉત્પત્તિ અમેરીકા ખંડના તિબક્ટુ પ્રાંતની હોઇ તે ઉપરથી ટોચાકુ તબાકુ વગેરે નામ વપગવા લાગ્યાં છે. જહાંગીર બાદશાહના વખતથી તે આવવા માંડી છે.

ઈંકણી તમાકુનો ભાવ માગમાં મારીનો મેઁ ૧ ના ટથી ૧૦ આના ને લક્ષમાં હવકીના મેરે એ આના બેમે છે. ગિરોરી તમાકુ કાડીવાલા, કુરાંચી, મુમઇ, એડન, નાનાવ વગેરે દેશોએ જાય છે.

હાંકાર વજોગજીના વખતમાં અમરેલીની જાદવજી ખત્રોને સિંહોરમાં લાવીને એ વેપાર શરૂ કર્યો તેણે જૂતાને શીખવ્યો. ને પછી બીજાએ ઉપાડી લીધો.

ખાખગના પાનના રૂતગીથી દડીયા સત્તસ બાંધે છે. એવા દડીયા ધણા પરદેશ જાય છે. આ ઉદ્યોગમાં અત્યારે આશરે ૨૦૦ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ પુરુષો રહે છે.

તેલ—ધાંચીની વસ્તી વધારે હોવાથી આ ગામમાં ધાણીએ ધણી હતી. પરદેશથી તથા મગાવી તેનું ચોખ્ખું તેલ કઢાડી પુષ્કળ બીજે મોકલે છે તેથી તેલનું પણ પીકું ગણાય છે. તેલમાં શીંગ વગેરેનો ભોગ કરતા નથી તેથી અપત વધારે થાય છે. રહેલે થવાથી તલ મંગાવાની ને તેલ મોકલવાની સુગમતા થઇ છે.

આ ચાર મુખ્ય ખાખત સિવાય ધડ, બાજરો, જુવાર, રેશમી અને સૂતગાંજ તથા જીનનું કાપડ, ઘી, ગોળ, ખાંડ વગેરેનો સામાન્ય વેપાર છે. અને તે સિંહોરના ઉપયોગ જેટલો લાવી શહેરમાં અપાવે છે. ઘી, દૂધ શહેરમાંથી ને ગામડાંમાંથી લાવી દુધનદાર વેચે છે. ચંદાની દુકાનો પ્રમાણમાં વધી છે. પ્રતિદિવસ મજ્જા વધતી જાય છે. બીડી તમાકુની દુકાનો પ્રમાણમાં વધી છે. નાણાવટીની દુકાનો ઘટી છે. ધીરધાર ઝોઢી થઇ છે અંગ ઉધારે હવે દોષ ધીરનું નથી. ધરેણા ઉપર ૮થી ૧૨ આના સુધી બ્યાજ લે છે. જમીનદારોના કપડા બદલાવાથી તેમને હવે ધાયું નાથું મળી શકતું નથી. કીટ્ટકનો કાપડો લખાઇ થયા પછી સિંહોરના આપારીએને લાવનગર જેટલોજ લાભ મળવા લાગ્યો છે.

હુન્નર ઉદ્યોગ માટે એમ કહી શકાય કે આ વખત એવો આવ્યો છે કે જે દેશી વનસ્પતિમાંથી જુદા જુદા રંગ કાઢવાની રીત શીખવાય, તે પ્રમાણે રંગ બનાવનારને મદદ નાણાની અપાય તેમજ ખતીજ પદાર્થ શાધી તેનો ઉપયોગ કરાવાય તો ધણા ઉદ્યોગો ખીલી નીરજે.

અહીં ચીરોડી નીકળે છે, તેનો તથા મરડીયા પથરનો ચૂનો થાય છે. વળી ઘોળા, પીળા, રાતી માટી થાય છે, તેનાં પણ વિલાયતી જેવાં વાસણુ કરાવાય તો ધણુ સાર. સિંહોરના જૂનાં દવાખાના પાસે એક મોટી ધાર પથરની છે. તેના કટક વડે સ્લેટમાં લખાય છે, આ પથરનો જૂઠા કરી ગોળ પથર પેતો બનાવવામાં આવે, તો પરદેશ જતું એ ખાખતનું નાણુ અટકે. એજ પ્રમાણે ખરલો, વાટક ચોરમ ફરમજધી ઇત્યાદિ કરાવાય તો પણ હુન્નર વધે ને લોકોને રાજ મળે. કેટલીક વનસ્પતિમાંથી ઉપયોગી સત્ત્વ કઢાડી ટીચર બનાવે તો વિલાયતી દવાની દુકાન ન રહે. અગેડા, ખડસલીંગો અને કરીયાતાના હોડ કીક પ્રમાણમાં થાય છે, તેનો વધારે ઉપયોગ કરી દવા બનાવાય.

હીલે મળિયા, કાચના અગ્રમને હીલે વ્યાકરણ અને ભાગવનાદિકના અભ્યાસને હીલે બુદ્ધિજ્ઞ અજ્ઞાને ઇતિહાસનું ઉપવ્રજ જ્ઞાન મળતું હતું, પચોપાખ્યાન, ઘટત કથા, નાટકો અને કાવ્યોને હીલે નીતિ ન્યાયનું જ્ઞાન પણ થતું. આચાર વિચાર ને ધર્મમાં મનુસ્મૃતિ બીજી સ્મૃતિઓ માથે નિર્ણયના મથો આર્યવ્યવહારમાં પ્રમાણબુદ્ધિ મનાતા.

એ બધાનો મમય વહી ગયો. નવી પ્રજાની રાજ્યસત્તા સાથેજ દેશમાં ફેળવણીનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું. સાતિના વખતમાંજ વિદ્યાદુર્ભરનો મુધારો વધારે થઈ શકે એ દેખીતું છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું ગભરા થયા પછી આ દેશમાં નવી ફેળવણી નવી ભાષા ને નવી પદ્ધતિએ જન્મ લીધો.

આમ્ય શાળાઓ ચાલતીજ હતી. પણ શુભગતમાં એન્યુકેશન ખાતું ઉપજા પછી મોટાં મોટાં શહેરોમાં સરકારી નિશાળો ઉઘાડવામાં આવી. એ વેળા આ સૌગંધનું ફેળવણી ખાતું પણ જીજ્ઞાસા એન્યુકેશનક ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના હાથમાં હતું. અને નિમણુક ગઢાણી બરતરણીનો અધિકાર પણ તેમનોજ હતો.

ભાવનગર જગારે ફેળવણી ખાતાને ઉત્તેજન આપવા ચોતાનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં નિશાળો ઉઘાડી. પ્રથમ ભાવનગર તળમાં ને પછી તુર્ત મિહોરમાં. એ વખતે સાત ચોપડીઓ તૈયાર થઈ નહોતી. તેથી ક્ષિપિધારા બોધવચન વગેરેમાંથી વાચન ગ્રિખવાનાં.

ત્યારે ડી. મી. હોપ ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યાએ નિભાયા ત્યારે તેમણે શુભગતના વિદ્વાન ઈવિ તથા સાક્ષરને બોલાવી સાત ચોપડીઓ રચાવી પછી તે લખાઈ થઈ.

શાળાને અંગે કસરતશાળા છે. આ શાળાની વિગ્રીટ લેવા મિ. હોપ સાહેબ એક બે વાર પધારેલા, તેમજ મિ. બ્રહ્મસ, મિ. તરખડ અને સોનગઢથી પ્રાંત સાહેબો પણ વખતો વખત વિગ્રીટ કરતા.

સિહોર કન્યાશાળા—સરકારે તા. ૧ લી જોગસ્ટ સને ૧૮૬૮ થી કન્યાઓની નિશાળ ઉઘાડી. ધારશી નામે કડોળીયા બ્રાહ્મણને એના મહેતાજી નીમ્યા. તેમણે થોડા વખતમાં સારી જમાવટ કરી. જ્યારથી બાર્ટન દિમેક્સ-ટ્રેનિંગની મહેનીજીઓ ટ્રેન ચાલે નીકળવા લાગી ત્યારથી સ્ત્રીશિક્ષકો મુખ્ય જગ્યાએ નીમાય છે. કન્યાશાળામાં પ્રારંભમાં ૨૨ કન્યાઓ હતી. લગભગ અરધેા સૈકા થયાં આ શાળામાં ઉત્તરોત્તર વધારો જ થયો છે. અત્યારે લગભગ પોણા ત્રણસો કન્યાઓ તેના લાભ લે છે.

૭ ધોરણ સુધી અભ્યાસ થાય છે, સિવલુકામ ભરત માટે સગવડ છે.

૧૨-૧૩ વર્ષની કન્યા ઈર્ષ અને પરણી એટલે નિશાળ છોડે છે. દર-મિયાન વાંચવા લખવાનું ને ખપભેગ હિમાબ શીખી લે છે. ફેટલીક કન્યાઓ બાર્ટન દિમેક્સટ્રેનિંગ હોસ્ટેલમાં પણ અહીંથી દાખલ થવા જાય છે. અહીંની શાળાની બાળાઓને ઉત્તેજન માટે મહેતા બ્રાહ્મચંદ શામજી તથા છોટાલાલ પરમાનંદલાલ વગેરે તરફથી દરમાસ પાઠ્યપુસ્તકો ઇનામમાં અપાય છે. કન્યા શાળામાં શ્રી લેવાની નથી. ગૃહસ્થવસ્થાનું સિદ્ધજી પુસ્તક દાગ અપાય છે.

સિહોર પ્રાંચ સ્કૂલ.—તાલુકા મુખ્ય શાળા સ્થપાયા પછી વિદ્યાર્થીની, સંખ્યા વધવાથી સિહોરમાં ગુજરાતી આર ધોરણની એક બ્રાંચસ્કૂલ ઉઘાડવા જરૂર જણાઈ. ગામના દક્ષિણ ભાગનાં છોટરાને ભાવનગરના દરવાજા પાસેની મોટી નિશાળ છોડી પડતી હતી. તેથી દક્ષિણ વિભાગ માટે બ્રાંચસ્કૂલ સ્થાપી તે સને ૧૮૭૦ ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી માસવા લાગી. પ્રારંભમાં ૪૮ વિદ્યાર્થી હતા. તે વર્ષીને સંખ્યા ૧૮૮ સુધી ગઈ છે.

રાવગઢાદુર ગોપાળજી સરભાઈ દેશાઈના વખતમાં બ્રાંચસ્કૂલો ઉઘાડવાનું ધોરણ મંજૂર થયું. તેમાં પહેલેથી આર ધોરણ શીખતા ૧૨ એમ ઇરાખ્યું. તે વખતે સગળી ચક્રિવાળા માબુઓ મળી જતાથી ગેડ શાળામાં જ્યે ધોગજી ચલાવવાની છટ ચાલી હતી. સ્પર્ધા અને ઉત્તેજનથી કામ કરવાની તેમની રીતને લીધે મુધારા સફળ થતા હતા. આ બે સ્કૂલોને

લીધે તથા દેશમાં ઇંગ્રેજ શિક્ષણની વૃદ્ધિ થવાથી અહીંના લોકોને ઇંગ્રેજ સ્કૂલની અગત્ય જણાઇ. અને ઉપરા ઉપર દરબારથીને વિનંતિ થવા લાગી.

પ્રથમ સેન્ટ્રલ ગ્રેડ એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, સિદ્ધાર તાલુકા સ્કૂલ ગણાતી. તેમાં એક એક શિક્ષક આપી અંગ્રેજી જણાવતું. પછીથી ઇંગ્રેજ શાળાઓ જરૂર જણાય ત્યાં છુટી રચનાવા માંડી. એ પ્રમાણે પ્રથમ સવત ૧૮૭૧-૭૨ માં સિદ્ધારમાં અંગ્રેજી સ્કૂલ હતી. પછી તે અમુક મુદત બંધ રહી હતી.

સિદ્ધારમાં ઇંગ્રેજ સ્કૂલનું આશન દૂર થવાથી વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ તથા ભાવનગર અને સોનગઢ શીખવા જવું પડ્યું. છેવટ નામદાર દરબારથીએ અને ૧૮૮૯ ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ ઉઘાડી તે બખતે જેમા આરબે ૩૯ વિદ્યાર્થી હતા. તેમાં ચાર ધોરણે શીખવાતાં હતાં, સને ૧૯૦૯ માં પાંચમું ધોરણ ઉઘાડવામાં આવ્યું. ત્યારપછી સને ૧૯૨૦માં દારદાશમ તથા લાલુગાધ મુનીએ અંગ્રેજ શાળા માટે રૂ. ૫૧૦૦૦) ની સખાવત કરી એટલે તે મુની દારદરૂમ કહેવાવા માંડી. અત્યારે તેમાં સાન ધોરણો છે અને લગભગ અડીસો વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લે છે. અંગ્રેજ શાળામાં મુની બાઇઓ તરફથી મામિક રૂ. ૨૯)ની સ્કોલરશિપ અપાય છે. તે ઉપરાંત ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણમાં ડાંચે રથાને પમાર થયેલ વિદ્યાર્થીને વાર્ષિક રૂ. ૪૮)ની શિખવૃત્તિ અપાય છે. સૌથી ઉપલા ધોરણમાં ઉંચે રથાને પમાર થનાર વિદ્યાર્થીને કૃષ્ણકુળારસિંહજી મેડલ નામે ચન્દ્ર અપાય છે. તે ઉપરાંત એક એકું લડોળ છે કે જેમાંથી વિદ્યાર્થીઓને પાંચ પ્રસ્તુતિ અપાય છે.

આ સિવાય એક દરબારથીની મદદથી ચાલતી શાળા છે. આમ ભણનારની સખ્યા વધી છે, તેમ નિશાળો પણ વધી છે. જેન વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી તેમના ધર્મની કેળવણી અપાય છે.

સંસ્કૃત પાઠશાળા—આ પાઠશાળા ઘણી જૂની છે. જૂની પદ્ધતિએ વ્યાકરણ, કાવ્ય, ભાગવત વગેરે શીખવાય છે. સખાવત્તન, મદિન્ન, રૂદ્રિ પણ આરંભમાં શીખવાય છે. હાલ તેમાં મખ્યા થોડી છે.

કેળવણીના અંગકું જીલું રથાન લાવેલરીઓ છે. સિદ્ધારમાં તેથી બે

લાયબ્રેરીઓ છે. એક સર તખ્તસિંહજી લાયબ્રેરી અને બીજી કપોળ લાયબ્રેરી. બેઠમાં સારાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. અને ન્યુસપેપર તથા ચોપાનીયાં મંગાવવામાં આવે છે. તેનો લાભ જોતોએ તેવો લોકો લેતા હોય એમ જણાતું નથી. લાયબ્રેરીમાં જઈ જોસીને વાંચનાર બહુ થોડા જણાય છે.

અગાઉના સમયમાં માત્ર બ્રાહ્મણ વાણીયાજ શાળાનો લાભ લેતા અને વિદ્યાર્થીનીની ઉપાસના કરતા હવે નિશાળોમાં બધા વર્ગના બેઠા પોતાનાં બાળકોને ભણવા લાગ્યા છે. કાળી, કુંભાર, ગોસ્વામી, સુતાર તેમજ ખવાસ, રજપૂત અને બીજા વગેરે પોતાનાં બાળકોને ભણાવે છે. એથી કેળવણી લેનાર વધ્યા છે. પછત તર્ગમાંથી ઉચી કેળવણી સુધી રાહોરના ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ પહોંચ્યા છે. અસ્પૃશ્ય જાતિનો વિદ્યાર્થી શાળામાં ભણતો નથી. ભવિષ્યમાં જોને માટે જુદી શાળા ચાલે તોજ એ વર્ગ ભણી શકે એવી મનોદશા દેખાય છે.

શાળામાં કેળવણી લેનાર સિલક ચંદા કે મુલ્યાદીગીરી—દારકુની—કરવાને લાયક થાય છે. ભણીને ગમે તેવી પધ્ધતિ નોકરી શોધે છે. એથી નોકરી કરનાર વધી પડ્યા છે. પણ વંપાર, હુજાર, ઉઘોગ, ખેતી કે દારખાનામાં જોડાઈ કમાઈ લેવાની શક્તિ આવતી નથી અને તેને અલાવે ભણીને શું કરવું એ પ્રશ્ન અનુસાર રહે છે.

મુધરાઈ ખાતું (મ્યુનિસિપાલિટી.)—નામદાર દરબારશીએ લોક મુખાકારી માટે શહેર મુધરાઈ ખાતું લાખી મુદતથી આ શહેરમાં સ્થાપ્યું છે. અને તેનો તમામ ખર્ચ દરબારશી તરફથી અપાય છે. આ શહેરમાં કુંગરના પાણીનાં વદનને લીધે અગાઉ મોટા ખાડા પડતા, ને રસ્તા બહુ ખગડી જતા, તેથી તેવા જાગમાં પંથરથી રસ્તા બધાવી એ અડચણ દૂર કરી છે. વળી એક બે ઠેકાણે નહેંગ ઉપર પૃથ્થ બધાવીને પણ આવજાની સરલતા કરાવી દીધી છે. દરેક શેરી રાજમાર્ગો અને ગલી કુચી પણ દુભેશો સ્મદ થાય છે. ગાંધી રસ્તા પ્રસંગ આવ્યે, જગાનું લાભનદોરી પ્રમાણે કપાણ કઠારી, સુધારાય છે. દીવાળત્તી દરેક રથને દરાવાય છે. રેલનથી શહેર સુધીમાં ફાનગની મોઢ છે.

દવાખાતું—રેલવેથી સિમેરમા પ્રવેશ કરતાં આ મહાન આવે છે. તેમાં દાક્ટર ઉપાંત બે કમ્પાઉન્ડર અને બીજાં જોડતાં માવૃસની યોજના છે. આ દવાખાનામાં દાક્ટર સાહેબને રહેવાની ગોઠવણ છે.

સદેરમા દેલી વંદો પાણુ છે. જેને ગ્રહા કે અનુકૂળતા હોય તે લાંચી દવા લે છે. એકે ખીજુ ખાનગી દવાખાનું નથી અગાઉ જગનવાય કરીને શ્રીમાળી પાણુએ ખાનગી દવાખાનું ઘડ્યું હતું.

સુધરેલા સાધનો પૂરા પાડવાની માથે નેક ન્યાય, પોલીસનો બદોમ્મ અને વસુવનો-હાલવનો અમલ પણ ઉત્તમ રીતે ચાલે છે.

ન્યાયાધીશ, વહીવટદાર, અને પગલુ ફાજદારની કચેરીઓ અને છે. ન્યાયાધીશને પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટના જેટલો અખનીયાત છે, તે મેન્સ-એટ યએનાનેજ તે જગા અપાય છે.

ઉપરના ત્રણે ખાતામા ધારા ધોરણ અને કાયદા પ્રમાણે યથાયોગ અમલ થાય છે, અને કોઈ પણ દર વસ્તીને બારે પડે તેવો નથી. પ્રભ વફાદાર અને રાજ દવાણુ હોઇ રાજતત્ર અને ગજનીતિ વખણાય છે અને એ બધી રાજદર્તાની* ખુબી અને શક્તિનુ ઉત્તમ ફળ છે.

સૌથી મોટું અને અગત્યનું સુધરેલું સાધન રેલ્વે છે. પ્રથમ આ રેલ્વેને ઘોડો વેપાર હતો, પણ ન્યારથી સિદ્ધોર પાલીતાણા રેલ્વે થઈ અને માત્રાણુઓની આવજ વધી, ત્યારથી વેપાર અને વસ્તીની આગાહી વની છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સાંસારિક ચિન્ન.

મિંહપુરના મધ્ય સમયની વસ્તી પૈકી કેટલાંક કુટુંબ દાસ ખુદ લાવ-
નગર નિવાસી થયાં છે, કેટલાંક હજી મિહોરમાં જ છે. જુનું નષ્ટ પણ
થયાં છે. અને કેટલાક સાહસિક પુરુષો વ્યાપાર અર્થે દેશાવર જઈ વસ્તા છે.
પણ બહારજનારા પોતાની જન્મભૂમિ અને માતૃભૂમિને જનની માદક ગણી
બૃહદ સિંહોરનું ગૌરવ સાચવી રહ્યા છે.

દાસ ઝાતિસંસ્થા બદલાઈ છે. ચાર ઝાતિમાંથી અનેક ઝાતિઓ
ઉત્પન્ન થઈ છે. એકલા બ્રાહ્મણ વર્ગમાં જ ૮૪ નાનો છે. અને એ મોરારીમાં
પણ એક બે નવી ટોળી ઉમેરાઈ છે. અભિમાનને લીધે સ્વાર્થ વૃત્તિ વધી
તેથી પોતાની ઝાતિનોજ પક્ષ અનાયાસે થઈ જાય છે. અને વાસ્તવિક
બ્રાતૃભાવ પરિણામે કમી થયો છે. આ દશા સુધરે તે દરમિયાન કેળવણીનું
સ્વરૂપ બદલાય, અને ધાર્મિક કેળવણીનો પાયો મજબૂત થાય, તો વહેંચે
શુભ પરિણામ આવવા સંભવ છે.

ઐાદીઅ બ્રાહ્મણ—જે જગાએ બ્રાહ્મણ વર્ગજ રાજા, બોધક અને
રક્ષક હોતા, તે જગાએ બ્રાહ્મણોની જલોજશાલી આજે રહી નથી. ને કે
વિદ્વતા અને સૌથી વધારે વસ્તી એ વર્ગમાં છે. પણ તેમની વૃત્તિ બદલાઈ
છે. મોટા ભાગ બિસ્ત્રુક થઈ ગયો છે. સત્તરમાં અને અઠારમાં સૈકામાં
કેટલાક નવી કેળવણીમાં આગળ વધ્યા તે સિવાય બધા લિક્ષાટ્વતિ કરીનેજ
મુખ્યત્વે ગુજરાન ચલાવતા.

ઐાગણિયમાં સૈકામાં પરાક્રમી ગળની સાથે બ્રાહ્મણ અને વાણીયા
દાનધર્મમાં જોડાયા તેથી રાજસેવાનો લાભ મળ્યો. દયા દાનનું આજુબુન
મળીને રાજકુટુંબ સાથે ધારભાર ધીરધારનું કામ ડોસા દેવે વગેરેએ આર-
જુનું અને લડાઈમાં જઈને યુદ્ધ કરવામાં કેટલાક ભળ્યા. પરંતુ એ નવો રંગ

લાંબી મુદત ટક્યો નહિ. પાછાં હનાં તેનાં તે પૂજા, પાક, દક્ષિણા, આશિર્વાદ ઇત્યાદિ ચાલ્યાં. જેની ખોઇ, સત્તા ખોઈ, અને નોકરીનો લક્ષ લાગ્યો. નોકરી પણ ડીઝી વિના સારી ન મળે એટલેજ ઇંગ્લીસ શીખવા માંડ્યું. તેઓમાં કેટલાક સારા શાસ્ત્રી અને વ્યુત્પન્ન છે; એમનામાં કેટલાક કન્યાવિક્રય કરે છે. એક ઉપર બીજી સ્ત્રી થઇ શકે છે, અને પહેલી પરણેલી ઉપર પતિની ખરા ચાપ, તે માત્ર લગ્નમાં આપે એથી વધારે બંધન નથી.

દેવે અને જાની એવા બે વિભાગ છે, બન્ને ૧૧૦૦ ઔદીચ્યમાંના છે. એક બીજાની સાથે રેડી વ્યવહાર તથા બેડી વ્યવહાર છે. દેશમાં સૌથી વધારે સંખ્યા ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોની છે. દ્વાપર યયેન્દ્રપણે જૂદું વર્તન કરે તો બીજા તેની સાથે નાનો વ્યવહાર રાખના નથી, તેથી તડ ધણાં પડેલાં છે, ને પડે છે. પરદેશગમન કરનારને પ્રાચલિત આપી સહભોગન કરાવાનો ચાલ ધણી જગાએ સ્વીકારાયો છે. બધા ઔદીચ્યો શૈવમાર્ગી છે. થોડાજ વેપલ્લવ સપ્તદાયમાં હશે. જુગ માસના લગ્ન પણ છે, ખટકર્મ તો કાઢ કરતું નથી, પણ મધ્યાવંદન અને દેવસેવા કરનાર ધણા છે. કાષ્ઠપણ બ્રાહ્મણે હિંદુ ધર્મ છોડાનો દાખલો નથી.

ઇતર બ્રાહ્મણો—ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા બ્રાહ્મણોની જુગ વસતી છે. પ્રશ્નોરા નાગરનાં સ્થામી બે ઘર અહીં છે. તેઓમાં ખાસ નોંધવા જેવી બે બાબત છે, એક અભારને સમયે જ્યારે દરેક નાતમાં કન્યાવિક્રયનો ફૂર રીવાજ મજબૂત થઈ શકીને પેઢી છે. ત્યારે આ જ્ઞાતિ લેશ પણ વળતર લીધા સિવાય કંડુને ચાંદલે કન્યા આપે છે. ખરૂં કન્યાદાન કરે છે. એક સ્ત્રી ઉપર બીજી સ્ત્રી કાઢ પણ કારણથી કરાતી નથી. એ ખરૂં એક પતિવ્રત પાળે છે. ૭ જાતના નાગરમાંના તેઓ ધર્મનિષ્ઠને આચારવાળા છે.

બ્રાહ્મણોમાંના જેણે ચંદ્ર જાતિનું ગોરપદું સ્વીકાર્યું તેઓ જૂદા પડ્યા. નહિ તો તેઓ (શ્રીમાળા મિવાય)ની ઉત્પત્તિ ઔદીચ્યમાંથીજ છે. મોગીગાર પ્રથમ સિદ્ધોરમાં રહેના તે દ્વાપર બોટાદ જઈ રહેલા છે. તેમાંના

૧ કંઠકયા એવી છે કે એક વખત મદારાજ સિદ્ધરાજ માવૃતશાલીય—સિદ્ધપુરમાં પેતાની વસતી સંદિત શ્રાદ્ધ કરવા ગયા, બ્રાહ્મણ, દાસિ, નાણીયા ઇત્યાદિને બ્રાહ્મણોએ શ્રદ્ધ વિધિ કરાવ્યો પણ વસવાયાં (આશિર્વાદ)ની નવ નાતને કાઈ ગાર મર્યાદા નહિ. તેથી તેમણે મદારાજશ્રીને વિનંતિ કરી કે અમાને વિધિ

એક લાઇએ તામ્રલેખની નાલ જતાવી કહ્યું કે અમને સિદ્ધરાજના વખતથી આ હક મળ્યો છે આ ખીના કાંઈ પુસ્તકમા નોંધાયેલી નથી

કાળીગોળી હિપતિ વિચિત્ર છે—મુમનમા કાળી કાંડરકાના ગામ છે, તેમાના એક મામના મુમનમાનાએ જુની કાંડરકાને મારી નાખ્યો તેના બે દીકરાને માગ્યા આને સાર એક બ્રાહ્મણે પોતાના ધર્મા મતામા. મુમનમાનો લા ગયા, તો બ્રાહ્મણે પોતાના બે દીકરા મળુ રૂપા કાંઈ ચાકી આપે કહ્યું કે કાંડરકા દીકરા તો એના ધર્મા છે બ્રાહ્મણ કહે કે એ તા મારા દીકરા છે મુમનમાનો કહે કે તુ એની ભેગા ખાય તો અમે ખરે માનીએ બ્રાહ્મણને ખીજો ઉપાય રહ્યો નહિ પછી રસોઈ કરાવી પેના બે છોકરાની માથે જમ્યો એટલે મુમનમાનો આવતા અમા આ વખતે જે બ્રાહ્મણ વળ્યો તેને પેના ઠો રાગોએ પોતાનો ગોર સ્થાપ્યો તેના વશના તે કાળીગોર થતા કાળીગોર હોવા પીએ છે, કાળીના ભેગા ખાય છે, અને જતોઈ ધામણુ દરે છે બેગી નવહાર કાળીગોરમાજ કરે છે

રાજખોરો—ના મે પ્રકાર છે ગળના કુટુમને' લમેનાં વિધિ કરાવી દ-લેનાર અને ખીજા હ વગરના ગળતું ગોરપદ ક્યુ' માટે ગળચુરુ જહેવાયા પણ ખરી રીતે તો તેઓ મોઢ બ્રાહ્મણ ઠે જ જાતના મોઢ પેળના તેઓ એક છે

એમને ગોઢિન ગળતું ગોરપદ મહાગળ મેજકજના વખતથી મળ્યું છે મારવાડમા તેમના ગોર ખીજા હતા ચુરુપદ બનવાનું વગણુ એ હવે કે મહાગળ સેજકજના માયા પગ એ વાર હોલો (એક જાતનું પક્ષી) બેડેતો તેથી વહેમ પેના થયો બ્રાહ્મણો કહે કે ન્વેન નિધાન કરાવો તો વિદ્ય દગ થાય રાજાએ તે પ્રમાણે કરવાનો પ્રગલ કર્યા એવામા કાશી-

કરાવે એવો ગોર અપાવો બ્રાહ્મણો કહે કે અમે એમનું જ્ઞાન નહિ લઈએ ને વિધિ પણ નહિ કરાવીએ એથી નરે નાવવાળા બનુ ખેલ પામ્યા છેવટ તેમણે હતું કે અમે અમારા ગોરને મચ્છુ પરણુ કમેરે વિધિમાં પણ કપટ દહિયા આપશુ, ન તેના નિર્વાહ માટે પણ નિત્ય જ્ઞાન આપશુ એને માટે લેખ કરી દઈએ ત્યારે કાંઈ રાખવજ જમુજોજી નામના વિદે તે વાત ક્યૂંક રાખી વસા પરપરાનો તામ્ર લેખ કરાવી લીધો ત્યારથી એમને ગોરપદ મળ્યું અને ત્રીસમી જ્ઞાતિથી જુદા પડ્યા આ લેખ સન ૧૧૫૨ ના સર્વેક શુદ્ધ ૧૨ નો છે અને તે નક્ક સંસ્કૃત ભાષામાં છે, પણ તેમાં અશુદ્ધ પણ છે

એથી તાલે બહુલો સોમૈયો ત્રવાડી નામનો આગ્રણ્ય હોં આવી ચઢ્યો. તેણે પૂછ્યું કે શા વિધિ થાય છે? ગોર કહે કે “કપોત વિધાન સોમૈયે રીત પૂજી તો કહે કે ઘડની કબુલનો બનાવડી હોલો યત્રમાં મંત્ર બહુને દોમડું. સોમૈયો કહે કે એમાં શું; બ્યારે ખરો હોલો માથે બેમનાર અહીં આવે, તેને મંત્રગળથી હોમાવીને પાછો જીવતો દગલ સારે ખરી વાત કહેવાય. રાજ્ય કહે તમે તેડુ દરી ચક્રો? સોમૈયો હા કહી નેમ કરી બતાવ્યું. તેથી તેના ઉપર ગળની ઘણી આરથા બંધાણી અને તેના વંશ તારસને ગોરપદનો અધિકાર આપ્યો. અસલ ગોરની આજીવિકા હેઠાણી તેથી સોમૈયા ત્રવાડીને ખેદ થયો કે વિદ્યાના મદમાં પેલા બ્રાહ્મણની આજીવિકા બંધ કરાવી. પોતે બોલ્યા કે મારા વંશજેમાં આવી વિધા પ્રાપ્ત થશે નહિ. એટલે ઘણા અમલ્ય નીવડ્યા. જે કે રાજ્યજીને ગોરપદ આપ્યાથી દરકાષ્ટને સારે માઠે અવસરે પુજી સોનું રૂપું તથા લૂગડાં લતાં મળવા લાગ્યાં. કેટલાકને રાજ્યએ જમીન પણ આપી તેથી પૈસે ટકે સુખી થયા. આજે સાચી દાઢજોડ (પૂજનો એક પ્રકાર) પણ ચોડાનેજ આવડે છે. દરેક ગોઠિલ રાજ્યમાં રાજગરનાં ઘર હોય છે. અને તેઓ રાજકાનમાં પણ વખતે ભાગ લે છે.

કંડોળીયા—કપોળ વાણીમાના ગોર છે, તેઓની વસ્તી વધારે છે. વળામાં એકસલાળે એમને દાપું ન આપવાથી તેઓમાંની એક શાખા ધધુકે ગઇ, તે વાલમ કહેવાયા ને બીજી શાખા સિદ્ધારમાં વસી. આજે પણ સિદ્ધારના કંડોળીયા વળાનું પાણી પીતા નથી. કપોળનો તેમને સારો આધાર છે. કંડોળપુરાણમાં તેમની ઉત્પત્તિ વિસ્તારથી આપી છે.

કપોળ વાણીયા. આ દેશના વેપારી વર્ગમાં સંસાર સુધારામાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર કપોળ વાણીયા છે. તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે કંડોળ પુરાણમાં દહીકત છે. કંડોળીયા બ્રાહ્મણ તેમના ગોર છે. તેમની જ્ઞાતિના ચાર ચોરા ગણાય છે, તેમાં સિદ્ધાર મુખ્ય છે. મહુવા, અમરેલી અને જાંજીરના આદિ પણ ચોરાનાં ગામ છે. એઓ દહીવાવાડ અને મુંબઈમાં રહે છે. મુખ્ય ધંધો નોકરી અને વ્યાપારનો છે. તેઓ બીજા વાણીયા જેડે જમવાનો વ્યવહાર રાખે છે, પણ કન્ધા બચવાર નથી. મોટે ભાગે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળે છે. સિદ્ધારના કપોળ મોટે ભાગે બાવનગર રાજ્યમાં છે. દાલ રાજ્યમાં જે કે મોડી જગા ઉપર કાઠ નથી, પણ હસ્તીસનના ઓગણીમાં સૈદામાં તો

ધણા હતા. સોલીયાણેથી આવેલા રામજી મહેતાના વડનો મોટો વિસ્તાર છે. અને તેમના વખતમાં ઝરણાર અને વહીવટ તેઓના જ હાથમાં હતો, પાઠગથી પણ મહાગગન મિજ્યમિહજી સુધી એ કોમતુ પ્રાધાન્ય સાડે હતું હરખજી મહેતા તથા રામજી મહેતા, લાઘવદ દોશી વગેરે પણ ઝરણારીના નેટલોજ વૈભવ ને અધિકાર ભોગવી ગયા છે. એ કોમ નામાં કામમાં અને હિસાબમાં પ્રીણ છે

દરબારગીના હડ સમજના ને વસુન કગવામાં તેઓ દાગ કામ લેવાતું. આ કોમ મુતમદીગીરીમાં સારી છે તથા તેમાં કેળવણી પણ મમય પ્રમાણે અપાય છે મહેતા લાઘવદ રામજી નવી ઝગરણી પામ્યા નહોતા, તે છતાં નવી કેળવણીવાળા તેમના વિચાર અનુભવનો લાભ લેતા એઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં કયા અનણુ ઝરી ધર્મ જ્ઞાનમાં પણ સાડે લક્ષ આપતા. મોટા રજવાડાં સાથે એમનો સમય મારો હતો, જુનામાં બહુ પ્રખ્યાત વિદ્વાન દરખજી મહેતા થઈ ગયા જેણે ઉત્તમ ખેડ ગયા છે (હરખજી મહેતાના પત્ર) નાના ધારા ધારણુ યોગ્ય થઈ જવાયા છે. વિધવા વિવાહને પસંદ કરતા નથી વિવાનત જનાને પ્રાયશ્ચિત આપી નાતમાં લે છે. વેપાર માટે પરદેશ ખેડે છે દોશી જ્યતિનાન દેવચ દે હોગકોમમાં કુમન કરી મોટા વેપાર કર્યો હતો નિધિતિ એકદર સારી છે વેપાર ધીરધારનો મુખ્ય છે. કપોળમાં બારવવા અને સોળવવાનો ખેડ છે

કંસારા—ગામીમાં બીજે નગરે સખ્યા વસાવતી છે. સિહોરનાં કંસારામાં એ મુખ્ય લાગ છે મારૂ અને ગુજરાતી મારૂ કંમંગ નાતરું કરે છે ગુજરાતીમાં તે રીત નથી એ મિવાય બીજે તદ્દાનત નથી. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મ પાળે છે તેની ધ્રુવેની કાગનમાંતા છે. કેટલાક પિંગ-જાનો પથ પાળે છે કોઇ ગુસ્થ બેઠે નાન ગમાડે તો આત્મણુ પાસે રસોઇ ટરાનીને જમે છે એક બીજના તકતુ ગધેતુ જમતા નથી. બેઠેની વસ્તી મગખા પ્રમાણમાં છે તેમ ઉદ્યોગ ધધો પણ સરખોજ છે રિથિતિ ગરીબ છે. તેમના ગોઝ ઔદીચ આત્મણુ છે એમનુ જ્ઞાતિ બધારણુ સાડે છે. પણ ધાગધોરણુ બહુ દહતાથી પગાતા નથી એક દગતા વધારે કન્યા પરણી શકે છે, ને ધએયો મગધ (સનપણ) સ્વેચ્છથી તોડી શકેનો નથી તેઓ પોતાને સનિવચમાંથી ઉત્પન્ન થયે ॥ માને છે

બે બર પ્રમાણિક પણ કહેવાય છે. પરજીઆ સોની પાટ સરસ બનાવે છે.

પરજીઆ ઉદાર હોય છે. તેઓ રાખ નેવા કહેવાય છે તેનું કારણ પણ ઉદારતા છે. નાતરાનો ચાલ તેમનામાં છે. સ્ત્રીઓને પોચાક ચાલુના નેવે છે. પુરખો ધોતીયાં પહેરે છે. અને ફેંટા માથે બધે છે.

એ સિવાય દરજી, સુનાર, કુંભાર, મોચી, લુદાર, ધોળી, વાગંડ વગેરે કારીગર વર્ગના લોકો છે. અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં ક્રીડ કરાવે છે, પણ માત્ર કુંભારકામ વિશે બે સખ્ત લખવા નેવા છે. મિદારમાં ત્રાંખા પિતળનાં વામણ પ્રુકળ ચાલે છે, એટલે માટલાં, ગોળા, વગેરે તો લોકો લાગ્યેજ વાપરે છે. ગરીબમાં ગરીબ માણસને ઘેર પણ પીતળનું બેડું હોય, મુદસ્યો જો ગોળા પણ ત્રાંખા પીતળના વાપરે છે. એટલે કુંભારનો કામ કડવાનો કમળ કમાયું આપનો નથી. ચલ્લો બનાવે છે. તેમને માટે બે જ રસ્તા હોય શકે કાં તો તેમણે પોતાનાં વાસણો પાટલુના કે ગટાના કુંભારો માફક વિશિષ્ટ પ્રકારના કરવા બચવા ડુંગરોનાં કાંધે છાડી બીજે કાંધે લાગવું.

બેકુત વર્ગ—નજી સિદ્ધારમાં બેકુ વર્ગના માણસો રજપૂતોજ છે, જે પશુબી લોકો સા વસે છે તે મુમદી માણસો છે, ને તેઓ વેપાર તથા નોકરી કરે છે.

રજપૂતો કણબીના જેટલી મહેનત કરી પત્ની શક્તિ નથી, સચરાગ પણ કણબીના જેવાજ મહેનત હોય છે. બેનીને લાલક જમીન છતાં ભાતવરીના ઉપદ્રવને લીધે ધાર્યું ફળ થતું નથી તેથી બેકુત વર્ગ નમણી હાલતમાં છે.

પરચુરણ હિંદુ—એમાં બીજ, ભરવાડ, રવારી, કાળા, વાપરી, કેક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, બીજ લોકો કાંટમાંથી ચુંદર મધ વગેરે લાઇ

તેણે ગરેલો દંડ બનાવ્યો હતો કે માણસોનો ચારો કરે, એ ઉપરથી સિદ્ધારને પ્રસન્ન થઈ હતું કે જે જોઈએ તે માગ તેણે ચાડા તથા કિવસનું રાખ્યું. રાખ્યો તે પ્રમાણે જુદા આપી આ સહાવણ કિવસમાં તેણે સવળા કર માફ કર્યા ને ફરીયાને છાડી મુકવા આ ચર્મ કાર્યથી પાટણી સોની મિખારીને કંઈ આવતા નથી.

૧ લેજ્યા કણબીમાં ગ્રેવર મુખી મહાદેવીમાં વખણાય છે. તેણે એકસીમાં તથા પોરખંડમાં પોલીસ મુખીરેડેડનું મમ કર્યું.

આવી વેચી ખાય છે. તથા ખેતરમાં મજુરી કરે છે. તેજ પ્રમાણે તળપદા ને ચુવાળીયા કાળી પણ મજુરી કરી પેટ ભરે છે. ભરવાડ અને રખારી કાંટીયા વર્ણની વસ્તી છે. તેઓ પોતાનાં દોર પાળી તેના દૂધ ધી વગેરે વેચે છે. વળી વાછાં થેટનાં વેપાર પણ કરે છે રખારી લોકો પોલીસમાં નોકરી કરે છે. ઉંટને પાળે છે. અને અગાઉ તો ટપાલનું કામ સંભાળી સવાર કરતા તેમજ લસકરમાં પણ જોડાતા.

વાધરીઓ દાતણ નાખવાનો ધંધો કરે છે. અને ઢેઠ ભાંગી વગેરે પોતાનો ધંધો કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. વણકરનું કામ ઢેઠો હવે કરતા નથી. ક્વચિત્ ખાનગી ગૃહસ્થો પાસેથી વિશાળતી સતર લઘ પાણકેઈ વણી આપે છે, સંઘા અને વિશાળતી કાપડને લીધે એમનો એ ધંધો પડી ભાંગ્યો છે. ઉપરાંત દોસ વગાડવાનું કામ પણ તેઓ કરે છે. તેમને હાદિ પ્રસંગે દાપું અપાય છે.

ધાંચી. અહીં તેલનો વેપાર પ્રથમ બહુ ચાલતો, તે વખતે ધાંચી લોકો બાણીથી તક પીલી તેલ પરદેશ મોકલતા. હાલ વસ્તી જુગ્મ છે. તેઓમાંથી કેટલાક ગળીવારાનું કામ કરે છે. બંગાળા વગેરે કપડા રંગી વેચે છે, અને મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. અમદાવાદમાં જેમ હિંદુ ધાંચી છે, તેમ અહીં કાંઈ નથી.

વહોરા. માત્ર ચાર ઘરજ છે, લોટીયા વહોરા પણ તેમને કહે છે. એમની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણમાંથી છે. મુસલમાનોએ વટલાવીને મુસલમાની ધર્મ પગાળ્યો. તેઓ સિદ્ધાપંથ પાળે છે. આ કોમની એક જુગી બહુ ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે નાતમાં કે બાઈઓમાં કાંઈ વાંધો પડે તો મોટા મુદ્દા ધન્સાદ કરે તે ઉવટનો મણાય છે, તેથી કોરડે ચડીને ખુવાર થતા નથી.

મેમણ. એમના આશરે ૫૦ ઘર છે. વેપારમાં મણિયાઈ કરીપાણું વેચે છે. એમાં એક અરમાલ વૈદ થઈ ગયો. તે ભાંગેલાં દાડ સાગ્ય કરતો, તથા કાંઈ સ્ત્રીને છોકરું આકું આવે તો તે આકું ભાંગી જાળને ઉગારવાની દૃશા તેમની પાસે દની. પોને કુદરતી શક્તિથી એમ કરતા. કાંઈ એલીવાના વચનથી એ શક્તિ આવેલી એમ કહેવાય છે.

ખોજત. માત્ર આઠ ઘર છે. તેઓ બાહુતી ધોડગાડીઓ રાખે છે, અને મોટે ભાગે એજ ધંધોથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. બહાપું વેચવાનું

કામ પણ કરે છે. જોજ-તપાસ કરીને ધર્મ પાળનારા તે જોજ. અહીંના જોજ મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. પણ ગદ્ગદમાં તેમના મગા નાનીલા છે, તે સ્વામી નાનાથજીનો પંથ પાળે છે. અને લંસણ કુંગળી વગેરેને અડના પણ નથી. તેમનામાં ઘરઘરણીની રીત છે, તેમજ નાતના ધારાધોરણ છપારી તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે. અને આગાખાનને મુખ્ય માને છે.

સિપાઇ. મોટે ભાગે દસાડીયા સિપાઇની વસ્તી છે. તેમનાં ૮૦ ઘર હશે. તે બધા દરગારી નોકરી કરે છે, આગળ મોટા જમાદારની જગાએ એક બે પુરુષ થઈ ગયા, તેમાં છબાઇ દસાડીયાનું નામ મુખ્ય છે.

મુસલમાન વર્ગ ફગવણીમાં પછાત છે. સ્થિતિ ગરીબ છે. તેઓમાં કાકા કાકાનાં છોકરાં વગવવામાં ધર્મનો ખાધ નથી, પણ ઘણા સમયથી હિંદુ ભેગા રહેવાને લીધે તેઓ એવું સમપણું દરતા નથી. કેટલાક ઉંચા વિચારના સિપાઇઓની સ્ત્રીઓ વૈધવ્ય પાળે છે. ને ધોળા પોશાક પહેરે છે.

સિદ્ધોરમાં મુમલમાનની કુલ વસ્તી ૧૨૫૦ એટલે સિદ્ધોરની વસ્તીનો આશરે ૬ ભાગ છે.

પોષાક. સિદ્ધોરની વસ્તીનો પોષાક રંગબેરંગી દાવડા અને મોદક છે. પોષાકના હેતુ શરીર સંરક્ષણ અને મર્યાદા રક્ષણ છે. એ બે હેતુ પૂર્ણ સચવાય તેવી રીતે સ્ત્રી પુરુષો વસ્ત્રાદિક પહેરે છે. પુરુષનો પોષાક બે રીતે વહેચાય. એક શિરોવેષન (પાધડી) અને બીજો કટિવેષન. શિરોવેષનના બે ભાગ (૧) પાધડી ને બીજો ફેંટા, તેમ કટિવેષનના બે ભાગ. ચોરણા અને ધોતીયાં પોતીયાં.

બાલક વાણીયા સોની કંસારા કંદોઇ એ બધા ધોધારી ઘાટની આગળ તારવાળી અને પછગાડે ફમવાળી પાપડી માથે મૂકે છે. અને ધોતીયાં અને અંગરખાં પહેરે છે અંગરખાની અંદર બંડી કે ઝમો પહેરે છે. ને ખભે ખેસ નાંખે છે. સાત કપડાં દરેક પુરુષ પહેરે ત્યારે પૂરો પોષાક ગણાય છે. પાધડી, ખેમ, અંગરખું, અંદર બંડી કે ઝમો, રૂમાલ, છત્રી અને ઉપાન.

રજપૂત કણ્ઠી ખવાસ, બીજ કાળી વગેરે ચોરણા પહેરે છે ને માથે ફેંટા બાંધે છે. તેમાં રજપૂતો ચોરણા ઉપર પછેડી બાંધે છે, ને ઉપર ખેસ લીટ છે. જેમાં કટાર છરી વગેરે રહી શકે. પણ કણ્ઠી ખવાસ વગેરે માત્ર ઉપર પછેડીજ બાંધે છે. ખેડૂત વર્ગ તો પરગામ મેમાન દાખલ જાય ત્યારે

જ ચોરણા ઉપર પછેડી બાંધે છે. આડે દહાડે તેમ કરતો નથી. પછેડીઆ દેશી, કુંડલાની બહુ વપરાતી. ગરાસીયા-રજપૂતો-ઝીણી પછેડીવાળા કહેવાય છે ને કણ્ણી વગેરે જાડી પછેડીમાં ખપે છે. પાથડીનો ઘાટ બદલાયો નથી, પણ ફેંટાનો ઘાટ તો અતિ દિવસ બદલાયો જાય છે. અગાઉ હિંચી ફગવાળા મોળીયાં દરઆરો બાંધતા. તેને ઠેકણે આંટીઆળા ફેંટા બાંધવાનું આવ્યું, અને તેનાં બોબા પણ રાજકોટ વગેરેમાં બનવા લાગ્યાં. આંટીઆળા ફેંટાની જગા હાલના સમયમાં માફાએ લીધી છે. અંજરખાંની જગાએ કોટ દાખલ થયા છે, પણ ધોતીવાની જગ્યા પાટણને બહુ લીધી નથી. દેશી જોડાને ઠેકણે વિલાયતી ફેશનના ખૂટ વપરાવા લાગ્યા છે. તેથી ખૂટની અંદર મોળાંની વપરાશ થઈ છે.

દેશી કાપડ વપરાતું નથી. ઘણો આધાર વિલાયતી કાપડ ઉપરજ છે. દેહ ભંગી વિલાયતી કાપડ વાપરે છે. અને ખૂટ સ્ટોકીંગ પહેરે છે. મુંબઈ જઈ આવનારમાં ફેશનદાર પોશાકની સાથે ધડીયાળની ડાબસી વધી છે. સ્ત્રીઓના પોશાકમાં પણ યાતિ પરત્વે જુદા જુદા ઉપયોગ છે. તેના પણ બે વર્ગ મુખ્ય પડી શકે. જાયલસાડકાવાળા ને ચોરસાધાળાવાળાં અથવા ધાધરાવાળાં અને ચેપાડાવાળાં. દરેક સ્ત્રીનાં કપડાં જુદી જુદી ભાત અને રંગવાળાં તો હોય જ. બાફાણુ વાણીયા અને તેમની કામને મળતી નાતનાં બૈરાં ધાધરો કાપડું ને જાયલ સાધારણુ રીતે પહેરે છે. કાપડાં રેશમનાં મોટે ભાગે હોય છે. ઉત્સવ કે નિવાડને વખતે રેશમી કપડાં વપરાય છે. ગરાસણીઓ સાડકાને બદલે ચોરસા વાપરે છે. અને ચારે તરફ તે વીંટાનો નથી. ધાધરાનો ઘેર વધારે હોય છે પણ તે રાજપૂતરથાનના નેટલો તો નાંદજ.

ભરવાડ રબારીનાં બૈરાં ધાળગા ઝોટે છે. અને ચેપાડાં પહેરે છે. તે ચેપાડાને નાડી હોતી નથી પણ આમજેડીએ ચડાવી પહેરે છે. તેમનું કાપડું પેટ ઉપર પણ મૂલતું હોય છે. જેથી પેટ ઢંઢાય. ચારણુ કાઠીયાણીઓ પણ તેવાજ કાપડાં ધિવડાવે છે. સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં દમણાં પોસકાંએ કાપડાંની જગા લીધેલી જણાય છે. ખવાસ લોકોની સ્ત્રીઓ ચોરસા તેમજ જાયલ જેહનો મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે. સ્ત્રીઓ ખૂટ છત્રીઓ વાપરતી નથી. કામને પ્રસંગે વગડામાં જતું પડે તેઓ ચોટલાવાળા દેશી જોડા

પહેરે છે. અથવા મોડી મોજીને ચાંપણ કરી વાપરે છે. મૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ દાયમા હાથી મંતના બલેયાં પહેરે છે. દાન મોટાં બલેયાંને ઠેકણે ચુડીઓ વપરાય છે. સુડી કે બલેયાંને ગતા રંગે રંગાવે છે. બરવાડ રંગાવતી નથી બગડીઓનો પ્રચાર ઘણો વધી પડ્યો છે. અને મોનાની બગડીયો દવા લાગી છે. ખીવીપાખીયાળી (ટાપેલી) ચુડીઓની ફેલન વધી છે તેમજ કનના ધરેણામાં ઠેળાયાને ઠેકણે કાંપ વપરાવા લાગ્યા છે. ધરેણાતી બનેડ જાત થઈ છે. લોકોએ કાળી કડવાં તથા આસાવાડી ખૂંભાણાને દેશવરો દીવો છે. દેડ પાની સુધી અડનો સાડલો, અને આખું શરીર દકાડ જાય તેટલો ચેરગો સ્ત્રીઓ વાપરે છે લાજના છુધરો અઘાપિ પણ ખેચાર હ લાજ દાદીને મોટા માથે વાત તો થાય છે. પાચુ લાજ દાદવી બેઠાં. ગગરતીયામા પડાનો રીવાજ ઘટ્યો નથી. ધર્મકર્મમાં સાથે બેસવાનો રીવાજ છે. સ્ત્રીઓ આટલા ચુથે છે ને તેમા તેવ નાખે છે. વિધવા બેરી હજી મુડન કંગવે છે. વાણીયા અને બીજાઓની વિધવાઓ ચોટલા રહેવા દે છે તેમ હાથે બગડીયો કે ચુડીઓ પહેરે છે.

એ પ્રમાણે જ્ઞાતિ, રાજગાર પોષાડ વગેરેમાં નીન સુધારાની સારી અને નકારી બને અસરો હજી સિહોરમાં જોાઈ ઝીનાઈ છે. ઉપર જે વિસ્તૃત વર્ણન આપનામા આવ્યું છે તે સર્વેએ નજરે બેધુ દેવાનો સબવ છે છતા તેના અગ્ર ઉદ્ભવનો હેતુ સામાન્ય વર્ગનું સ્થિતિચુસ્તતા તરફ વળણ કેટલું છે તે બતાવવાનો છે.

ઉપમંહાર.

પ્રાચીન અને અસાધીન ગિરગને વગની બરી હતી ત પૂર્ણ કર્યો પત્રી
 થોડાએક વિચરે સ્ફુર્તો વિના રહેતા ન ॥ આજે ગિરગ મદાન ભાન ગગ
 સંધ્યાનને તામે છે તે ભાસનગ ॥ અગાગન ॥ પૂર્વજ વિમોહ હારે નતી
 આજો દાગ પ્રાપ્ત કેન ॥ પાનગો ગિરગને ઓ લાગ પદે ॥ મૂળગને
 આ શહેર કૃષ્ણાર્પણ નું હતુ પરતુ આનરો ગે અથા મદના પૂર્વની
 હતી નત માટે નેઈતા પ્રમાણો હતુ સુધી ઉપનગ થયા નથી આજુડા નામ
 રહ પુગયમા મળે ક પરતુ એ કુળો ગિરગને છર્જોદાર મહેનો જોડને
 તે પહેલાની ભૂતી નો એ છર્જોદાર નીચે દામ ગઈ છે માનરોગી નામ
 જૂનુ સ્થાન, જે પડેના આજોને ભેગાના આગ નેનુ હતુ, તે મનિર કે
 તે સ્થાનની વચ્ચે ગે- ખાડો છે મેદને ર્તિ લાથી ઉપરી ગઈ હોય એનુ
 અનુમાન થાય છે એ ટેકરીની પાસે હમ ॥ નથુ દેરીઓ ની ગા છે તની નીચે
 આ ડાલખેન છે પશુ ધનુ સ્થાને નેતૂરી રે ॥ છે એટનુજ નદિ પશુ એ આ -
 કાનુ સ્થાન મરોડ રોરે આનમા લેતા ને મૂનની ગાથે વખાના હાય તેના
 કગતા લાર પત્રી નજે ॥ ને કાઈખીમએ તેની ઉપર આપદન યુ હોન ગે વગરે
 મહાવિત લાગે છે એ સ્થાનમા આમપામ ચોનરક ધમાગતના જૂ ॥ જૂ ॥
 પથરો વેગવિખેર પડેના છે ગેસે માનગેરીના ખડેર વધારે મોટા દરો
 એટનુ અનુમાન થાય કે ગેડ પત્થર ઉપર નથુ અમરન નામ કાતરેનુ
 છે, તેજ પ્રમાણે માતગેરીના આગ તરીકે રપગતા ભાગ ઉપર પથુ કેટલાક
 નામોની કાતરચી દેખાત છે પરુ તે દિલ્હીમા અશોકના સ્થલ ઉપર જૂ ॥
 જૂના પુરુષોએ નામો કાતર્ના છે તેવાજ અથાત સ્થનકા ॥ માટે માચી
 માહિતી મેગરના મૂચને એસા છે એને સે ની આગલી આ ન સામા
 અનુમાનો માધના ઈઈ નથી એ ખડેર અને એ અગેરો અનકુડની વગરે
 જૂના-એટલે કે મિલગળથી વગરે જૂના વાગતા નથી તેમજ હમચા ની-
 જોલી ત્રણે દેરીઓની ર્તિનો આ ર આલરણુ મુદ્રા રોરે સર્વ ધ્વજડની
 ર્તિને મળતા આવે છે, સંલવિત અનુમાન માત્ર એટલુજ થઈ શકે કે

પહેરે છે. અથવા સડોડી મોઝડીને ચાંપણ કરી વાપરે છે. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ હાથમાં હાથી દંતનાં જડેલાં પહેરે છે. દાઢ મોટાં જલોવાને ઠેકણે ચુડીઓ વપરાય છે. ચુડી કે જલોવાને ચતા રંગે રંગાવે છે. લારવાડ રંગાવતી નથી. જાંઘડીઓનો પ્રચાર ઘણો વધી પડ્યો છે. અને સોનાની જાંઘડીઓ રૂવા લાગી છે. જીંડીપાંખીયાળી (કાપેલી) ચુડીઓની ફેશન વધી છે તેમજ કાનના ધરેણામાં ઢોળીયાંને ઠેકણે કાંપ વપરાવા લાગ્યા છે. ધરેણાની અનેક જાન થઈ છે. લોકોએ કાંપી કડલાં તથા જાગાવાડી મૂમ-ણાંને દેશવરો દીવો છે. ઠંડ પાની સુધી અડનો સાડલો, અને આખું શરીર દકાઈ જાય તેટલો ચોરનો સ્ત્રીઓ વાપરે છે. લાજના ધુધરો અઘાપિ પણ ખેચાય હ. લાજ દાદીને મોટા માથે વાત તો થાય છે. પણ લાજ કાઢતી ન્તેહ્યો. ગરારીતામાં પડાનો રીવાજ ઘટ્યો નથી. ધર્મદાર્શમાં સાથે ખેમવાનો રીવાજ છે. સ્ત્રીઓ ચોટલા ચુષે છે ને તેમાં તેલ નાખે છે. વિધવા બેરી દજી મુંડન કરાવે છે. વાણીયા અને જીજ્ઞાઓની વિધવાઓ ચોટલા રહેવા દે છે તેમ દાઢે જાંઘડીઓ કે ગુજરીઓ પહેરે છે.

એ પ્રમાણે યાત્રિ, રાજગાર પેપાક વગેરેમાં નરીન સુધારાની મારી અને નકારી બને અસરો હજી સિદ્ધોદરમાં યોગી શ્રીધર્મ છે. ઉપર જે વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે સર્વેએ નજરે ન્તેયુ' દેવાનો સંભવ છે છતાં તેના અત્ર ઉદ્ભવનો હેતુ સામાન્ય વર્ગનું સ્થિતિચુસ્તતા તરફ વલણ કેટલું છે તે બતાવવાનો છે.

સિકા, તાપ્રપત, શિનાલેખ વગેરે કશું મિહારમાથી મળી આવતું નથી તે ઉપરથી એટલું અનુમાન થઇ શકે કે પ્રાચીન ગહેગના ખડેરાની જે જગ્યા અભારે ગણાય છે તે સિવાયની હોવી જોઈએ.

ભૂરતરની દૃષ્ટિએ જોતા એક વસ્તુ દેખાય છે કે ગુજરાતની ખલા-તના અખાતને મળનારી મોતી નદીઓને લીધે મૌગાખૂનો એક પ્રદેશ ખૂરતો આવે છે એટલે વણે ન્થગે બદરો, બદરો મગી શહેરો મની ગયા છે સિહો-ગની આસપાસ વસેતું સમૃદ્ધ શહેર પ્રાચીન ગમમા બદર હશે એના પ્રમાણે ગળી આવે છે એટલે અર્થથી । સિહોગ અને મયુન્ની સામી પાતુની જગ્યામા કોઈક સ્થળે પ્રાચીન સિહોગના અવશેષો નગી આનસો સભવ વધારે છે.

મિહોગના ઇતિહાસના પાણી કેટલાક ગહતરના પ્રશ્નો હજી સતોપાત્રક નિર્ણય થવાની અવેક્ષા છે, અને તે ગ્યામા આયા નથી કેમકે સિહોગ માથે તેનો સીધો સંબંધ નથી નહિ તો તે પ્રશ્નો વધારે અભ્યાસ માગી જ લે છે ભાવનગર સ્થપાયા પછી મિહોગ ગૌણ બની ગયું એટલે આ પુસ્તક તેમાં જરૂરતા મહાગમ્ય ભાવસિદ્ધ પહેલા અને તેમના વડજો વિષે વણીક રસિધ વિગતો મળેત તે આમા લેવામા આવી નથી ભાવ-નગરના રાજાઓમા સૌથી વધાર ધ્યાન યેચનાર વખતસિદ્ધ^૧ વિષે પણ આ પુસ્તકમા એજ ારણથી યુ આતું નથી.

૧ એ શૂરવીર નૃપતિના અવનના દુઃખ વૃત્તાત નીવના કવિતોમાથી મળશે —

ધસ્તીને ન્હેતા ધડી લારે નિત્ય કરતી નમ્તા,
વરી તને વખત, આગત અખમાલ રાહત
બાબરશ બાબે કરીયાણુ બુઢા કીયા,
જસદુને બાબે ઉઘો અખમાલ રાહત
ઠાઠી કર લાબા કરે લાખી સાધેના અમડને,
વખત નો આબે અખમાલ રાહત
વખત સાચો વેર જળ કર કાઢ જીત્યો નહિ,
ખશીઓ ભાઓ ખેર દરમત મૂકી હમીરીઓ
હાલકલોળ હમીર અધધડી આળશાએ નહિ,
વખતો બાવન વીર, ગોહેલ રા માજરીઓ

સિદ્ધોદ્ધરના પુરુષોની વિખ્યાતી મોટે ભાગે લક્ષ્મણના પરાક્રમ ઉપર અવલંબેલી દેખાય છે, કેમકે ચિત્તજ મારેનાં ચિત્રોમાં યોદ્ધાઓ જ દાખલ થયા છે, બધી પ્રવૃત્તિઓમાં લક્ષ્મણ અગ્રસ્થાને ચિત્તજના યુદ્ધ મુખી તો ગણાતી હશે જ એમ અનુમાન થાય છે અને સધળાનો વ્યવચ્છેદક સંક્ષેપ કરતાં લાગે છે કે:—

- (૧) ચિત્તજના યુદ્ધ વખતે હથિયાળોમાં નીગદામકો બધ પડેલાં જણાય છે. ભાદાં, બગ્દીઓ, તરતાર જમીઆ, દાક્ત, જામર વપરાતાં હતાં. બદ્દક અને તોપો પણ હતી.
- (૨) તોપના ગોળદામ ફિંગી હતા. અને નાગર, વાલ્હીયા, વ્યાન્નજી, રત્નપૂત વગેરેના શૂરીંગ પુરુષો લડાઈમાં મોખરે ભાગ લેતા.
- (૩) આગળ, ભાદ, ગાધુ, વ્યાન્નજી વગેરેને હસ્ત યત્રી નહિ. અને છતાંએમ દુરમન ઉપર દાઢ દરવામા આવતી તેમ સ્ત્રીગમા થાણુ ગાખુ નહોતુ તે ઉપરથી લાગે છે.
- (૪) શરીરને દૃઢ યુદ્ધ વખતે મોટરો એમ કહેતો કે “પહેલો ધા તુ કર” તેમજ ચેતાચ્ચા વગર અગ્નિયો ધા ચેતો નહિ.
- (૫) યુદ્ધમાં મરવાથી અપ્સગઓ વગે છે, અને મોલ મળે છે એ વાત મિદ્ધ મનાતી દાનિઓ તથા તેમની સ્ત્રીઓ પોતાના શરને નિરદારીને કહેતાં કે પાછા પગ્યાં ભરીશ નહિ.

જગ છયો એ ર વખતસિદ્ધ બાણુ, કાણો ફેતે ગયુ કાણુ,
 ધાણુ ઉપર આયુ થાણુ, કુંપાવાળા આતે માણુ
 શીતજ આમ ન ખાણો જોળી, એમ તણી કંઈ વરસે જોળી,
 દાલકલોળ મચાણો હોળી, દંડી બનરે દાંઝાટાળી
 તેમ ન તાણી પુટા ત્રાણો, જુનાગદનો લીધો આણો,
 કુંપાવાળા છોડા કાણો, આતોહરને સગદી આણો
 ખાડું દર ધણુ ફિ ખાધા, જેતપરે દી સારા બતાં,
 છદી છીગે જે તે આતા, છોટી દીસે તો ચારે રાતા
 ગણુ મવા તજાણુ આળી, ચારાદી બદર અ બાં આલી,
 કંથા વાત મ તાણે કાળી, સીતજ બરો મારજ આલી.

- (૬) પોશાકમાં બ્રાહ્મણ તથા નાગર પોતાની પાઘડી બદલતા નહિ. રજપૂતો ફેંટા બાંધેલા ને કેટલાક ધુધી ને બાંધેલા પણુ જણાય છે. ઘણા સવાર ચોરણા પહેરતા તેમ કેઈ મગજૂત ભેટ બાંધી ધોતીવાંચાળા પણુ જણાયા છે. પાઘડી રજપૂતોમાં કાઠ કાઠને માથે છે. પરંતુ ને જૂની દબની; શિરસ્ત્રાણુ પણુ વપરાતું.
- (૭) ઘોડાનો સામાન પણ દેશીજ હતો. તેના ઉપર પણ બાંધર ને મોઢા આડી સુંદ અચરતા. રથમાં બેઠી ઘડિયું બધે પડ્યું હતું. માત્ર તોપ માટે રેંઝા સાથે રાખતા.
- (૮) મુકાબલે શૌર્ય ધટ્યું છે. નવી કેળવણી વધવાથી પ્રજામાં જ્ઞાન વધ્યું જણાય છે પણ જે સુરસો, સ્વામી ભક્તિ અને ઐક્ય હતું તેનો ધણો ભાગ ટપી થયો છે!
- (૯) દેશમાં લટકાટ, ધાડ ચોરી ને બહારવટાં નારા પામ્યાં છે. પણ કાયદાના અજ્ઞાનને લીધે તથા સ્વાર્થ શુદ્ધિને લીધે કોર્ટોમાં અનેક પ્રકારના કેસો વધ્યા છે.
- (૧૦) વેપાર વધ્યો છે, ત્યારે દેશી હુન્નર ઉદ્યોગને દેશવટો મળ્યો છે. લોકોમાં એકદરે સુખશાંતિ ન્યાય અને સ્વધર્મ ભાવના દેખાય છે.

છેલ્લાં બે પરિણામો જમાનો બદલાયો તેનાં છે. રાજ્યોની વ્યવસ્થા થઈ અને સીમાડાની ક્ષુદ્ર તકરારો બધ પડી લ્યારથી કેળવણી, વેપારવણુજ અને સુધારાની ખીલવટ થવા લાગી. દિલ્હી દરબાર વખતે સને ૧૮૭૭માં ભાવનગર દરબારનો જૂનો વાવડો બદલાયો અને નવો દાખલ થયો તે સમુદ્રનો ઉપયોગ અને વેપારના વિકાસનો સૂચક છે.

આ પ્રમાણે સિંહોરની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિનો વિચાર ક્યો પછી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિંહોરના ભવિષ્યનો વિચાર કરવાનો રહે છે. બ્રાહ્મણોનું પ્રાબલ્ય તો સિંહોરમાં હજી પણ છે છતાં જ્ઞાતિવર્ચસ ક્યારનું ચાલ્યું ગયેલું છે. રિવાજો પાછળ નૈતિક અથવા વિકાસની દૃષ્ટિ રહી નથી તેથી સામાજિક કાર્યો, જેમાં અત્યારે તો લગ્નજ રહ્યું છે તેમાં અત્યાચાર જેવું લાગે છે.

સિદ્ધોર રાજધાની મરીને મદાત્ર જની ગયું તેથી ચંદેરની ધણીખરી ક્રમનસીખીથી તે જાચી શક્યું છે, ગામડાં જેવી શુદ્ધ હવા, આમ્ય તંદુરસ્તી, અને તેવીજ જીવન ભાવના એ સુવર્ના નાંચા અગ્રો કદાચ હશે પણ સાચા અંશે સુદ્ધ રહેલા છે.

પ્રાચીન કાળથી ગ્દક જની રહેણ પર્વતો અને પોપટ જની રહેણ નદી બન્નેનો ઉપયોગ પણ હવે જ્યારે જમાનો ફર્યો છે ત્યારે ફરવો જોઈએ. પર્વતો પૈકી તરશીંગડા ફૂંગરામાંથી સોનાની ખાણો નીકળવાનો સંભવ દેખાયો હતો જો કે એ શિલાઓમાં સુવર્ણ પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે છતાં એટલું ઓછું પ્રમાણ પણ ખીણ રીતે ઉછોગી પુરુષો ઉપયોગમાં લાઈ શકે તેમ છે. વનસ્પતિ વિધવિધ થાય છે તેટલા ઉપરથી જમીન રમાજ દોષ તેમ હાજો છે અને એ જમીનનું વધારે દોહન થતાં હવ્યતર નવનીન નેમાથી નિઃજરાતા સંભવો ધણા છે.

કારીગર જ્યારે કાંઈ આકૃતિ ઘડે છે ત્યારે તે પ્રથમ આકાર મુકરર કરે છે. એજ પ્રમાણે સિદ્ધોર સુધરે એમ ઇચ્છનારે સિદ્ધોર સુધરીને જેવું બને તેની કલ્પના તાદ્દશ કરવી ઘટે છે, એ કલ્પના નહિ હોય ત્યાં સુધી બધી ગતિઓ, બધી પ્રવૃત્તિઓ પ્રગતિશીલ બનશે નહિ. પણ એ કલ્પના કરનાર વ્યક્તિ બહાર પડ્યા પછી એને જ મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાના પ્રયત્નોમાંથી બાવિ ઉગજવલ ભૂદઈ સિદ્ધોર જન્મ પામશે.

